

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЛІТИНСЬКИЙ В'ячеслав Валерійович

УДК 94:323.281-057.36](477)"1937/1938"

ДИСЕРТАЦІЯ

ФЕНОМЕН ВИКОНАВЦІВ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 рр.

В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ

03 Гуманітарні науки

032 Історія та археологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В. В. Літинський

Науковий керівник **Коляструк Ольга Анатоліївна**, доктор історичних наук,
професор, завідувач кафедри культури,
методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін
Вінницького державного
педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ВІННИЦЯ – 2025

АНОТАЦІЯ

Літинський В.В. Феномен виконавців Великого терору 1937-1938 рр. в Радянській Україні: історичні обставини. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 Історія та археологія. – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2025.

Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Структура дисертації зумовлена основними завданнями кваліфікаційного дослідження. Уперше об'єктом дослідження стали виконавці Великого терору 1937-1938 рр. в радянській Україні як його дієвці та жертви, а предметом дослідження – історичні обставини формування феномену виконавця терору в його генезисі.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше введено до наукового обігу масив документів з ГДА СБУ та електронного архіву Українського визвольного руху, а також фокусно проаналізовано матеріали збірника опублікованих документів «Відлуння Великого терору», які раніше широко не використовувалися науковцями у дисертаційних дослідженнях; систематизовано та проаналізовано праці новітньої західної історіографії з проблеми виконавців масових злочинів, на базі опрацювання якої запропоновано авторське інструментальне визначення та типологію виконавців Великого терору в УРСР; комплексно досліджено соціоантропологічний контекст діяльності дієвців терору як агентів репресивної системи радянсько-партійної диктатури; проаналізовано мотивацію їх дієвості в рамках терору і чинники соціальної активності, простежено формування корпоративної культури чекістів, трансформацію поведінки і свідомості, колективної етики і особистого сумління; проаналізовано діяльність працівників органів державної безпеки не лише як пасивних учасників, але й активних суб'єктів, які діяли на різних рівнях тоталітарної системи, що включає розкриття власної ініціативності щодо масштабування каральних дій, прагнення до особистої вигоди (матеріальне збагачення, кар'єрне просування, бажання догодити лідерам тощо); розкрито, як свідомо або ж підсвідомо

людина ставала частиною тоталітарної системи; досліджено, як через пропаганду та тоталітарний вплив працівник НКВС перетворювався на бездушного виконавця злочинних дій; розглянуто виконавців як об'єктів терору, коли вони самі ставали жертвами терору, опинившись на лаві підсудних «за порушення соціалістичної законності», як усвідомлювали індивідуальну і групову відповідальність; показано, що виконавці терору являли зразок «нової людини», яку формувала радянська репресивна система методами насильства і «соціальної інженерії» сталінської доби.

Незважаючи на значну кількість досліджень, питання функціонування радянських органів державної безпеки залишається актуальним і продовжує цікавити як українських, так і зарубіжних істориків. Важливим кроком у дослідженні стало уточнення ключових термінів, що сприяло чіткому визначенню їх значення та забезпечило єдність у розумінні термінології.

Використаний у дисертації фактологічний матеріал, сформований на його основі висновки мають практичне значення. Матеріали дисертації можуть бути використані в освітній сфері, зокрема: при розробці навчальних програм, курсів; підготовці підручників, посібників, довідників з історії України; у розробці дидактичних матеріалів для відповідних спецкурсів. У сфері наукового застосування результати дослідження сприятимуть поглибленню знання про Великий терор 1937-1938 рр. через феномен виконавця та розкриттю механізмів дії радянської тоталітарної системи на суспільство і людину, увиразненню безпосередніх та пролонгованих наслідків окупації України більшовиками. Отримані результати дослідження можуть стати основою для створення інформаційних платформ, меморіальних комплексів, експозицій і виставок, присвячених Великому терору.

Перший розділ присвячений аналізу історіографічного доробку з досліджуваної проблеми, джерел та визначенню поняттєво-термінологічного апарату, методології дослідження. Проблема виконавців Великого терору як соціоантропологічного феномену активно розробляється у сучасній вітчизняній та західній гуманітаристиці, низка питань залишається предметом наукових дискусій. Зокрема, потребують подальшого вивчення такі аспекти, як ступінь усвідомлення суб'єктами злочинної природи їхньої діяльності, роль ідеологічних чинників та індивідуальної

відповідальності, а також довготривалі наслідки участі в репресіях для самих виконавців. Подальші наукові дослідження в цьому напрямку є критично важливими для поглибленого розуміння механізмів функціонування тоталітарних режимів та запобігання їхній рецидивів.

Для виконання поставлених наукових завдань було застосовано комплексний підхід до формування джерельної бази дослідження. Вона представлена широким спектром неопублікованих та опублікованих документів, класифікованих за наступними категоріями: архівно-слідчі матеріали, що містять кримінальні справи стосовно співробітників НКВС; оперативно-розпорядча документація, зокрема, накази та директиви; матеріали судочинства, які включають протоколи допитів та судових засідань; аналітична документація, що складається з доповідних записок та звітів; епістолярні джерела, а саме, листи та скарги; статистичні дані. Основну базу неопублікованих джерел становили архівно-кримінальні справи на співробітників НКВС, що зберігаються у ГДА СБУ. Вперше введено в науковий обіг масив оцифрованих документів з електронного архіву Українського визвольного руху, а також проаналізовано, виокремлено архівні матеріали збірника опублікованих документів «Відлуння Великого терору», які раніше широко не використовувалися науковцями у дисертаційних дослідженнях.

Застосування поняттєво-категоріального апарату в дослідженні виступило фундаментальним інструментарієм для поглибленої концептуалізації та аналізу цього складного історичного явища. Чітке визначення таких термінів, як «виконавець», «терор», забезпечило структурування дослідження, виокремлення ключових аспектів проблеми та проведення міждисциплінарного аналізу. Сформульовано авторське інструментальне визначення поняття *«виконавці Великого терору»* – це люди, соціально-рекрутовані радянською репресивною системою для реалізації Великого терору, які брали участь у здійсненні масових операцій 1937–1938 рр. в УРСР, реалізуючи свої функції і обов'язки на відповідних рівнях і посадах; їх вибір, мотивації, усвідомлення колективної та індивідуальної відповідальності відображає динамічні соціально-антропологічні процеси у суспільстві. У цьому контексті цей історичний феномен виступає як об'єкт дослідження, який можна спостерігати та

аналізувати через конкретні історичні факти: дії співробітників НКВС, слідчих, суддів, тюремників та інших осіб, які безпосередньо залучалися до репресій. Цей феномен не є абстрактним поняттям, а конкретним проявом історичної реальності, який можна досліджувати через свідчення, документи та свідомість учасників тих подій. Він існує як явище, що відображає роль окремих людей і організацій у механізмі сталінського терору і може бути осмислений через історичний, соціальний та психологічний контексти.

У роботі застосовано методи загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення, абстракція, порівняння), спеціально-історичні (історико-системний, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний), історіографічного, джерелознавчого та текстологічного аналізу; соціоантропологічний підхід вимагав використання інструментів соціально-психологічного та біографічного аналізу, що сприяло створенню науково обґрунтованого та об'єктивного дослідження, яке дозволяє досягти поставленої мети.

Запропоновано і охарактеризовано складну типологію виконавців терору: за організаційно-функціональним та мотиваційно-індивідуальною класифікацією, які є тісно пов'язаними, передбачають аналіз дій одних і тих самих людей. Перша структурується згори донизу – від ідеологічних ініціаторів, ідейних натхненників, регіональних організаторів, реалізаторів і координаторів до карателів, катів та провідників і донощиків; вона дозволяє показати виконавців як суб'єктів терору в як агентів репресивного режиму. їх

Типологія за мотивацією охоплює революційних фанатиків, садистів, користолюбців, кар'єристів, відданих воїнів, конформістів, скомпрометованих злочинців та люмпенізованих маргіналів, вона надається для показу виконавців як об'єктів системи, їх градація варіювалася від фанатичної відданості режиму до цинічного прагнення вигоди, кар'єрного зростання або ж вимушеної співпраці. Усі ці типи, незалежно від їхніх особистих якостей та мотивів, сприяли функціонуванню системи, де насильство стало інструментом політичного контролю. Типологізація дозволяє глибше зрозуміти механізми функціонування репресивної системи та роль

конкретних осіб у її забезпеченні, підкреслюючи складність та неоднорідність тоталітарної системи.

У другому розділі розгляд обумовленості терору в УРСР здійснено крізь призму дослідження більшовизму, що є не лише правомірним, але й необхідним для глибокого розуміння трансформацій, що відбулися на українських землях на середину 1930-х рр. Розкрито державно-політичну закономірність «великої чистки» в УРСР, аналізуючи вплив більшовицької ідеології на формування тоталітарного режиму. Аналіз концепції більшовизму, як вона виявляється в контексті застосування насильства, розкриває її фундаментальну відмінність від інших політичних течій. Більшовицька ідеологія, на відміну від тих, що надавали перевагу діалогу та компромісу, ґрунтувалася на принципі дії, де насильство розглядалося як легітимний та необхідний інструмент класової боротьби. Розкрито, як більшовизм, використовуючи насильство і терор, розширив існуючі практики репресій, успадковані від царського режиму. Імітуючи боротьбу з внутрішніми ворогами, система готувала свій апарат до майбутніх репресій, навчаючи його жорстоким методам управління через арешти, тортури та вбивства. Виявлено, що компартійна вертикаль влади, під прикриттям «диктатури пролетаріату», стала диктаторською, а органи державної безпеки перетворилися на інструмент терору. Досліджено еволюцію репресивної системи, від класової боротьби до тотального контролю, та роль страху як соціального регулятора. Увиразнено, як штучно створені «вороги» та параноя в суспільстві сприяли зміцненню тоталітарної влади. Висновком є те, що «велика чистка» була зумовлена прагненням до абсолютної влади, централізації управління та необхідністю усунення потенційної опозиції для зміцнення сталінського режиму в Україні.

У третьому розділі досліджено формування виконавського складу репресивних органів, де домінуючим критерієм відбору була політична лояльність, а не професійні якості. Висвітлено, що типовий працівник органів державної безпеки характеризувався низьким рівнем освіти, досвідом життя в умовах жорсткої пропаганди та соціальних потрясінь. Їхня кар'єра була нерозривно пов'язана з репресивним апаратом, де винагорода залежала від беззастережного виконання наказів, що нормалізувало жорстокість. Фундаментом функціонування органів НКВС

були жорсткі механізми підпорядкування, що спиралися на чітку вертикальну ієрархію. Кожен рівень був поставлений під всеосяжний контроль вищого керівництва, унеможлиблюючи будь-яку самостійність чи відхилення від наказів. Беззаперечне виконання директив забезпечувалося системою постійного спостереження та паралізуючим страхом покарання, що руйнував будь-яку можливість критичного мислення чи морального опору. Орієнтація на безмежну владу, культивування сліпої покори та повна ідентифікація з державною машиною формували психологічний портрет працівника, схильного до маніпуляцій та готового до виконання навіть найжорстокіших наказів, які суперечили його власним переконанням. Механізми підпорядкування охоплювали як зовнішні інструменти контролю – ієрархічну структуру та жорсткі ліміти – так і внутрішні фактори, такі як ідеологічна обробка та глибока деформація моральних цінностей. Цей симбіоз зовнішнього тиску та внутрішньої трансформації створював особу, здатну до масового насильства, оскільки працівник відчужувався від власних принципів та повністю розчинявся в системі, стаючи її бездушним інструментом.

Описано застосування методів фізичного та психологічного тиску на жертв, включаючи тортури, погрози та дегуманізацію, як інструментів для отримання зізнань. Наголошено, що виконавці не лише реалізовували накази, але й активно брали участь у нарузі і насильстві, інколи отримуючи садистське задоволення. Особливу увагу приділено тому, що виконавці самі ставали жертвами системи, перебуваючи в постійному страху покарання. Жорстка ієрархія та відсутність гарантій безпеки створювали умови для свавілля, де навіть лояльність не гарантувала захисту.

У четвертому розділі досліджено роль виконавців терору як суб'єктів, а не лише об'єктів репресивної системи. Розкрито, що вони не були пасивними виконавцями, а активно формували свою роль, приймаючи рішення, які відображали їхній вибір, хоч і обмежений. Висвітлено, як розмивання індивідуальної відповідальності та відчуття себе «гвинтиком» системи слугували механізмами самозбереження в умовах страху. Також проаналізовано прояви їхньої суб'єктності: адаптація, лояльність та внутрішні конфлікти, що відображалися в психологічних травмах. Наголошено, що навіть у

дегуманізованій реальності виконавці несли повну відповідальність за свої дії, незважаючи на спроби приховати її за колективною безвідповідальністю.

Виокремлено три типи психологічної моделі особи виконавця. Першим типом є фанатик, що керувався своїми переконаннями (ідеологічними) та щиро вірив, що його дії незалежно від результату є корисними для партії та суспільства. Наступний – виконавець з почуттям фрустрації, неможливістю досягти цілей, відчувати себе у комфорті, перебування у складних життєвих обставинах, що могло призводити до агресивних дій. Жорстока поведінка третього типу обґрунтовувалася дефіцитом нормальних стосунків, де присутня мораль та повага, ізоляцією, озлобленістю оточення.

Кар'єрний шлях виконавців Великого терору був поетапною деформацією особистості в умовах репресивного апарату. Соціально незахищене походження формувало світогляд, де влада та сила були інструментами успіху, а моральні компроміси – нормою. Вступ до органів держбезпеки через партійну мобілізацію супроводжувався засвоєнням оперативних навичок та ідеологічної обробки, де людина сприймалася як потенційна загроза. Кар'єрне зростання передбачало участь у фабрикації справ і масових репресіях, де ефективність досягалася ціною повної втрати моральних орієнтирів.

У *Висновках* узагальнено результати дисертаційного дослідження відповідно до поставлених наукових завдань, а також визначено перспективи подальших наукових студій.

Ключові слова: виконавці, Великий терор, тоталітаризм, репресії, більшовики, радянська влада, репресивна система, архівно-слідча справа, обвинувачення, СРСР, УСРР/УРСР, державне регулювання, соціальна політика, повсякденність, НКВС, ВЧК-ВУЧК, кримінальне покарання.

SUMMARY

Litynskyi V.V. The phenomenon of the perpetrators of the Great Terror of 1937-1938 in Soviet Ukraine: historical circumstances. – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the speciality 032 History and Archeology. – Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, 2025.

The dissertation consists of an introduction, four chapters, conclusions, a list of sources and literature, and appendices. The structure of the dissertation is determined by the main objectives of the qualification study. For the first time, the object of the study is the perpetrators of the Great Terror of 1937-1938 in Soviet Ukraine as its actors and victims, and the subject of the study – is the historical circumstances of the formation of the phenomenon of a terrorist in its genesis.

Despite the considerable number of studies, the issue of the functioning of the Soviet state security agencies remains relevant and continues to interest both Ukrainian and foreign historians. An important step in the study was the clarification of key terms, which contributed to a clear definition of their meaning and ensured unity in the understanding of terminology.

The factual material used in this thesis and the conclusions drawn on its basis are of practical importance. The materials of the dissertation can be used in the educational sphere, in particular: in the development of curricula, courses; preparation of textbooks, manuals, reference books on the history of Ukraine; in the development of didactic materials for relevant special courses. In the field of scientific application, the results of the study will contribute to deepening knowledge about the Great Terror of 1937-1938 through the phenomenon of the perpetrator and revealing the mechanisms of the Soviet totalitarian system's impact on society and human beings, highlighting the immediate and prolonged consequences of the Bolshevik occupation of Ukraine. The findings of the study can serve as a basis for the creation of information platforms, memorial complexes, expositions and exhibitions dedicated to the Great Terror.

The first chapter is devoted to the analysis of historiographical heritage on the problem under study, sources and definition of conceptual and terminological apparatus, and research methodology. The problem of the perpetrators of the Great Terror as a socio-anthropological phenomenon is being actively studied in contemporary Ukrainian and Western humanities, and a number of issues remain the subject of scientific debate. In particular, such aspects as the degree to which the perpetrators were aware of the criminal nature of their activities, the role of ideological factors and individual responsibility, and the long-term consequences of participation in repression for the perpetrators themselves require further study. Further research in this area is critical for an in-depth understanding of the mechanisms of totalitarian regimes and the prevention of their recurrence.

To fulfil the research objectives, a comprehensive approach to the formation of the research source base was applied. It is represented by a wide range of unpublished and published documents classified into the following categories: archival and investigative materials containing criminal cases against NKVD officers; operational and administrative documentation, in particular, orders and directives; court proceedings, including interrogation and trial records; analytical documentation consisting of memos and reports; epistolary sources, namely letters and complaints; and statistical data. The main base of unpublished sources was made up of archival criminal files on NKVD officers stored in the SSU Main Directorate of Archives. For the first time, an array of digitised documents from the electronic archive of the Ukrainian Liberation Movement was introduced into scientific circulation, and archival materials from the collection of published documents «Echoes of the Great Terror», which have not been widely used by scholars in dissertation research, were analysed and highlighted.

The use of the conceptual and categorical apparatus in the study was a fundamental tool for in-depth conceptualisation and analysis of this complex historical phenomenon. A clear definition of such terms as «perpetrator» and «terror» ensured the structuring of the study, the identification of key aspects of the problem and the conduct of interdisciplinary analysis. The author's own instrumental definition of the concept of «*perpetrators of the Great Terror*» is formulated: *these are people socially recruited by the Soviet repressive system to implement the Great Terror, who participated in the mass operations of 1937-1938*

in the Ukrainian SSR, exercising their functions and responsibilities at the appropriate levels and positions; their choices, motivations, awareness of collective and individual responsibility reflect the dynamic socio-anthropological processes in society. In this context, this historical phenomenon acts as an object of study that can be observed and analysed through specific historical facts: the actions of NKVD officers, investigators, judges, prisoners, and other persons directly involved in the repressions. This phenomenon is not an abstract concept, but a concrete manifestation of historical reality that can be studied through testimonies, documents, and the consciousness of the participants in those events. It exists as a phenomenon that reflects the role of individuals and organisations in the mechanism of Stalinist terror and can be understood through historical, social and psychological contexts.

The work uses the methods of general scientific (analysis, synthesis, generalisation, abstraction, comparison), special historical (historical-systemic, historical-comparative, historical-genetic, historical-typological), historiographical, source and textual analysis; the socio-anthropological approach required the use of tools of socio-psychological and biographical analysis, which contributed to the creation of a scientifically sound and objective study that allows achieving the goal.

The author proposes and describes a complex typology of terrorist perpetrators: by organisational and functional and motivational and individual classification, which are closely related and involve analysis of the actions of the same people. The first is structured from the top down – from ideological initiators, ideological inspirers, regional organisers, implementers and coordinators to punishers, executioners and leaders and informers; it allows us to show the perpetrators as subjects of terror as agents of the repressive regime.

The typology by motivation includes revolutionary fanatics, sadists, opportunists, careerists, loyal warriors, conformists, compromised criminals and lumpenised marginalised individuals, and is intended to show perpetrators as objects of the system, ranging from fanatical devotion to the regime to cynical pursuit of profit, career advancement or forced cooperation. All of these types, regardless of their personal qualities and motives, contributed to the functioning of a system where violence became an instrument of political control. The typology allows for a deeper understanding of the mechanisms of the repressive

system and the role of individuals in its maintenance, emphasising the complexity and heterogeneity of the totalitarian system.

In the second chapter, consideration of the conditionality of terror in the Ukrainian SSR was carried out through the prism of the study of Bolshevism, which is not only legitimate, but also necessary for a deep understanding of the transformations that took place on Ukrainian lands in the mid-1930s. The state-political regularity of the «great purge» in the Ukrainian SSR is revealed, analyzing the influence of Bolshevik ideology on the formation of a totalitarian regime. The analysis of the concept of Bolshevism, as it manifests itself in the context of the use of violence, reveals its fundamental difference from other political movements. Bolshevik ideology, unlike those that preferred dialogue and compromise, was based on the principle of action, where violence was seen as a legitimate and necessary tool of class struggle. It reveals how Bolshevism, using violence and terror, expanded the existing practices of repression inherited from the tsarist regime. By simulating a fight against internal enemies, the system prepared its apparatus for future repression, teaching it brutal management techniques through arrests, torture, and murder. It was revealed that the Communist Party vertical of power, under the guise of the «dictatorship of the proletariat» became dictatorial, and state security agencies turned into an instrument of terror. It studies the evolution of the repressive system, from class struggle to total control, and the role of fear as a social regulator. It is emphasized how artificially created «enemies» and paranoia in society contributed to the strengthening of totalitarian power. The conclusion is that the «great purge» was due to the desire for absolute power, centralization of governance and the need to eliminate potential opposition to strengthen the Stalinist regime in Ukraine.

In the third chapter, the formation of the executive composition of repressive bodies was investigated, where political loyalty, rather than professional qualities, was the dominant selection criterion. It is highlighted that a typical employee of state security agencies was characterized by a low level of education, experience of living in conditions of harsh propaganda and social upheavals. Their career was inextricably linked with the repressive apparatus, where remuneration depended on the unconditional execution of orders, which normalized cruelty. The foundation of the functioning of the NKVD bodies

was rigid mechanisms of subordination, based on a clear vertical hierarchy. Each level was placed under the comprehensive control of senior management, making it impossible for any independence or deviation from orders. The unquestioning execution of directives was ensured by a system of constant observation and a paralyzing fear of punishment that destroyed any possibility of critical thinking or moral resistance. The focus on unlimited power, the cultivation of blind obedience and complete identification with the state machine formed a psychological portrait of a worker prone to manipulation and ready to carry out even the most cruel orders that contradicted his own convictions. The mechanisms of subordination encompassed both external instruments of control - hierarchical structure and rigid limits – and internal factors such as indoctrination and deep deformation of moral values. This symbiosis of external pressure and internal transformation created a person capable of mass violence, since the employee was alienated from his own principles and completely dissolved in the system, becoming its soulless tool.

The application of methods of physical and psychological pressure on victims, including torture, threats, and dehumanization, as tools for extracting confessions, has been described. It is emphasized that the perpetrators not only carried out orders but also actively participated in humiliation and violence, sometimes deriving sadistic pleasure. Particular attention is paid to the fact that the perpetrators themselves became victims of the system, living in constant fear of punishment. A rigid hierarchy and the absence of safety guarantees created conditions for arbitrariness, where even loyalty did not ensure protection.

In the fourth chapter, the role of the perpetrators of terror as subjects, rather than mere objects of the repressive system, is examined. It is revealed that they were not passive executors but actively shaped their role by making decisions that reflected their own choices, albeit constrained. The blurring of individual responsibility and the perception of oneself as a «cog» in the system are highlighted as mechanisms of self-preservation in an environment of fear. Additionally, manifestations of their agency are analyzed: adaptation, loyalty, and internal conflicts, which were reflected in psychological trauma. It is stressed that even in a dehumanized reality, the perpetrators bore full responsibility for their actions, despite attempts to conceal it behind collective irresponsibility.

Three psychological models of perpetrator behavior have been identified. The first type is the psychopathic fanatic, driven by ideological convictions and a genuine belief that their actions—regardless of outcome—served the Party and society. The second type is the frustrated enforcer, characterized by an inability to achieve personal goals, a lack of comfort, and difficult life circumstances that could lead to aggressive behavior. The cruelty of the third type was justified by a deficit of normal relationships based on morality and respect, as well as social isolation and resentment.

The career trajectory of the Great Terror perpetrators involved a gradual personality deformation within the repressive apparatus. A socially vulnerable background shaped a worldview in which power and force were tools for success, and moral compromises became the norm. Recruitment into state security organs through Party mobilization was accompanied by the acquisition of operational skills and ideological indoctrination, framing individuals as potential threats. Career advancement required participation in fabricated cases and mass repressions, where effectiveness came at the cost of complete moral disorientation.

The Conclusions summarize the findings of the dissertation research in accordance with the stated scientific objectives and outline prospects for further scholarly inquiry.

Keywords: perpetrators, Great Terror, totalitarianism, repressions, Bolsheviks, Soviet regime, repressive system, investigative case files, accusations, USSR, Ukrainian SSR, state regulation, social policy, everyday life, NKVD, Cheka-GPU, criminal punishment.

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

Публікації у наукових фахових виданнях:

Літинський В. Людина в системі радянських координат (за матеріалами листів до влади виконавців Великого терору 1937-1938 рр. в Україні). *Літопис Волині*, 2024. (30), 99-103. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30>.

Літинський В. Моральне насилля як метод ведення слідства працівниками НКВД у період Великого терору 1937-1938 рр. *Актуальні питання у сучасній науці*, 2024. № 7(25), С. 1037-1050 [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-7\(25\)-1037-1050](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-7(25)-1037-1050)

Літинський В. Методи фізичного впливу під час слідства у діяльності виконавців Великого терору 1937-1938 рр. (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Вісник науки та освіти*. 2024. № 6(24), С. 1194-1207 [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-6\(24\)-1194-1207](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-6(24)-1194-1207)

Літинський В. Технологія виконання смертних вироків працівниками НКВД у 1937-1938 роках. 2024. *Наукові записки ВДПУ*. Серія: Історія. Вип.49. С.30-37 <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-30-36>

Літинський В. Підпорядкування як маркер поведінки виконавців Великого терору. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2024.Т.35 (74). № 1. С.57-61 <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.9>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

Літинський В. «Листи до влади» як історичне джерело з вивчення діяльності виконавців Великого терору 1937-1938 рр. в радянській Україні. *Матеріали Третього всеукраїнського науково-методичного семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти»*. Збірник наукових праць. Вип. 2. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. С. 190-193 <http://eprints.zu.edu.ua/38129/>

Літинський В., Осадчук Т. Покарання «порушників соціалістичної законності» за матеріалами архівно-кримінальних справ. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової історикокраєзнавчої конференції. 3 листопада 2022 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2022. С.172-178. <http://resource.history.org.ua/item/0017282>

Літинський В.В., Коляструк О. А. Репресована ідентичність українців як вислід діяльності радянської політичної системи *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Матеріали XXXV Вінницької Всеукраїнської наукової історикокраєзнавчої конференції. 10 листопада 2023 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2023. С. 159-170. <https://drive.google.com/file/d/107yKOMlYeW0bfMinlhp0IbXit4XoFi8V/view>

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	25
1.1. Стан наукового висвітлення проблеми	25
1.2. Джерельна база дослідження	46
1.3. Поняттєво-термінологічний апарат та методологія дослідження.....	55
Висновки до Розділу 1	70
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНЕ ПІДРУНТЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ..	72
2.1. Державно-політична зумовленість «великої чистки» наприкінці 1930-х рр.	72
2.2. Правове обґрунтування масових репресій.....	82
2.3. Сутність масового терору в УРСР, вимоги та особливості реалізації.....	95
Висновки до Розділу 2	108
РОЗДІЛ 3. ВИКОНАВЦІ ТЕРОРУ ЯК НОСІЇ СИСТЕМИ НАСИЛЛЯ: ОРГАНІЗАТОРИ–КАРАТЕЛІ–КАТИ.....	110
3.1. Виконавчий склад репресивних органів: принципи формування, вертикальна і мережева система забезпечення.....	110
3.2. Механізми підпорядкування та ієрархія серед виконавців терору	127
3.3. Методи фізичного та психологічного впливу на жертву	137
Висновки до Розділу 3	154
РОЗДІЛ 4. СУБ'ЄКТНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ НКВС: ВІД РОЛІ ВИКОНАВЦЯ ДО СТАНОВИЩА ЖЕРТВИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ	156
4.1. Колективна та індивідуальна відповідальність людини у репресивному механізмі.....	156
4.2. Суб'єктивні переживання та моральні дилеми виконавців терору.....	168
4.3. Трансформація ролі виконавців терору	179
Висновки до Розділу 4	191
ВИСНОВКИ.....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	202
ДОДАТКИ.....	244

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АГВ	Адміністративно-господарський відділ
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)
ВНК	Всеросійська надзвичайна комісія
ВУНК	Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК	Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГДА СБУ	Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГУДБ	Головне управління державної безпеки
ГУЛАГ	Головне управління таборів
ДПУ	Державне політичне управління
ДТВ	Дорожньо-транспортний відділ
заст. нач.	Заступник начальника
КП(б)У	Комуністична партія (більшовиків) України
Нарком	Народний комісар
Нач.	Начальник
НК	Надзвичайна комісія
НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
Обком	Обласний комітет
ОВ	Особливий відділ
ОДПУ	Об'єднане державне політичне управління
ПОВ	Польська організація військова
РНК	Рада народних комісарів
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РСЧА	Робітничо-селянська Червона армія
УДБ	Управління державної безпеки
УНКВС	Управління наркомату внутрішніх справ
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦК	Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого розуміння історичних процесів доби Великого терору та їх впливу на суспільство, державні інституції та індивідуальні долі. У цьому контексті вивчення ролі виконавців репресій – осіб, які безпосередньо здійснювали або сприяли проведенню терору, – є важливим для розкриття механізмів функціонування тоталітарного режиму та його впливу на різні рівні суспільного життя.

Дослідження набуває особливої значущості у світлі сучасних дискусій про пам'ять, історичну справедливість та відповідальність. Вивчення мотивацій, соціального походження, психологічних характеристик та дій виконавців не лише реконструює історичну реальність, але й розкриває, як індивідуальний вибір окремих осіб впливав на масштаби та інтенсивність репресій.

Попри значний обсяг досліджень, присвячених репресіям, питання ролі виконавців залишається недостатньо вивченим, що обумовлено як складністю доступу до архівних матеріалів, так і етичними аспектами інтерпретації їх дій. Аналіз історичних обставин, у яких діяли виконавці, може дозволити вийти за межі спрощених оцінок та розглянути їхню роль у контексті ширших соціально-політичних процесів.

Важливим аспектом є також зв'язок дослідження із сучасними проблемами історичної пам'яті та національної ідентичності. Вивчення феномену виконавців сприяє розумінню того, як минуле впливає на формування сучасних суспільних норм та цінностей.

Таким чином, дослідження є актуальним не лише з історичної точки зору, але й у контексті сучасних суспільно-політичних процесів. Розкриття феномену виконавців масових злочинів сприяє глибшому розумінню механізмів тоталітаризму, відкриває нові аспекти історичної пам'яті та допомагає у формуванні об'єктивного погляду на минуле, що є важливим для подальшого розвитку демократичного суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась в рамках науково-дослідної теми кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін: «Повсякденне життя українського

суспільства за радянського часу» (державний реєстраційний номер: 0123U103040). Тему дисертації затверджено вченою радою Вінницького державного педагогічного університету № 4 від 20 жовтня 2021 р.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі опрацювання архівних джерел, опублікованих документів і аналізу спеціальної вітчизняної і зарубіжної літератури розкрити в історичному контексті феномен виконавця Великого терору в радянській Україні як його агента (як дієвого суб'єкта) та жертви масових репресій 1937-1938 рр. (як об'єкта його дії та наслідків).

Досягнення мети реалізується через розв'язання таких дослідницьких завдань:

- здійснити аналіз наукової розробки проблеми виконавця терору у сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- провести джерелознавчий аналіз наявного комплексу документів з історії Великого терору, що увиразнюють об'єкт-суб'єктну сутність виконавця терору, визначити репрезентативність та способи використання й інтерпретації;
- запропонувати теоретико-методологічні засади вивчення об'єкту дослідження та поняттєво-категоріальний апарат для його розкриття, запропонувати типологію виконавця терору за даними масових акцій в радянській Україні;
- визначити роль державної ідеології у формуванні передумов масових репресій;
- вивчити правові документи, які регламентували дії виконавців, виявити протиріччя між проголошуваними правовими принципами та реальними практиками репресій;
- дослідити специфіку організації терору в УРСР, включаючи особливості локальних умов та вимог, регіональну специфіку, проведення національних операцій;
- розкрити історію і принципи формування більшовиками органів державної безпеки та її цілеспрямовану екстраполяцію радянській Україні,
- описати способи реалізації діяльності НКВС, механізми контролю, що забезпечували реалізацію діяльності структур державної безпеки, специфіку взаємовідносин та залежностей усередині системи;

- розглянути принципи і обставини відбору для служіння в системі НКВС в УРСР, показати професійну підготовку чекістів, умови і мотиви їх кар'єрного поступу, «соціальні спокуси» системи для рекрутування її служителів, заохочення громадськості до співучасті в репресіях, простежити види заохочення і покарання активності / пасивності виконавців та інші спонуки підтримки репресій;
- висвітлити роль виконавців при реалізації конкретних операцій і завдань терору на місцях, відстежити застосування загально типових й унікальних методів насильства на різних виконавських рівнях, шляхи їх апробації та адаптації в загальній системі репресій;
- охарактеризувати межі колективної та індивідуальної відповідальності людини у репресивному механізмі, ступінь і умови усвідомлення винуватості виконавця;
- репрезентувати емоційний стан, внутрішню конфліктність та двоїстість психологічного стану, сприйняття дієвцями їх ролі в системі репресивних органів під час та після участі в репресіях;
- розглянути зміну статусу виконавців в межах репресивного апарату після завершення масової «чистки».

Об'єктом дослідження є виконавці Великого терору 1937-1938 рр. в радянській Україні як його дієвці і носії.

Предметом дослідження є історичні обставини постанови і формування феномену виконавця як запиту-відповіді радянського репресивного режиму від затребуваності активної діяльності до викриття в рамках «порушення соціалістичної законності».

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з липня 1937 р. по лютий 1938 р. Нижня межа пов'язана з оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р., затвердженим політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р., що став формальним початком терору, який готувався заздалегідь. Верхня межа обумовлена зготанням масової репресивної політики за вказівкою вищого керівництва від 17 листопада 1938 р., зокрема ухвалою ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР постанови

«Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства», яка зорієнтувала правоохоронні органи на завершення «великої чистки».

Територіальні межі охоплюють територію УРСР як одну з основних цілей радянської репресивної системи у проведенні «чисток».

Методологічну основу дослідження становить комплекс методів, що дозволив всебічно дослідити функціонування репресивного апарату НКВС та роль виконавців терору. Структурний метод допоміг виявити ієрархію та функціональні зв'язки між підрозділами, тоді як функціональний аналіз розкрив ролі організаторів, слідчих, карателів та інформаторів. Системний підхід дозволив розглянути репресивний апарат як складну систему, що включала державні органи, партійні структури та суспільство. Застосування історико-хронологічного методу дозволило простежити еволюцію системи від 1920-х до Великого терору, а історіографічного – систематизувати наукові підходи. За допомогою інституційного методу було досліджено норми та процедури, що регулювали діяльність органів безпеки, а термінологічного – уточнено ключові поняття. Метод герменевтики дозволив розкрити приховані значення документів. Статистично-аналітичний сприяв виявленню загальні риси виконавців на основі опрацьованих біографій. Біографічний метод дозволив зрозуміти індивідуальні траєкторії та мотивацію виконавців, у свою чергу соціоантропологічний підхід – виявити вплив соціальних, культурних та ідеологічних чинників на їхню поведінку.

Наукова новизна дослідження полягає насамперед у комплексному представленні феномену виконавця Великого терору 1937-1938 рр., як окремого дослідження в Україні на основі архівних матеріалів та історіографічних праць.

Основні його результати, які характеризують особистий здобуток автора, містять наукову новизну і виносяться на захист, полягають у тому, що *вперше*:

- введено в науковий обіг масив документів з ГДА СБУ та оцифрованих документів з електронного архіву українського визвольного руху, а також проаналізовано, виокремлено архівні матеріали збірника опублікованих документів «Відлуння Великого терору», які раніше широко не використовувалися науковцями у дисертаційних дослідженнях;

- систематизовано та проаналізовано новітні історіографічні напрацювання з досліджуваної теми, а також використано масив іноземних праць задля розкриття феномену виконавця масових злочинів ;
- комплексно досліджено соціально-психологічний аспект діяльності дієвців терору, мотивів, трансформацій та причин поведінки, зокрема розглянуто в контексті української історії психологічні та соціальні чинники, які формували поведінку;
- розглянуто діяння виконавців як об'єкту терору, коли вони самі ставали жертвами системи, опиняючись під тиском різних факторів (страх, маніпуляції, пропаганда, ідеологія), що ставало каталізатором безправності та безнадійності, досліджено як через пропаганду та тоталітарний вплив працівник НКВС перетворювався на бездушного виконавця злочинних дій;
- проаналізовано діяльність працівників органів державної безпеки не лише як пасивних учасників, але й активних суб'єктів, які діяли на різних рівнях тоталітарної системи, що включає розкриття власної ініціативності щодо масштабування каральних дій, прагнення до особистої вигоди (матеріальне збагачення, кар'єрне просування, бажання догодити лідерам тощо); розкрито, як свідомо або ж підсвідомо людина ставала частиною тоталітарної системи;

Уточнено та вдосконалено:

- механізми вербування та підготовки працівників НКВС за допомогою аналізу процесів, через які звичайні люди ставали частиною системи;
- специфіку діяльності чекістів у різних областях країни, розуміння впливу місцевих органів на функціонування репресивного апарату;
- знання про способи, методи та технології здійснення масових вбивств за допомогою яких виконавці раціоналізували власну участь у терорі;
- функціонування ієрархії в органах НКВС від тих, хто безпосередньо приймав рішення до виконавців наказів.

Отримали подальший розвиток положення про:

- двоїстість ролі виконавця як суб'єкта та об'єкта терору, зокрема формування мотивації для діяльності у складних історичних обставинах;
- стосунки в ієрархічній системі, форми та механізми підпорядкування, відповідальності;
- вплив індустріалізації, колективізації, Голодомору на готовність населення, зокрема виконавців, до співучасті у репресіях.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Матеріали дисертації можуть бути використані в освітній сфері, зокрема: при розробці навчальних, освітньо-наукових програм; підготовці підручників, посібників, довідників з історії України; у розробці дидактичних матеріалів для відповідних спецкурсів. У сфері наукового застосування результати дослідження сприяють поглибленню знання та розуміння феномену Великого терору 1937-1938 рр., механізмів радянської тоталітарної системи, наслідків окупації України більшовиками, ролі людини у історичних процесах. Отримані результати дослідження можуть стати основою для створення інформаційних платформ, меморіальних комплексів, експозицій присвячених Великому терору.

Особистий внесок дисертанта. Дисертація є результатом самостійного наукового дослідження автора, що розкривається у наведених в дослідженні обґрунтованих наукових положеннях та висновках. Використання ідей та положень інших авторів містять посилання на відповідні публікації. За темою дослідження автором було опубліковано 8 наукових статей, дві з яких були виконані у співавторстві (Коляструк О., Осадчук Т.) та містять 70% власного наукового доробку.

Апробація результатів дослідження. Наукові положення та результати дослідження обговорювались на засіданні кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

З метою популяризації проблематики дослідження, фіксації та поширення її як проміжних, так і підсумкових результатів автор взяв участь у наукових конференціях та семінарах: II Всеукраїнський науково-методичний семінар «Методика

використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти» (Житомир, ЖДУ, листопад, 2021 р.); II Всеукраїнська наукова конференція «Борисенківські читання» (Київ, 22 листопада 2024 р.); XXXVI Вінницька всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (Вінниця, 8 листопада 2024 р.); VII Всеукраїнський науково-теоретичний семінар з циклу «Повсякдення: візії та смисли» на тему «Травма радянського» (Вінниця, 14-15 грудня 2023); VIII-й Всеукраїнський науково-теоретичний семінар з циклу «Повсякдення: візії та смисли» на тему «Культурна спадщина українців: стигми радянського» (Вінниця, 18-19 квітня 2024 р.); XXXIV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавчої конференція. «Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження» (Вінниця, 3 листопада 2022 р.); Всеукраїнська науково-практичної конференція «Регіональна історія» (Вінниця, 13 квітня 2023 р.).

Публікації. За матеріалами дослідження автор опублікував 8 статей, з них: 5 – у збірниках, включених до категорії «Б» переліку наукових фахових видань України у галузі «Історичні науки», 3 публікації мають апробаційний характер.

Структура роботи зумовлена метою і завданнями та побудована за проблемно-хронологічним принципом. Дисертація складається зі змісту, вступу, чотирьох розділів (дванадцяти підрозділів), висновків, додатків, списку використаних джерел та літератури, який налічує 406 позицій. Загальний обсяг роботи становить 246 сторінок, основний текст викладено на 184 сторінках

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового висвітлення проблеми

Історія Великого терору 1937-1938 рр., потужно актуалізована в українській і зарубіжній історіографії завдяки відкриттю архівів радянських репресивних структур, залишається затребуваною і понині. На сучасному етапі одним з головних сегментів дослідження став виконавський складник, що засвідчує поглиблення соціоантропологічного напрямку у вивченні радянського минулого. Ці наукові праці відображають еволюцію поглядів на одну з найтрагічніших сторінок української історії. Фокус учених з часом змістився з вивчення масштабів репресій та їх жертв до аналізу механізмів і виконавців терору.

Аналіз історіографічної спадщини проблеми пропонуємо структурувати таким чином: 1) радянські дослідження; 2) праці вітчизняних науковців; 3) дослідження зарубіжних вчених.

Радянський історичний спадок не можемо не згадати, оскільки тема «великої чистки» була фактично табуйованою або подавалася як вияв «революційної необхідності». Лише після XX з'їзду КПРС в СРСР вперше заговорили вголос про винуватців терору, порушивши питання, хто винен у репресіях. Відповідь була єдина і однозначна – Сталін, оскільки партійна номенклатура була зацікавлена лише у відвертанні уваги і, головне, збереженні в своїх руках усіх важелів контролю і управління. Та радянські історики дали поштовх аналітиці суб'єктів терору одночасно з вивченням об'єктів терору. Крім того, в умовах хрущовської десталінізації була задана єдина ієрархія об'єктно-предметного поля – від розкриття сталінсько-єжовської верхівки до виконавських інституцій і персоналій союзного і республіканського рівня. Зворотною стороною першої хвилі реабілітації жертв терору було з'ясування винуватців і призвідників терору, але лише на рівні вищого ешелону працівників держбезпеки, які вже були викриті судовими процесами над чекістами-«порушниками соціалістичної законності» ще у 1939-1940 рр. і на початку 1950-х рр.,

безпосередньо по смерті Сталіна. На цьому етапі, коли контроль КДБ залишався тотальним, поглибити процес розпізнання дієвців терору було неможливим як через диктат партійно-державного керівництва, так і через закритість архівів. Радянська історіографія характеризувалася замовчуванням та мінімізацією злочинів, поясненням репресій процесами «загострення класової боротьби», виправдуванням репресій зовнішньою небезпекою.

У часи горбачовської «гласності» (часткового і вибіркового оприлюднення архівних документів вищого керівництва) пожвавився дослідницький імпульс віктимно-травматичного характеру як запит на покарання винуватців численних безневинних жертв, але тоді ж у масову свідомість продовжували насаджувати «образ пахана Сталіна, який знищив покоління енкаведистів, оскільки вони «багато знали», після чого, мовляв, «ті знищили тих» [206]. Наприкінці «перебудови» з'явилися розвідки про низових функціонерів різного рангу, зокрема районних керівників, місцевих призвідників тощо. Та в цих дослідженнях актори/дієвці Великого терору розглядалися знеособлено або як масовізований суб'єкт злочинної діяльності, залежний від верховного керівництва.

Отже, радянська історіографія була ідеологічно заангажованою, політично кон'юнктурною в рамках тогочасної методології. Питання про виконавців терору як феномену суспільно-політичної історії навіть не могло бути сформульованим, не те, що порушеним і досліджуваним.

Відтак основний акцент у нашому дослідженні зроблений на аналізі сучасної вітчизняної та західної історіографії.

Українські історики доби незалежності провадили роботу над темою Великого терору, виходячи з запиту самостійного осмислення радянського періоду в історії України. Завдяки передачі архівів ліквідованої структури КДБ УРСР на зберігання створеній СБУ і державницькій позиції її керівництва щодо їх удоступнення дослідники отримали потужну джерельну базу. Хоча через обмежені матеріально-технічні ресурси це рішення було реалізовано не зразу і лише частково, призвело до розпорошення архівної документації [333], але дослідження стали базуватися на офіційних переконливих документах.

Оскільки об'єкт дослідження (феномен виконавців терору) є складним і багатогранним явищем і знаходить в тій чи іншій мірі відображення ледь не у всіх дослідженнях, спробуємо систематизувати історіографію питання за змістовно-тематичним структуруванням:

- 1) праці, які дозволяють з'ясувати, як ідеологія, інституціональна система і структура органів НКВС спричинилися на свідомості і практиках виконавців;
- 2) праці, за якими простежуються виконавські практики реалізації програми терору на місцях, типові регулятивні механізми та низова ініціатива виконавців на різних рівнях чекістської системи;
- 3) праці, що дозволяють на підставі індивідуальних біографій дієвців терору визначити типові ознаки виконавців як соціально-історичного феномену радянської системи.

На початках незалежності найбільший масив складали праці про сталінізм і терор в цілому і в УРСР зокрема. У числі перших була монографія В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького «Сталінізм на Україні. 20-30-ті рр.» [214], в якій автори відобразили перехідний характер 1930-х рр. В цій роботі відчутні обмеження через частковий доступ до архівів, водночас артикульована свідомо відмова від радянської історіографічної традиції. Хоча феномен виконавців Великого терору як окрема проблема тут ще не виокремлений, автори наголошують на ролі НКВС та партійних функціонерів у здійсненні репресій, закладаючи фундамент для подальших, більш спеціалізованих досліджень цієї теми.

На таких же позиціях документальну публікацію про 28 виконавців-злочинців зробив С. Білоконь у спеціально відновленому ним часописі «Наше минуле» [315], супроводивши її джерелознавчими і методологічними настановами щодо вивчення діячів терору. Його багаторічні дослідження з цієї проблеми узагальнені у науковій монографії «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР, 1917-1941 рр.: Джерелознавче дослідження» (1999), що стала підставою присудження йому ступеня доктора наук у 2000 р.

Одним з самих плідних дослідників Великого терору в УРСР з 1990-х рр. був і залишається й донині Ю. Шаповал [237;382-384]. На підставі архівних матеріалів

ДПУ-НКВС-МДБ, які в радянські часи були недоступні навіть фахівцям, він говорив не тільки про жертв терору, а й про його «механіку» сталінізму. 1997 р. він спільно з В. Пристайком і В. Золотарьовим опублікував фундаментальне видання архівних документів про діячів терору «ЧК-ГПУ-НКВС в Україні: особи, факти, документи»[283], в якому представлені біографії відповідальних працівників ЧК-ГПУ-НКВС в Україні, розкрита їх роль і участь у терорі. За унікальними документами розкрито «лабораторію» роботи чекістських органів, їх функцію в державній системі. Ю. Шаповал вважав, що особливу роль у формуванні режиму зіграла номенклатура, яка сама була і суб'єктом, а, згодом, і об'єктом терору. 1994 р. почав видаватись часопис «З архівів ВУЧК– ГПУ–НКВС–КГБ», що мав науково-публіцистичний характер, в якому оприлюднювалися документи радянських спецслужб про організаторів і виконавців репресій в цілому і Великого терору, зокрема[336].

У загальних працях з історії терору значна увага була присвячена ідеологічній складовій у системі НКВС. Науковці з'ясували, що під впливом комуністичної ідеології з її ключовими концептами (класова боротьба, диктатура пролетаріату, соціальна справедливість) сформувалася і вкорінилася бінарна опозиція «ми – вони», де «ми» – це пролетарі на чолі з партією більшовиків, їх авангардом, а «вони» – це «вороги», «контрреволюціонери», «шкідники», «шпигуни», «куркулі» тощо.

Аналіз праць з історії терору дозволяє дійти висновку, що саме на зламі ХХ – ХХІ ст. українські історики предметно зосередились на історії терору в радянській Україні, про що свідчить поява фундаментальної колективної монографії «Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ століть. Історичні нариси» (2002) [232]. В ній шість розділів присвячено політичному терору сталінських часів, в яких автори: С. Білокінь, В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Ченцов, Д. Архирейський, Л. Гриневич, Ю. Шаповал – на документальному матеріалі усебічно розкрили сталінський терор проти інтелігенції, селян, службовців, військових, національних меншин. Ю. Шаповал – автор спеціального розділу про Великий терор (с.454-478).

С. Білокінь у ґрунтовно доповненій монографії [206] поглибив аналіз структур і механізмів репресій, їх ролі у державному управлінні. Він показав системність і

тяглість терору, простежив його еволюцію від «чрезвычайки» у ленінський період до сталінських «чисток», розкрив призначення органів держбезпеки як однієї з фундаментальних засад режиму та процесу легітимізації репресивної системи. Учений наголосив, що пропаганда цілеспрямовано героїзувала чекістів, аж до сакралізації (в разі загибелі від рук «ворога»), формувала довкола них ореол мужніх і безпомильних стражів завоювань революції, підносячи як окрему еліту, дії якої необхідні і справедливі, а їх жорсткість виправдана і непідсудна. На сторінках праць С. Білоконя [206; 300] вимальовувалися контури соціально-політичного портрету тих, хто у 1937–1938 рр. працював у репресивно-каральній системі в УРСР [378].

Трагізм деморалізації суспільства репресивною системою виразно простежила З. Лихолобова на матеріалах Донеччини [222]. У книзі Л. Якубової та Я. Примаченко увиразнено механізми розгортання терору, методи, що використовувалися для виявлення та знищення «ворогів народу». Важливим аспектом в їхній праці є дослідження ролі доносів, провокацій та створення атмосфери загальної підозри, що стимулювало участь окремих громадян у репресивних діях. Цей контекст є ключовим для розуміння того, як звичайні люди могли стати виконавцями терору, діючи під тиском страху, ідеологічної обробки та соціального тиску [238]. За аналізом К. Кобченко, ідеологія була не просто декларацією, а дієвим інструментом управління суспільством, що пронизував усі сфери життя, включаючи діяльність органів держбезпеки [330].

Мова тоталітаризму не існувала у вакуумі, а була вплетена в тканину повсякденного життя, впливаючи на поведінку, мислення та емоції людей. Вважаємо, що зв'язок між дослідженням мови тоталітаризму та феноменом виконавців Великого терору є безпосереднім. За висновками Л. Масенко, мова відігравала ключову роль у формуванні психологічної готовності до насильства та виправданні репресій. Дегуманізація жертв, створення образу «ворога народу», використання мови ненависті та закликів до боротьби з «контрреволюцією» – все це було спрямовано на те, щоб зняти моральні бар'єри у виконавців та легітимізувати їхні дії. Мова створювала атмосферу страху та підозри, де доноси та звинувачення ставали звичною

практикою, а насильство сприймалося як необхідний інструмент захисту держави [225].

Дослідники доводять, що повсякденне життя в період терору характеризувалося постійним очікуванням арешту, страхом перед доносами, обмеженням свободи слова та пересування. Дієвці терору змушені були пристосовуватися до нових умов, виробляючи стратегії виживання та адаптації. Водночас роль *соціального тиску та групової динаміки*, вплив керівництва на поведінку виконавців, формування норм поведінки всередині органів НКВС потребують застосування методик соціальної психології, аби простежити, як формувалася «чекістська ідентичність», які ритуали та практики сприяли згуртуванню та підтримці корпоративної культури всередині органів НКВС.

Наукові праці В. Нікольського [227; 355-363] дозволяють сформувати цілісне уявлення про репресивну діяльність НКВС в Україні, зокрема в 1920-1930-х рр., з особливим акцентом на період Великого терору. Вчений використав фактографічно-статистичний аналіз, що розкриває не лише факти репресій, але й конкретизує їхні масштаби, територіальні особливості та соціальні наслідки. Автор зокрема розкриває застосування «лімітів» на арешти та розстріли, що свідчить про плановий та керований характер терору та виявляє цілу низку особливостей поведінки в чекістській спільноті [362].

Не можна не згадати С. Кульчицького [218-220; 341], у наукових монографіях якого ґрунтовно доведено репресивність як родову ознаку режиму, оскільки «диктатура – це спосіб управління, заснований на насиллі, а крайньою формою насилля є терор. ВЧК та її територіальний відділ – Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, службовими злочинами (ВУЧК) – були головним провідником політики, спрямованої на придушення, в тому числі засобами терору, будь-якого опору політичному режиму» [220, с.120]. С. Кульчицький наголошує, що у системі влади ВУЧК її губернські відділи та військові частини (Окремий корпус ВУЧК) посідали особливе місце, розкривши застосування практики «терору голодом» з використанням військових формувань у репресивних операціях, починаючи від продрозверстки 1921 р. до експропріації життєвих ресурсів у 1933 р. і

операцій Великого терору 1937-1938 рр. В історико-правовому ключі це питання проаналізував В. Окіпнюк [229].

Крім того, С. Кульчицький викрив механізм безконтрольності органів ЧК, які формально входили до складу НКВС, однак йому наряду не підпорядковувалися. На місцях регіональні (губернські / окружні / обласні) ЧК вважалися відділами виконкомів, але також їм не підлягали: «Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій лінії – до ВЧК включно. Отже, ці органи були своєрідною державою в державі» [220,с.221].

Варто виділити внесок правників в осмислення терору. Так, І. Білас у своїй праці реалізував задум показати терор як головне знаряддя більшовицького режиму у боротьбі з національно-визвольним рухом [205]. В. Окіпнюк проаналізував державний терор як системне явище, інтегроване в структуру тоталітарної влади, аналізуючи його форми, методи та наслідки [228]. На основі аналізу директив ЦК ВКП(б) та місцевих партійних комітетів, які визначали загальний напрямок репресивної політики та встановлювали «ліміти» на кількість арештів та розстрілів, учений доводить керівну роль ВКП(б) у здійсненні репресій.

Таким чином, у перше десятиліття ХХІ ст. українським історикам ще не йшлося про повне виокремлення терору в УРСР як об'єкта їх студій, оскільки система терору була створена і регульована Кремлем. На цьому етапі українські науковці ще щільно співпрацювали із зарубіжними, зокрема й з російськими, дослідниками в спільних проектах. Втім поступово вони виробляли самостійний погляд щодо специфіки Великого терору в УРСР. Опрацьовані ними документи спонукали до порушення нових питань в його історії, а саме – простеження завдань і цілей масових операцій 1937-1938 рр. через призму триваючої війни більшовиків проти українців, коли сталінське керівництво прагнуло остаточного упокорення й уніфікації населення шляхом свідомого винищення окремих соціальних груп, що їх уважали потенційно небезпечними». Зокрема, В. Васильєв наголошує, що сталінська «соціальна інженерія» мала комплексний характер, спричинений багатьма факторами, зокрема зовнішньої загрозою (ліквідація «п'ятої колони»), посиленням тотальної влади диктатора («кадрова чистка»). А в прикордонній УРСР для Сталіна безпеку

становив передусім «внутрішній ворог» в особі «українських націоналістів», «петлюрівців», «самостійників» і «куркулів» [302].

Окрім фундаментальних праць з історії Великого терору, слід виділити ті, що стосуються розкриття окремих аспектів діяльності органів держбезпеки. Зокрема, питання кадрового забезпечення реалізації Великого терору – одне з ключових, його розглядали різні дослідники в різних хронологічних і локальних рамках у різному обсязі на аналітичному рівні, серед них О. Бажан [276-298], В. Васильєв [301-305], С. Гула [309-312], М. Дорошко [316], В. Золотарьов [317-327], С. Кокін [331-334], В. Окіпнюк [364-367], Р. Подкур [369-376], В. Пристайко [383], В. Чисніков [381], Ю. Шаповал [382-384].

Так, В. Окіпнюк проаналізував принципи та методи формування кадрового корпусу органів держбезпеки та розкрив механізми відбору, підготовки та просування кадрів, вплив політичних чинників на кадрову політику. Дослідник проаналізував механізм контролю партійних органів за діяльністю органів держбезпеки та відповідальність партійних функціонерів за якість працівників репресивних органів [366]. У новітній монографії В. Окіпнюк охарактеризував кадрове забезпечення НКВС, контроль та нагляд за їх діяльністю, роль та місце в загальному механізмі тоталітарного владарювання [229].

Одна з ключових функцій чекістів – контроль за лояльністю та політичною благонадійністю правлячої еліти – стала основою для наукової розвідки М. Дорошка, який розкрив механізми втручання спецслужб у внутрішньопартійні процеси та їхню роль у забезпеченні тоталітарного режиму [316].

В. Чисніков [381] розкрив правові засади відбору до органів держбезпеки, серед критеріїв виділив наступні: соціальне походження, партійність, освіта, професійні навички, особиста відданість режиму. Важливим аспектом є вивчення ним системи підготовки кадрів, спрямованої на формування ідеологічної одностайності і відданості працівників системи, дотримання ними корпоративної замкненості, жорсткої дисциплінарної етики, субординації і виконавської культури. Учений простежив інституційну тяглість нормативів радянської репресивної системи з імперською. Отже, специфікою кадрової політики було цілеспрямоване формування

лояльного виконавського складу, суворо підпорядкованого керівництву органів держбезпеки.

На початку другого десятиліття ХХІ ст. стали з'являтися праці, спеціальним предметом яких стали повсякденні практики. Тут можна виділити два кейси: власне повсякдення суспільства та його екстраординація та повсякдення дієвців і оповсякденювання терору як його унормування і баналізація для виконавців різного рівня, звиклих до послідовного виконання наказів, оформлення документів, проведення допитів та розстрілів, складання / фальшування протоколів тощо. Розкриття бюрократичного та рутинного характеру терору показує, як досягалася його масовість та ефективність. Розкриття впливу атмосфери страху, пропаганди та ідеологічного тиску на формування світогляду виконавців є ключовим для розуміння їхньої ролі в системі терору, як досягався ефект «лояльності зграї». О. Коляструк доводить, як страх перед арештом, доноси, публічні «викриття» та інші прояви терору стали частиною повсякденності, змінюючи звичні соціальні практики та міжособистісні відносини. Авторка дійшла висновку, що масові репресії тестували ступінь сформованості «нової» людини і готували підґрунтя вербування нових виконавців [335, с. 111]. Характеризуючи українське радянське суспільство 1930-х рр. С. Кульчицький розкрив, як сталінська «революція згори» трансформувала звичний уклад життя українців, впливаючи на їхні звички, цінності, соціальні відносини та світогляд [236]. У цьому контексті Т. Кузнець висвітлила важливі фактори, які руйнували приватність людини: перенаселені бараки та комуналки, що позбавляючи людей можливості усамітнитися та відгородитися від гнітючої атмосфери загальної розрухи. Житлова політика, нормований розподіл харчів та товарів першої необхідності, що стали інструментами контролю радянської держави, штучно обмежували потреби містян. Подібні умови існування та обмежені матеріальні можливості провокували соціальні відхилення, девіантну поведінку та зростання випадків домашнього насильства, зумовленого змінами у шлюбно-сімейних відносинах [340].

Науковцями приділено увагу *регіональному аспекту*, зокрема проаналізовано діяльність органів держбезпеки в різних регіонах України. Такий підхід дає змогу

виокремити типові ознаки і місцеві особливості проведення репресій та роль місцевих керівників у їх здійсненні. Документальні публікації українських дослідників з джерельної спадщини репресивних служб різного рівня нараховують уже тисячі назв [397], в них найбільший відсоток складають праці регіонального характеру. Аналіз української історіографії з цієї проблеми здійснила О. Довбня [313].

Практично в усіх регіонально-локальних дослідженнях переконливо простежується обов'язковість загальносоюзних директив на місцях та розкриваються чинники, що впливали на інтенсивність і характер репресій у різних регіонах.

Оскільки науковці різних регіонів спиралися на джерела місцевих відділень ГДА СБУ, їхні розвідки набули типового характеру при розкритті механізмів функціонування репресивної машини: технологія розстрілів, склад «розстрільних команд», місця поховань, процедура оформлення документів. З іншого боку, показ девіацій у середовищі співробітників органів держбезпеки засвідчує, що виконавці репресій не були безликими «гвинтиками» системи, а мали свої індивідуальні риси, психологічні особливості, збочення, фобії і комплекси, що також впливало на хід репресій. Праці регіонального спрямування підтверджують тезу про те, що Україна була своєрідним «полігоном» для здійснення репресивних дій та злочинів радянського режиму. На цій території були випробувані різні методи соціальної інженерії, такі як колективізація та розкуркулення, що призвели до Голодомору 1932-1933 рр. Великий терор 1937-1938 рр. досяг в Україні особливих масштабів, вразивши різні соціальні та етнічні групи населення.

Не менш важливим напрямом досліджень стало вивчення так званих «національних операцій», що здійснювалися згідно із оперативними наказами та директивами НКВС СРСР стосовно окремих національних громад. За наслідками всіх «національних операцій» простежується неперервна тяглість терору, цілком слушною є думка дослідників (О. Рубльов, О. Калакура, О. Гранкіна, О. Довбня) про те, що в ході репресивних дій другої половини 1930-х рр. проти поляків, німців, греків, болгар, євреїв тощо система остаточно завершувала «коренізацію», не тільки прибираючи національно свідомих представників національних меншин, а й ліквідуючи мережі

національних шкіл, вищих і середніх навчальних закладів, культурно-освітніх установ, преси, адміністративно-територіальних одиниць.

Новий сегмент антропологічних студій терору, в якому центр уваги дослідника зміщувався з жертви на винуватців і виконавців, формувався поступально – від головного винуватця Сталіна, його найближчого оточення: Л. Кагановича, В. Молотова, М. Єжова – до республіканських партійних і радянських очільників, наступною ланкою були керівники органів держбезпеки. Так, в українській історіографії діяльність В. Балицького, І. Леплевського, О. Успенського почали досліджувати ще з другої половини 1990-х рр., коли вже були опрацьовані головні документи, які надавалися для аналізу їхньої організаторської ролі на республіканському рівні у реалізації вказівок Кремля щодо боротьби із «ворогами народу» [203]. За оцінкою очільника Державної програми «Реабілітовані історією» академіка П. Тронька, саме українські історики і архівісти зробили найбільший внесок у подоланні радянського міфу про непричетність і невинуватість партійно-радянської еліти, який тримався на твердженні про вихід НКВС з-під партійного контролю [380].

Біографічні дослідження фокусуються на індивідуальних долях тих, хто безпосередньо здійснював репресії. Підхід передбачає відтворення життєвого шляху конкретних виконавців, аналіз їхнього походження, освіти, кар'єрного зростання в органах держбезпеки та участі в конкретних репресивних операціях. Важливим аспектом є створення соціальних портретів груп виконавців на основі аналізу їхніх соціальних та демографічних характеристик, таких як соціальне походження, освіта, вік, національність та партійна приналежність. Окрему увагу науковці приділили дослідженню мотивації, що спонукала людей до служби в органах держбезпеки та участі в репресіях, включаючи ідеологічні переконання, кар'єрні амбіції, страх та матеріальну зацікавленість.

Перший такий кейс запропонований у розділі «Портрети» згаданого документального видання Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова, який містить біографічні нариси про ключових керівників ЧК-ГПУ-НКВС в Україні, таких як В. Балицький, Ю. Євдокимов, К. Карлсон та І. Леплевський. За їхніми біографіями

можна простежити кар'єрний шлях цих осіб, зрозуміти механізми ухвалення рішень на найвищому рівні, мотивації та методи роботи чекістів, а також їхній безпосередній вплив на здійснення терору. Дослідники не обмежилися простим описом біографій, а розкрили їх роль у системі репресій, їхні зв'язки з вищим партійним керівництвом та вплив ідеологічних настанов на їхні дії. Загалом ця праця розширює уявлення про кадровий склад органів держбезпеки, надаючи інформацію про ширше коло осіб, причетних до репресій.

Над реконструкцією біографій окремих співробітників понад десяток років спільно працюють О. Бажан та В. Золотарьов [284-297; 323-327]. Об'єктами їх досліджень стали чекісти різних рангів – комісари державної безпеки, начальники обласних управлінь НКВС, прокурори, співробітники особливих відділів контррозвідки, коменданти, керівники розстрілів та ін. Завдяки охопленню різних рівнів та категорій співробітників органів держбезпеки дослідниками встановлено ряд характеристик виконавців терору. В. Золотарьов на підставі багаторічного вивчення архівних документів запропонував типовий портрет керівника НКВС УРСР періоду Великого терору: відносно молодого людини, з «соціально-чужим» походженням, низьким рівнем освіти, але з міцними партійними зв'язками та досвідом служби в Червоній армії тощо [318]. Можна виокремити механізми рекрутування до органів держбезпеки, мотивацію, ідеологічні переконання, професійну підготовку та роль у здійсненні репресій. Важливо, що автори не обмежилися простим описом життєвого шляху, а прагнуть розкрити контекст їхньої діяльності, зв'язки з вищим партійним керівництвом та вплив на хід терору.

В. Васильєв і Р. Подкур [208; 303] у своїх працях розмежовують функції організаторів та виконавців, що демонструє різний рівень відповідальності працівників. Аналіз доль конкретних виконавців у двох прикордонних областях Поділля дозволив їм простежити на прикладі «фокусної групи» місцевих працівників НКВС зіставити діяльність різних структур і конкретних груп, виявити регіональні особливості проведення репресій. 2017 р. вони видали фундаментальну монографію про «радянських карателів» [208] на підставі аналізу карних справ, «порушників соціалістичної законності» у 1939 р. Вони цілеспрямовано вжили означення

«карателі», яке має негативну конотацію в українському суспільстві через пам'ять про нацистську окупацію і унеможлиблює відбілювання безпосередніх дієвців Великого терору, які стали його «жертвами» лише через виконавську субординацію і дисципліну. Автори вперше комплексно дослідили їхню відповідальність за скоєні злочини на колективному та індивідуальному рівні.

Зарубіжна історіографія Великого терору є обширною, її проблематика і динаміка, як і українська, залежала насамперед від опрацювання джерельної бази. Дослідження зарубіжних авторів можна об'єднати у групи: 1) дослідження дієвців терору крізь призму сталінізму; 2) дослідження, присвячені діяльності органів НКВС; 3) історико-психологічні дослідження поведінки масових злочинців.

У 1968 р. Р. Конквест ввів у науковий обіг термін «Великий терор» та описав хронологію подій, розкрив механізми та причини масових репресій. Автор чітко визначив центральну роль Сталіна в організації та проведенні терору, підкреслюючи його особисту відповідальність за знищення мільйонів людей. Також англо-американським істориком було відкинуто спроби пояснити репресії лише «перегинами на місцях» або «боротьбою з класовими ворогами», натомість представляючи їх як сплановану кампанію, спрямовану на зміцнення особистої диктатури Сталіна та усунення будь-якої потенційної опозиції. У роботі вченого детально описано методи, які використовувалися для досягнення цієї мети: фальсифікація справ, тортури, позасудові розправи, масові арешти та депортації [216].

Важливі висновки у дослідженні сутності тоталітарної системи та масових репресивних дій, як її інструментів, зробила німецько-американський теоретик Х. Арендт, яка дослідила історичні, політичні та соціальні передумови виникнення тоталітаризму, зосереджуючись на двох основних формах тоталітаризму: нацизмі в Німеччині та сталінізмі в Радянському Союзі. Х. Арендт ствердила, що терор є не випадковим явищем, а суттю тоталітарного режиму. У основі знищення не лише опозиції, але й руйнування спонтанності людської поведінки та встановлення повного контролю над суспільством. Дослідниця показала, що у випадку з виконавцями масових репресій вибір людини відбувався не у категорії добра чи зла, а між вбивством та вбивством. Науковиця ще на початку 1960-х рр. ввела до обігу поняття

«звичайності» тих, хто чинить надзвичайне зло. Концепція «банальності зла» докорінно змінила розуміння того, хто чинить надзвичайні людські злочинства [240].

У цьому контексті важливою є праця американського історика, спеціаліста з Голокосту К. Браунінга, який довів, що ситуаційні фактори: тиск з боку командирів, керівників, конформізм, групова динаміка та деіндивідуалізація – відіграли вирішальну роль у перетворенні звичайних чоловіків на вбивць. Дослідником проведено аналіз психологічних механізмів дистанціювання, раціоналізації та зняття з себе відповідальності, які дозволяли солдатам виконувати злочинні накази. Наскрізною є демонстрація, що звичайні люди за певних обставин можуть бути змушені або схилені до вчинення жахливих злочинів [245]. У контексті вивчення дієвців терору науковий доробок автора є вкрай важливим, адже дозволяє простежити спільне та відмінне між нацистами та більшовиками у скоєнні масових злочинів. Його наукові висновки щодо психологічних механізмів функціонування виконання наказів є важливими у розкритті сутності особистостей енкаведистів.

Відомий американський дослідник Дж. Воллер, як і Х. Арендт, відкинув поширене уявлення про те, що виконавці геноциду – це виключно «монстри» або психічно хворі особи. Вчений наполягає на тому, що більшість з них – це звичайні люди, які опинилися в певних соціальних та психологічних умовах, що сприяли їхній трансформації [273]. Процес трансформації, «становлення злом» за твердженням автора, є поступовим та багатограним, і включає кілька ключових етапів: наявність певних культурних передумов у суспільстві, ідеологічна обробка, соціальна організацію насильства, ситуаційні чинники.

Вчені розглядали різні аспекти сталінського терору, включаючи його причини, масштаби, методи та наслідки. Вони аналізують політичні, соціальні та економічні фактори, що сприяли ескалації насильства [261]. Г. Алексопулос проаналізував, як політика «розкуркулення», колективізації, індустріалізації та інші соціально-економічні трансформації, що відбувалися в СРСР за часів Сталіна, призвели до формування маргіналізованої групи населення [239].

Так, аналіз праці Й. Баберовскі, дозволяє виокремити кілька ключових аспектів, що характеризують його авторський підхід до розуміння сталінської епохи. Він

акцентував на насильстві як на системотворчому елементі сталінського режиму. Не обмежившись констатацією фактів терору, він розкрив механізми його функціонування, показав, як насильство пронизувало всі сфери суспільного життя та формувало соціальні стосунки. Одним із центральних висновків його книги є теза про те, що сталінська влада трималася не стільки на ідеології чи харизмі вождя, скільки на систематичному застосуванні насильства в різних його формах – від фізичного терору до економічного примусу та психологічного тиску [241].

Зарубіжні дослідники, вивчаючи феномен Великого терору, приділяли значну увагу ролі сталінізму з кількох вагомих причин. По-перше, сталінізм як ідеологічна та політична система, що сформувалася навколо постаті Й. Сталіна, відігравав ключову роль у створенні передумов та механізмів масових репресій. Вчені прагнули зрозуміти, як саме ідеї класової боротьби, посилення держави, боротьби з «ворогами народу» та культ особи стали ідейним підґрунтям для розгортання терору. По-друге, особа та діяльність Сталіна були центральними у процесі ухвалення рішень та контролю за здійсненням терору. Зарубіжні історики, аналізуючи архівні документи, партійні рішення та свідчення очевидців, прагнули з'ясувати ступінь особистої відповідальності Сталіна за організацію та масштаби репресій. По-третє, дослідження ролі сталінізму дозволяло іноземним науковцям пояснити особливості радянської політичної системи та її відмінності від інших тоталітарних режимів. Аналізуючи механізми функціонування сталінської держави, роль партії, НКВС та судової системи, дослідники з'ясовували, як саме була організована система терору, як ухвалювалися рішення про репресії та як вони втілювалися в життя.

Крім того, зосередження на ролі сталінізму у Великому терорі було зумовлено також і політичним контекстом і впливом «холодної війни». Для західних дослідників аналіз сталінських репресій був важливим інструментом критики радянського режиму та комуністичної ідеології. Викриття злочинів сталінізму використовувалося для протиставлення західних демократичних цінностей та радянської тоталітарної системи.

Наступне покоління істориків-совєтологів розсунули рамки аналізу репресій і терору з політичної історії на соціальну площину. Р. Тарстон розкритикував підходи,

що концентруються лише на «великій історії» – політичних рішеннях, діях вождів та масштабних репресіях, ігноруючи досвід звичайних людей. На його думку, люди не були просто пасивними жертвами репресій, а активно пристосовувалися до умов страху та невизначеності, знаходячи способи виживання та збереження людської гідності [270]. За аналізом Ш. Фіцпатрик, режим попри суворість і жорстокість, створював безпрецедентні можливості для соціального ліфту, та водночас тримався на силуваному конформізмі, страхові та жорсткій конкуренції [249]. У її роботах простежені різні форми «маскування», від зміни соціального походження до демонстрації політичної лояльності, показано, як ці практики впливали на формування радянської культури та суспільства [387-388].

Д. Гілл здійснив аналіз механізмів ухвалення рішень та розподілу влади всередині партії. Він показав методи боротьби за владу, використання апаратних інтриг та усунення політичних опонентів при формуванні репресивної системи, яка ставала всеосяжною, оскільки система доносів, стеження та покарань перетворилась на ключовий інструмент сталінської диктатури [252].

А. Гетті підкреслив імперську спадковість сталінської системи: культ особи вождя, централізація влади, бюрократизм, система доносів та покарань, – а відтак і певних моделей поведінки на всіх рівнях суспільства. Отже, сталінізм був простою реставрацією минулого, більшовики, свідомо чи несвідомо, використовували та адаптували існуючі культурні та політичні практики для досягнення своїх цілей [251].

На відміну від багатьох праць, що концентруються на постаті Й. Сталіна або на жертвах терору, англійський дослідник Д. Рейфілд поставив у центр уваги саме виконавців – співробітників НКВС, партійних функціонерів, донощиків та інших осіб, причетних до репресій. Ним проаналізовано різні мотиви, що рухали виконавцями, включаючи: ідеологічні переконання, кар'єрні міркування, страх, садистські нахили, а також роль різних категорій виконавців, від вищих керівників до рядових співробітників, розкриваючи механізми їхньої взаємодії та відповідальності [264].

Американським істориком сталінізму, дослідником геноциду та тероризму П. Хагенлом простежено зв'язок між двома найвищими моментами репресій (колективізацією та Великим терором). За його аналізом, 1935-1936 рр. були театром

репресій «соціально шкідливих елементів», а не, як прийнято вважати, періодом «м'якого» сталінізму. Саме застосування паспортного законодавства сприяло запровадженню позасудових репресій, оскільки багато людей за цей період без судового втручання засуджувалися до трьох років таборів [255].

Попервах прикметною особливістю зарубіжних досліджень, присвячених діяльності працівників НКВС, була загальносоюзна оптика і екстраполяція оцінок і висновків, сформованих на документах центру, на республікансько-регіональні наслідки терору. Дослідники визнавали НКВС інструментом встановлення та підтримки тоталітарного режиму, вивчали його роль у проведенні масових репресій, боротьбі з опозицією, контролі над суспільством, його функції, методи роботи через призму Москви, натомість місцевого історичного контексту республік, зокрема УРСР, їм бракувало. Поступові еволюційні зміни в їх аналітиці стали спостерігатися після опрацювання архівів по колишніх республіках.

Серед зарубіжних учених, що, поруч з московськими, працювали в ГДА СБУ, були канадська історикиня Л. Віола та німецький історик М. Юнге, які, на відміну від російських дослідників, у спільному проєкті вийшли на рівень увиразнення специфіки терору в УРСР. В їх працях особлива увага була приділена призвідникам і виконавцям, вони аргументовано доводять, що виконавцями терору були не лише професійні чекісти, але й звичайні члени партії, робітники та селяни, залучені до репресивної машини через систему мобілізації та доносів

Л. Віола проаналізувала матеріали судових процесів, свідчення обвинувачених, свідків та потерпілих, а також інші архівні документи. Вона зосередила свою увагу на тому, як колишні виконавці терору намагалися виправдати свої дії, перекладаючи відповідальність на вище керівництво, виконуючи накази або стверджуючи, що діяли в умовах страху та примусу. Важливим аспектом її досліджень було з'ясування, як суспільство реагувало на ці свідчення, як відбувалося формування колективної пам'яті про терор. Дослідниця наголосила на складній картині мотивацій виконавців, показуючи, що ними рухали не лише ідеологічні переконання чи садистські нахили [272].

М. Юнге детально дослідив діяльність місцевих органів НКВС, партійних організацій та інших інституцій, залучених до реалізації репресій. Автором увиразнено процес виконання «планів» та «квот» на арешти та розстріли, як фабрикувалися справи, як відбувалися допити та тортури. Особливу увагу автор приділив аналізу «масових операцій», спрямованих проти певних соціальних та національних груп, таких як «куркулів», «колишні люди», поляки та інші. Він також звернув увагу на соціальний склад виконавців терору, проаналізував біографії співробітників НКВС, партійних функціонерів та інших осіб, залучених до репресій, прагнучи зрозуміти їхні мотиви та роль у здійсненні насильства [260; 385-386].

Так, і в праці П. Голкіста ключовим поняттям є саме «насильство як техніка». Американський історик, який спеціалізується на історії Росії та сучасної Європи, розглядав насильство як спосіб категоризації та класифікації населення, визначаючи «ворогів народу», «куркулів» та інші соціальні групи, які підлягали репресіям. На думку вченого, процес категоризації був не лише інструментом репресій, але й способом конструювання соціальної реальності, де існували чіткі межі між «своїми» та «чужими». Насильство також використовувалося для нав'язування певних норм поведінки та цінностей, для формування лояльності до режиму та придушення будь-якої опозиції [390].

Центральним аргументом книги американського економіста та спеціаліста з економічної історії СРСР П. Грегорі є теза про те, що система «лімітів» була ключовим інструментом контролю та інтенсифікації репресій. Автор показав, як встановлення «планів» на арешти та розстріли стимулювало місцеві органи державної безпеки до активних дій, часто призводячи до перевиконання «норм» та розширення кола репресованих та підкреслив, що квоти не були випадковим явищем, а свідомо застосовувалися як механізм управління терором з центру. Важливим аспектом дослідження є аналіз еволюції системи квот від перших років радянської влади до періоду Великого терору, показуючи, як з часом «ліміти» ставали все більш жорсткими та всеосяжними [254].

Трагічна історія насильства в роки Другої світової війни, передусім, Голокост як геноцид єврейства, в зарубіжній гуманітаристиці досліджена різнобічно і глибоко

науковцями із застосуванням міждисциплінарних методів аналізу. Накопичений ними досвід став базовою моделлю для вивчення інших масових злочинів, зокрема й в радянській Україні. Водночас запозичені з нього інструментарій, методології вивчення, термінологія тощо не можуть бути скопійованими і безпосередньо наслідувані у вивченні трагедії терору, його жертв і винуватців.

У західній історіографії для розв'язання феномену виконавців науковці звертаються до психології, соціальної та індивідуальної. Так, американська дослідниця Н. Рафтер не просто увиразнила окремі випадки геноциду, а виявила спільні риси та закономірності, що дозволяють зрозуміти його природу та механізми, розкритикувала тенденцію розглядати Голокост як єдину модель геноциду, стверджуючи, що існують різні форми та прояви цього злочину, які потребують окремого аналізу. Її основним аргументом є те, що геноцид слід розглядати як злочин, що має власну специфіку та потребує окремого кримінологічного аналізу. Важливими у контексті вивчення феномену дієвців терору є висновки науковиці щодо різних аспектів геноциду з кримінологічної точки зору, включаючи: мотивацію злочинців, організацію злочину, методи злочину, жертв злочину, реакцію суспільства та міжнародної спільноти [263].

Основною метою праці американського психолога Е. Штауба є дослідження процесу, за яким звичайні люди стають учасниками масового насильства. Дослідник відкинув спрощені пояснення, що зводять геноцид до дій окремих «монстрів» або психічно хворих осіб. Центральним поняттям у теорії психолога є поступовий процес ескалації насильства, який починається з важких життєвих умов, таких як економічні кризи, політична нестабільність або соціальна несправедливість, які створюють ґрунт для фрустрації та агресії. Далі відбувається процес дегуманізації «іншої» або ж «чужої» групи, яка сприймається як загроза або джерело проблем. Можемо погодитися з науковцем, що цей процес підсилюється пропагандою та ідеологією, що створюють образ ворога, і зазначити відповідні характеристики є притаманними для радянської тоталітарної машини. Наступним етапом, на думку автора, є розвиток «культури зневаги», де насильство стає нормою поведінки стосовно дегуманізованої групи [269].

Подібно до Е. Штауба та Дж. Воллера, американський філософ Д. Даттон розкритикував уявлення про те, що виконавці геноциду – це виключно психічно хворі або «монстри». Автор зазначив, що більшість з них – це звичайні люди, піддані впливу певних психологічних та соціальних факторів, які створюють умови для вчинення насильства. У працях науковець зосереджується на аналізі психологічних механізмів, що сприяють розвитку агресії та насильства, зокрема: дегуманізація, моральне виключення, дифузія відповідальності, послух авторитету, групова динаміка, ситуаційні фактори [248]. Американський клінічний та судовий психолог С. Даймонд запропонував категорію «демонічне» як архетип, що існує в колективному несвідомому людства. Демонічне проявляється у вигляді сильних емоцій, таких як гнів, лють, страх, а також у формах поведінки, що виходять за рамки звичайного, включаючи божевілля, творчий екстаз та насильство [247].

Науковцями, які присвятили свої праці дослідженню психологічного аспекту діяльності виконавців масових злочинів в історичних обставинах, виявлено механізми соціального навчання, зокрема наслідування агресивних моделей поведінки, підкріплення злочинних дій та дегуманізація жертв та встановлено вплив психологічних факторів, таких як конформізм, страх, кар'єрні амбіції, групова динаміка, дифузія відповідальності та послух авторитету.

Зарубіжні вчені часто розглядають постать виконавця крізь призму системи насильства та агресії. У своїй книзі «Агресія: аналіз соціального навчання» канадський психолог українського походження А. Бандура запропонував альтернативний погляд на природу агресії. На його думку, агресивна поведінка значною мірою є результатом соціального навчання, тобто процесу спостереження за поведінкою інших та наслідування її. Центральна ідея теорії полягає в тому, що люди навчаються агресивній поведінці, спостерігаючи за іншими, особливо за значущими для них моделями (наприклад, батьками, однолітками, персонажами фільмів). У контексті Великого терору це означає, що майбутні виконавці могли переймати агресивні моделі поведінки від своїх колег, начальства, з пропагандистських матеріалів. Атмосфера страху та безкарності також сприяла нормалізації насильства [242].

На противагу традиційним психологічним теоріям, які розглядають особистість як ізольовану одиницю, британський філософ та психолог Р. Гарре, запропонував соціокультурну перспективу, в якій особистість розуміється як продукт соціальних взаємодій та культурних практик. На його думку, люди набувають особистісних якостей завдяки участі у соціальних дискурсах та засвоєнню культурних норм і цінностей [256]. За Р. Гарре, особа формується через засвоєння культурних норм і цінностей. У радянському суспільстві 1930-х рр. панувала культура страху, підозри та доносів. Ключовими цінностями були лояльність до режиму та готовність до боротьби з «ворогами». Виконавці терору, засвоюючи ці норми та цінності, сприймали свої дії як виконання громадянського обов'язку.

Отже, зарубіжна історіографія, маючи більшу дистанцію від безпосереднього переживання трагедії, тяжіє до узагальнень та порівняльного аналізу. Зарубіжні науковці розкривають універсальні механізми функціонування репресивних режимів, психологію виконавців та роль інституційних факторів. Натомість, вітчизняні вчені, будучи тісно пов'язаною з національною пам'яттю та травматичним досвідом, зосередилися насамперед на українському контексті дослідження виконавців терору.

Таким чином, вивчення історіографії феномену виконавців терору демонструє складний та багатоаспектний процес осмислення однієї з найтрагічніших сторінок вітчизняної історії. Радянська історіографія, підпорядкована ідеологічним догмам, замовчувала або фальсифікувала факти, створюючи міф про «ворогів народу» та неминучість репресій. Зі здобуттям Україною незалежності вільний доступ до архівних матеріалів, свідчень очевидців та мемуарів дозволив історикам поглибити розуміння механізмів функціонування репресивного апарату та мотивації його виконавців.

Незважаючи на значний поступ у вивченні феномену виконавців Великого терору, ряд питань залишаються дискусійними. Серед них – ступінь усвідомлення виконавцями злочинного характеру своєї діяльності, роль ідеологічної складової та особистісної відповідальності, а також довготривалі наслідки участі в репресіях для самих виконавців. Продовження досліджень у цьому напрямку є ключовим для

глибшого розуміння сутності тоталітарних режимів та вжиття заходів, щоб уникнути їх відтворення в майбутньому.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження дала змогу виконати поставлені наукові завдання. Для цього використано максимально широкий спектр неопублікованих та опублікованих джерел, які можна згрупувати таким чином: 1) архівно-кримінальні справи на співробітників НКВС; 2) оперативні накази та директиви; 3) протоколи допитів та судових засідань; 4) доповідні записки та звіти; 5) листи та скарги; 6) статистичні дані.

Основну базу неопублікованих джерел становили архівно-кримінальні справи на співробітників НКВС, що зберігаються у ГДА СБУ (Фонд 5 «Кримінальні справи на нереабілітованих осіб»; Фонд 6 «Кримінальні справи на реабілітованих осіб», Фонд 12 «Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки»), є надзвичайно цінним джерелом для дослідження історії радянських репресивних органів та механізмів здійснення державного терору в УРСР. Аналіз цих матеріалів надав змогу висвітлити внутрішню організацію радянського репресивного апарату, зокрема, роль окремих виконавців у здійсненні масових репресій, мотивацію їхніх дій, а також механізми притягнення до відповідальності за злочини, вчинені в ім'я держави.

Дослідження архівно-кримінальних справ на співробітників НКВС [1-77] дозволяють з'ясувати різноманітні аспекти їхньої діяльності, починаючи від безпосередньої участі в арештах, допитах та фальсифікації справ і закінчуючи організацією масових розстрілів. Матеріали фондів містять протоколи допитів [82; 84; 86-89; 95; 165], акти виконань вироків [79], листи [106; 116-117], а також інші документи, що відтворюють обставини злочинів та процеси їх розслідування. Таким чином, було відновлено особисті історії окремих чекістів, їхній життєвий шлях, професійну кар'єру, а також мотиви, що спонукали їх до вчинення злочинів.

Особлива цінність архівно-кримінальних справ полягає в тому, що вони дають можливість дослідити внутрішню систему НКВС, структуру, функції окремих

підрозділів, а також механізми контролю та звітності. У фондах міститься інформація про роль партійних органів у діяльності НКВС, їхній вплив на прийняття рішень, а також практику закритих судових процесів та позасудових розправ. Аналіз цих документів дозволив з'ясувати масштаби залучення окремих співробітників до злочинної діяльності, а також механізми їхньої професійної деформації.

Справи, представлені у Фонді 12 [69-77], є складним та багатоаспектним джерелом, яке потребує ретельного та критичного підходу. Відображено не лише факти вчинення злочинів, але й політичну кон'юнктуру певного періоду, боротьбу всередині системи, а також намагання радянської влади створити видимість боротьби з «перегинами» на місцях. Тому при роботі з цими матеріалами враховувався контекст їх створення, можливі фальсифікації, а також обмеженість інформації, зумовлена специфікою архівних документів радянської доби.

З'ясування особливостей та змісту архівно-кримінальних справ сприяло висвітленню проблеми відповідальності за злочини державного терору. Документи демонструють, що вчинення масових репресій було не лише результатом волі вищого політичного керівництва, але й результатом конкретних дій конкретних виконавців. Кримінальні справи визначають роль окремих співробітників у фальсифікації доказів, тортурах, вибиванні зізнань, а також організації масових розстрілів. Таким чином, аналіз цих матеріалів дозволив подолати абстрактність історичних узагальнень та висвітлити конкретних винуватців трагічних подій минулого.

Архівно-кримінальні справи на співробітників НКВС [1-77] складаються з таких основних компонентів: протоколи судових засідань, акти виконання вироків, слідчі матеріали (довідки, донесення, листи, заяви, скарги), особові документи (автобіографії, характеристики, фотографії).

Фонд 42 «Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР» [166-187] являє важливе джерельне сховище для вивчення оперативно-статистичної діяльності НКВС УРСР. Впровадження різноманітних форм статистичної звітності з 1919 р. відобразило прагнення центру до систематизації та контролю над діяльністю територіальних органів. Основні показники статистичної звітності, які змінювалися відповідно до функціональної спрямованості органів держбезпеки,

продемонстрували еволюцію їхніх завдань на різних етапах державного будівництва. Документи фонду надаються для простеження еволюції методів обліку та аналізу оперативної інформації.

Наявність наказів, вказівок, розпоряджень та матеріалів колегій і нарад, що містяться у Фонді 9 «Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ» [100-111], дозволяють простежити еволюцію управлінських практик та ухвалення ключових рішень у системі органів безпеки. Керівні накази з фонду засвідчили структуру вертикальної підпорядкованості.

У Фонді 65 «Справи оперативного обліку КГБ УРСР» [188-191] зібрані матеріали оперативного обліку, що охоплюють різні аспекти діяльності органів державної безпеки, зокрема важливу роль відіграють заходи з виявлення та нейтралізації активності іноземних спецслужб.

Базовими нормативними документами в роботі є накази № 00447 [108], № 00485 [110], № 00486 [111], № 00439 [103], № 00593 [109], № 00116 [100]; Наказ Л. Берії про порядок здійснення постанови від 17 листопада 1938 р. [101], Циркуляр НКВС СРСР № 68 «Про іноземців» [106], Наказ про утворення Особливих трійок [110] тощо. За ними здійснювалася організація та проведення масових каральних операцій проти різних категорій населення, які радянська влада вважала «соціально небезпечними» або «ворожими елементами». Документи відобразили системний підхід до здійснення державного терору, що включав чітке планування, встановлення квот на репресії та створення спеціальних органів для їх реалізації.

Оперативний наказ №00447 [108] чітко визначив завдання для виконавців, встановлюючи кількісні квоти на арешти, розстріли та ув'язнення. «Ліміти» були спрямовані на забезпечення «ефективності» репресій. Виконавці отримували конкретні вказівки щодо того, кого саме слід репресувати, які категорії населення вважалися «ворожими», які покарання слід застосовувати. Аналіз цього наказу дозволив простежити, як держава делегувала відповідальність за терор нижчим ланкам влади.

За допомогою нормативних документів було виявлено, що чекісти діяли в рамках чіткої ієрархічної системи та отримували завдання, які мали виконуватися

беззастережно, що засвідчувало високий рівень контролю і бюрократизації репресій. Документи показали, що виконавці могли отримувати кар'єрні вигоди за «успішне» виконання завдань, що підкреслювало їхню роль як інструментів державної політики.

Аналіз нормативних документів увиразнює, що виконавці були не лише інструментами державної політики, але й активними учасниками системи терору, яка ґрунтувалася на бюрократичних механізмах, ідеологічній вірності та страху. Вивчення цих джерел дозволяє глибше зрозуміти мотивацію, роль та наслідки діяльності чекістів.

Другою групою є статистичні звіти [181-187] та довідки [130-131; 139; 148; 175-176; 185], які містять загальну статистику репресій, зокрема зведені відомості про кількість заарештованих і засуджених у 1937 р., довідки про кількість засуджених «трійками», доповідні записки про ліквідовані антирадянські організації, відомості про хід операцій з арештів, засуджень; статистику за національними операціями; інформацію про «ліміти» та їх розподіл, телеграми про додаткові «ліміти», «ліміти» для трійок, заявки на додаткові «ліміти», записки по проводу про виділення додаткових лімітів, довідки про використання лімітів особливими трійками. Ці джерела придатні для простежування загальних тенденцій та інтенсивності каральних заходів, а також локальних відмінностей на місцях..

Довідки про кількість засуджених «трійками» [176;185] надають уявлення про роль цих позасудових органів у здійсненні терору, а дані з доповідних записок про ліквідовані антирадянські організації демонструють, як виконавці інтерпретували та реалізовували накази центральної влади.

Відомості про хід операцій з арештів та засуджень дозволяють проаналізувати, як репресії проводилися на практиці, які труднощі виникали у виконавців і як вони їх долали. Статистика за національними операціями («польською», «німецькою») увиразнює етнічний аспект репресій та виявляє специфіку переслідування окремих національних спільнот в УРСР [184].

Інформація про «ліміти» [147-149; 151-153;168] розкриває проблему того, як «квоти» на репресії розподілялися між регіонами, як вони збільшувалися у відповідь на запити місцевих органів та як виконавці на місцях інтерпретували та реалізовували

ці вказівки. Записки про виділення додаткових лімітів та довідки про їх використання особливими трійками свідчать про те, що репресії були чітко організованими та планованими, а їх масштаби постійно зростали.

У цілому, представлені документи цієї групи надали кількісні дані, які дозволили простежити, як репресії планувалися, координувалися та здійснювалися на практиці, а також як виконавці на місцях взаємодіяли з центральною владою.

Наступну групу складають документи, що стосуються конкретних справ та осіб: протоколи допитів [82; 84; 86-89; 95;165], донесення агентів [188;190-191], виконання вироків (вказівка виконати вирок [78], Акт про приведення у виконання вироку [79], протоколи засідання «трійки» [80;90]), дозволи на проведення обшуків та арештів [94;97]. Протоколи допитів розкривають методи слідства, психологічний тиск та фабрикування звинувачень. Донесення агентів висвітлюють механізми інформаційного контролю та створення атмосфери страху в суспільстві. Важливим джерелом стали документи, що фіксували виконання вироків, зокрема вказівки виконати вирок, акти про виконання вироку, протоколи засідання «трійки» та довідки, які засвідчили безжальність репресивного апарату та його спрямованість на фізичне знищення «ворогів народу». Окремо проаналізовано документи, що стосуються обшуків та арештів задля відтворення практики незаконного вторгнення у приватне життя громадян та свавілля органів НКВС. Передусім, документи засвідчують, що виконавці терору діяли в умовах жорсткої вертикалі влади, де накази згори не підлягали обговоренню; виявлено, що виконавці терору застосовували широкий спектр жорстоких методів, включаючи тортури, психологічний тиск та фальсифікацію доказів.

На завершальному етапі Великого терору чекісти самі стали його жертвами. Репресивний апарат був побудований на принципах взаємного страху та недовіри, де будь-який співробітник міг стати об'єктом переслідування. Документи розкривають психологічний стан виконавців терору, який коливався від сліпого виконання наказів до усвідомлення злочинності своїх дій. Деякі з них намагалися виправдати свої дії, посиляючись на «революційну доцільність» або «боротьбу з ворогами народу», тоді як інші каялися у скоєному.

Документи, що відображають внутрішню роботу органів державної безпеки, складаються з телеграм [119; 126-127; 154; 180] та доповідних записок [115; 117; 124-125; 157; 169; 170], повідомлень [118; 121-123; 179] та директив [120], протоколів нарад [167; 171], оперативних планів [178]. Вони відображають механізми функціонування репресивного апарату зсередини, виявляють особливості комунікації та взаємодії між його структурними підрозділами. Телеграми та доповідні записки, що циркулювали між центральними та регіональними управліннями, підтверджують оперативність передачі наказів, звітність про виконання «операцій» та обмін інформацією про «ворогів народу». Зазначимо, що саме повідомлення та директиви, що розсилалися керівництвом НКВС, визначали стратегію та тактику проведення репресивних кампаній, а також механізми контролю за їх виконанням.

Збірники опублікованих документів «Великий терор в Україні: Німецька операція 1937-1938 років» [192] та «Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч.» [193-194] структурно надаються для послідовного висвітлення феномену виконавців через нормативні акти, оперативні документи, звіти та довідки, документи судових органів та прокуратури.

Зокрема, дослідження матеріалів дало змогу оцінити роль різних категорій виконавців, від слідчих та оперативних працівників до керівників підрозділів НКВС, працівників прокуратури та судів, комендантів та конвоїрів, у здійсненні репресій. Таким чином, було виявлено не лише індивідуальну відповідальність, але й системні фактори, що сприяли масовим порушенням прав людини.

Окрім того, збірники документів стали важливим інструментом для створення об'єктивного історичного наративу про терор, щоб уникнути спотворень та маніпуляцій, а також сформувати історичну пам'ять та адекватне усвідомлення трагічних сторінок минулого.

Важливим джерелом для дослідження є збірники документів «Відлуння Великого терору» [195-198]. Видання містять широкий спектр первинних документів, включаючи накази, звіти, протоколи допитів, листування та інші матеріали, що розкривають діяльність органів державної безпеки.

До першого тому [195] увійшли матеріали партійних органів, оперативних нарад співробітників управлінь НКВС УРСР періоду листопада 1938 – листопада 1939 рр., за ними уможлиблюється відстеження керівної ролі Кремля в усіх операціях, його вплив на інтенсифікацію репресій у «масових операціях» і перекладання відповідальності на республіканські органи НКВС і місцеве керівництво. Протоколи оперативних нарад та закритих партійних зборів відображають спроби радянського керівництва переосмислити та «виправити помилки» оперативно-слідчої роботи, які були допущені в період 1937-1938 рр..

Представлені матеріали показують, що внаслідок публікації Постанови РНК СРСР та Політбюро ЦК ВКП (б) від 17 листопада 1938 р., яка засудила «перегини» в роботі НКВС, в органах державної безпеки розпочалася кампанія з критики та самокритики. Співробітники НКВС на оперативних нарадах та партійних зборах обговорили випадки незаконних арештів, фальсифікації справ, застосування недозволених методів слідства, що засвідчило усвідомлення ними масштабу порушень. Аналіз протоколів надає можливість встановити, що незважаючи на формальне засудження «перегинів», основна мета нарад полягала в збереженні контролю і стабільності апарату НКВС.

Проте, засудження «перегинів» не призвело до повної реабілітації жертв терору або до кардинальних змін у функціонуванні репресивної системи. Основна увага зосереджувалася на виправленні «помилки» у роботі чекістів, а не на відновленні справедливості. По суті, радянське керівництво намагалося зберегти репресивний апарат, лише дещо змінивши його методи роботи.

Аналіз документів другого тому: вироків військових трибуналів, обвинувальних висновків та протоколів судових засідань [196-198] – розкриває механізм вибіркового правосуддя. З одного боку, відбулися показові процеси над виконавцями, які стали «стрілочниками», а з іншого – приховувалася системна відповідальність вищого керівництва. При цьому суди були інструментом політичної доцільності, а не засобом встановлення справедливості. Особливу увагу привернули листи, які вказали на пряме втручання вищого керівництва в хід судових процесів. Вироки, винесені трибуналами, часто відбивали не реальний ступінь вини обвинувачених, а політичну кон'юнктуру.

Протоколи судових засідань надають важливу інформацію про психологічний стан обвинувачених та свідків. Багато з них, описуючи свої дії, посилалися на страх, примус та виконання наказів, що дало змогу зрозуміти атмосферу беззаконня, яка панувала в органах НКВС. Однак, ці свідчення також виявляють, що окремі виконавці виявляли особливу жорстокість, перевищуючи навіть ті «норми», які були встановлені в умовах терору.

Крім того, аналіз архівних матеріалів показав, що «очищення» НКВС не призвело до істотних змін у його функціонуванні. Незважаючи на покарання окремих виконавців, репресивний апарат продовжував діяти, зберігаючи свою структуру та методи роботи. Радянське керівництво не прагнуло до реальної реформи НКВС, а лише намагалося мінімізувати негативні наслідки Великого терору та зберегти контроль над суспільством.

Третій том [199] складається з его-документів 1938-1941 рр. Представлені заяви, листи, скарги та передсмертні записки колишніх співробітників НКВС, засуджених за «порушення соціалістичної законності», продемонстрували, що репресивна машина не щадила навіть тих, хто її запускав.

Багато чекістів, які активно брали участь у масових арештах і тортурах, згодом самі стали жертвами системи, яку вони створили. Їхні заяви та листи свідчили про те, що вони відчували на собі всю жорстокість і беззаконня, які вони застосовували до інших. Енкаведистами описано тортури, побиття, фальсифікацію справ і свавілля слідства, що дало змогу зрозуміти, як функціонувала репресивна система зсередини.

Аналіз особових документів дозволяє виявити, що навіть у самій системі НКВС існував глибокий розкол. З одного боку, були ті, хто намагався зберегти вірність режиму, а з іншого – ті, хто відчув на собі його жорстокість і намагався виправдатися, переклавши відповідальність на інших. Матеріали засвідчують психологічну деформацію, яку пережили працівники НКВС, та як вони намагались зняти з себе відповідальність.

Важливим аспектом було розкриття психологічного портрета виконавців. Передсмертні листи та заяви свідчать про їхній страх, розпач та розкаяння. Їхні свідчення показали, як страх і беззаконня змінювали людей, спонукаючи їх до

жорстоких дій. Однак, не всі вони виявили розкаяння, деякі намагались переконати вище керівництво у своїй відданості.

За матеріалами третього тому [199, с.808-933] нами системно опрацьовані 523 біографії співробітників НКВС, які опинилися під слідством у період 1938-1941 рр. Контекстуальний і структурний аналіз цих біографій надається для розкриття поведінкових норм і внутрішнього світу виконавців. Документи показують не лише професійну діяльність чекістів, але й їхні особисті трагедії, страхи, сподівання та розчарування. Вони дозволяють побачити, як люди, які брали участь у масових репресіях, самі стали жертвами системи, яку вони підтримували. У ході дослідження увагу зосереджували на соціальному походженні, освіті, кар'єрному шляхові, мотивах вступу на службу в НКВС, участі у репресивних операціях, а також їхню реакції на арешт і слідство.

Суперечливість та суб'єктивність джерел є ще однією важливою проблемою. Протоколи допитів, заяви та інші документи НКВС часто містять спотворену інформацію, отриману під тиском або внаслідок фальсифікацій. Его-документи, такі як листи та спогади виконавців, також піддаються критичному аналізу через можливу суб'єктивність та намагання виправдати власні дії. Інтерпретація таких джерел вимагає ретельного контекстуального аналізу, оскільки їх створення відбувалося в умовах тотального страху та контролю.

Етичні та психологічні аспекти дослідження створюють певні труднощі. Робота з матеріалами, що містять описи жорстоких злочинів, має значний психологічний вплив. Крім того, існує моральна дилема щодо аналізу дій осіб, які скоїли тяжкі злочини проти людства.

Проблема ідентифікації виконавців становить ще один виклик. У багатьох матеріалах відсутня інформація про конкретних виконавців, а наявні дані часто є неповними, що ускладнює встановлення індивідуальної відповідальності за скоєні злочини. Необхідно враховувати вплив політичної кон'юнктури на інтерпретацію джерел та висновки досліджень. В умовах тоталітарного режиму пропаганда та дезінформація відігравали значну роль у формуванні суспільної свідомості, що також слід враховувати під час аналізу джерел.

1.3. Поняттєво-термінологічний апарат та методологія дослідження

У дослідженні феномену виконавців Великого терору важливим є визначення та осмислення ключових понять і термінів, які використовуються для аналізу цього складного історичного явища.

Засадничим є поняття «феномен виконавця». Термін «феномен» І. Кант запровадив для визначення об'єкта безпосередньо чуттєвого сприйняття, представленого інтуїтивно (у просторі і часі, а знання про який формується лише за умови його інтерпретації через такі мисленнєві категорії як субстанція чи причинність, підкреслюючи його мисленнєво-емпіричний генезис. Філософ протиставляв феномену ноумени («речі в собі»), до яких категорії інтуїції та мислення не застосовуються. У сучасній філософії цей термін іноді вживається для позначення факту, події, процесу, явища, які безпосередньо сприймаються органами чуття до того, як про них буде сформовано будь-яке судження. Соціальний антрополог Е. Гуссерль розглядав феномен як сутнісну характеристику досліджуваного, що проявляється у свідомості. Він закликав «повернутися до самих речей». Феномени – це не просто зовнішні явища, а те, як вони відображаються у нашій свідомості [259].

За цим підходом феномен виконавців включає не лише їхні конкретні дії, а й те, як ці дії сприймаються та інтерпретуються суспільством. Наприклад, виконавці – свідомі учасники злочинів чи дієвці під тиском страху та пропаганди. Це питання стосується не лише історичних фактів, а й того, як ці факти осмислюються у сучасному контексті. Соціологи П. Бергер і Т. Лукман, як учні Е. Гуссерля, трактують феномени як явища, що створюються та підтримуються соціальними взаємодіями. Наприклад, мова, культура або соціальні норми – це феномени, які існують лише через колективну згоду. Феномени не є об'єктивними, вони «конструюються» людьми в процесі соціальної взаємодії [244]. Відповідно до цієї концепції, феномен є продуктом соціальної системи, де держава залучала людей до участі в репресіях через механізми страху, пропаганди та колективної відповідальності. Виконавці не були ізольованими індивідами – вони діяли в контексті соціальних норм і очікувань, які робили їхню участь у репресіях «прийнятною» або навіть «необхідною».

К. Юнг визначав феномени як прояви несвідомого, зокрема архетипів. За ним, сни, міфи чи символи – це феномени, які відображають глибинні психічні процеси. Феномени – це не лише зовнішні явища, а й внутрішні психічні образи, які мають універсальний характер [260]. Згідно з К. Юнгом, можемо розглядати дії працівників НКВС як прояви колективного несвідомого, де страх, агресія та бажання вижити перепліталися з ідеологічними установками. Наприклад, доноси або участь у розстрілах могли бути способом «виправдати» себе перед системою або знайти місце в новому соціальному порядку.

Американський філософ Т. Кун зазначив, що феномени є явищами, які стають об'єктами наукового дослідження в межах певної парадигми. Феномени не існують незалежно від наукових парадигм. Їхнє тлумачення змінюється в залежності від розвитку науки [261].

Феномен виконавців Великого терору – це те, що безпосередньо сприймається як явище, пов'язане з конкретними людьми, які брали участь у здійсненні масових репресій у 1937-1938 рр. СРСР. У цьому контексті феномен виступає як об'єкт сприйняття, який можна спостерігати та аналізувати через конкретні історичні факти: дії співробітників НКВС, слідчих, суддів, тюремників та інших осіб, які безпосередньо залучалися до репресій. Цей феномен не є абстрактним поняттям, а конкретним проявом історичної реальності. Він існує як явище, що відображає роль окремих людей у механізмі сталінського терору і може бути осмислений через історичний, соціальний та психологічний контексти.

Феномен виконавців терору можна розглядати через призму *філософського розуміння* феномену як такого. У цьому сенсі виконавці терору – це конкретні особи, чий дії стали частиною історичного досвіду, доступного для вивчення. Вони є «феноменами» в тому сенсі, що їхня роль у репресіях може бути зафіксована через документи, свідчення та інші джерела, які дозволяють нам «сприймати» їхню участь у подіях.

Таким чином, феномен виконавців Великого терору – це об'ємне, багатогранне та багаторівневе поняття, історичне явище, яке відображає процес трансформації

звичайних людей в активних учасників масових репресій через взаємодію державної політики, соціального тиску та індивідуальних мотивацій.

Термін «виконавці» (дієвці, чекісти, енкаведисти, працівники органів держбезпеки, кати, карателі, агенти, репресори, співробітники, реалізатори, споглядальники, свідки, функціонери) має реальне уособлення у вигляді конкретних осіб або соціальної групи.

Виконавець Великого терору – це особа, яка брала безпосередню або опосередковану участь у здійсненні масових репресій у період 1937–1938 рр. У нашому дослідженні об’єктом є середня (обласні, районні) та низова ланка дієвців терору.

Поняття виконавців терору можна розглядати як результат складного взаємодії трьох ключових елементів: влади, суспільства та окремої людини. Взаємодія створювала синергетичний ефект, який значно посилював масштаби та інтенсивність Великого терору. Влада виступала основним ініціатором та організатором терору. Суспільство було в ролі і об’єкта, і суб’єкта терору. З одного боку, воно було жертвою репресій, а з іншого – активно або пасивно сприяло їх здійсненню. Людина як індивідуальний актор відігравала ключову роль у реалізації терору. Виконавці – це конкретні особи, які через свої дії, мотиви та рішення втілювали політику терору в життя. У результаті цієї взаємодії формувався «соціальний продукт» – виконавець терору, який був одночасно і знаряддям державної політики, і результатом соціальної інженерії.

Типологія виконавців / винуватців / призвідників масових злочинів у західній історіографії розроблена при аналізі дієвців, зокрема нацистських карателів А. Смейлерсом [267] і Голокосту Р. Хільбертом [258] або винуватців українського Голодомору Д. Матінглі [352], що стало основою для розробки типології виконавців терору в нашому дослідженні. У роботі пропонується типологія виконавців Великого терору за двома оптиками: а) за організаційно-виконавською функцією, б) за мотивом їх діяльності в репресивних органах. Ці підходи необхідні для комплексного суб’єкт-об’єктного аналізу як неподільної цілісності репресивного соціуму і особи як активно-пасивної складової.

Відповідно до організаційної функції виокремлюємо такі:

ідеологічні ініціатори – це партійно-радянське керівництво держави, заснованої на насильстві, пропаганді і обмані як умовах і гарантіях своєї життєдіяльності, в особі головного очільника (Леніна – Сталіна), головної постаті, яка не підлягала жодній владі, вважала себе єдиним і остаточним авторитетом, ініціювала програму репресивного контролю, планувала, наказувала, заохочувала системне виконання;

ідейні натхненники – верховне керівництво державної репресивної системи в особі очільників НКВС СРСР (від Ф. Дзержинського в ЧК до Єжова в НКВС), а також найвище чиновництво репресивних органів Союзу;

регіональні організатори системи – це республіканські очільники органів держбезпеки, в Український РСР в часи Великого терору в особі Балицького;

реалізатори і координатори на місцях – це керівники обласних управлінь НКВС (один з основних об'єктів дослідження), які відігравали ключову роль у координації та проведенні репресивних заходів у межах певних територій чи інституцій. До цього кола належать керівні посадовці партійних (очільники обласних, районних, міських комітетів ВКП(б), радянських установ (виконавчі комітети рад за адміністративною структурою управління) та керівники структурних підрозділів НКВС. Серед них були перші секретарі партійних комітетів, голови виконкомів, начальники обласних та районних управлінь НКВС, а також інші посадові особи, які безпосередньо відповідали за виконання наказів центральної влади щодо проведення репресій. Основне завдання організаційних реалізаторів полягало у забезпеченні ефективного виконання планів щодо виявлення, арешту та ліквідації «ворогів народу». Вони координували діяльність місцевих органів НКВС, партійних структур та судових інстанцій, забезпечуючи синхронність та послідовність репресивних заходів, відповідали за складання та затвердження списків осіб, які підлягали репресіям, а також за організацію показових процесів, які мали демонструвати «успіхи» у боротьбі з «контрреволюційними елементами». Важливою функцією цих виконавців було також забезпечення ідеологічної підтримки терору;

карателі та кати – це особи, які безпосередньо здійснювали розправи, від арешту до фізичного покарання / знищення осіб, засуджених до ув'язнення /

розстрілу; це співробітник оперативних груп, слідчих, охоронних структур, які були залучені до виконання вироків. Їхня діяльність була суто технічною та виконувалася в рамках чітко встановлених процедур, що робило їх важливим ланцюгом у механізмі терору. Основне завдання карателів полягало у фізичній ліквідації засуджених, що включало проведення етапування в табори ГУЛАГу, розстріли, організацію місць страт, приховування слідів злочинів. Цей тип був виконавцями останньої ланки репресивного механізму, які перетворювали рішення влади на конкретні дії;

провідники (донощики та інформатори) могли займати різні соціальні позиції – від звичайних громадян до працівників державних установ, партійних активістів або навіть рядових співробітників НКВС. Діяльність не завжди була пов'язана з офіційними посадами, оскільки доноси часто подавалися анонімно або через неформальні канали. Проте саме вони формували інформаційну основу для арештів, слідчих дій та винесення вироків. Основне завдання провідників полягало у зборі, фіксації та передачі інформації про осіб, які підозрювалися у «контрреволюційній діяльності», «шкідництві» чи інших злочинах, визначених режимом.

За мотивом діяльності можна виділити такі типи:

революційні фанатики – тобто віддані послідовники лідера, які прийшли до виконання «революційної справедливості», діяли на ґрунті класової ненависті з власної ініціативи або ж абсолютно і беззастережно присвятили себе фундаменталістській ідеології чи конкретному лідеру (Сталіну), який успішно каналізував їхні почуття у русло фанатичної і догматичної ідеології, зазвичай, члени ВКП(б), посадовці різних рівнів (члени політбюро ВКП(б), наркоми внутрішніх справ СРСР, очільники НКВС УРСР, обласних, начальницький та рядовий склад УДБ);

злочинці та садисти, які використовували обставини, середовище, ситуацію для реалізації садистських нахилів, соціально аморальні, оскільки мали занижений бар'єр заборон на застосування насилля, керувалися власними потягами, не були повністю відданими справі, групі чи лідеру і зраджували справу, коли їм це було вигідно. До них відносимо начальників та працівників обласних/районних відділів НКВС, відділів УДБ: комендантів, членів розстрільних команд, слідчих, прокурорів, міліцію, які використовували фізичне та моральне насилля під час своєї діяльності;

користолобці – це ті, хто цинічно сприймали ідеологію як ефективний інструмент для здобуття влади, статусу або матеріальної вигоди, навмисно користувалися ситуацією для збагачення чи забезпечення зверхності над іншими. Цей тип в період колективного насильства міг піти далі, ніж за звичайних обставин, тому що здавалося, що все дозволено, і ця ситуація відкриває для них виняткові можливості. Такі чекісти були менш пристосовані до системи і зазвичай працювали членами бригад арешту (міліціонери, агенти НКВС, представники місцевої влади), міжрайонних оперативних груп, що проводили арешти і конфіскацію майна. До цього типу відносяться працівники внутрішніх тюрем НКВС, члени розстрільних бригад, які здійснювали крадіжки особистих речей, коштів, вибивання зубів після розстрілу, деякі начальники обласних/районних відділів, які могли оволодіти конфіскованими речами, майном, коштами затриманих;

кар'єристи – добре адаптовані та законослухняні громадяни, які часто багато працювали і робили все можливе, щоб досягти своїх цілей і здійснити свої мрії у самореалізації на службі. Пристосовані до системи і, як наслідок, піднімалися до певної позиції в межах режиму. Кар'єри іноді тісно перепліталися зі зростанням кримінальної системи. До них відносилися представники обласної, місцевої влади (чиновницький апарат ВКП(б)), начальники/ заступники/помічники НКВС УРСР, працівники відділів УДБ (слідчі, прокурори, розвідники, вербувальники), тут могли переважати молоді (недосвідчені) працівники органів;

віддані воїни – це послідовники лідера, що виконували належну роботу з обов'язку, через засвоєну дисципліну і порядок, не мали сумніву в доцільності і правомірності репресивних дій. Це бюрократи, солдати, колишні члени воєнізованих підрозділів, беззастережно віддані справі революції і статутним нормам спільноти; переважно партійці і комсомольці;

конформісти діяли за інерцією, велінням, наказом, не мали особистих мотивів і конкретних причин для ненависті чи образи, помсти, чи бажання наживи, але перебували під сильним тиском суспільства, соціальної групи; не дуже любили бути в центрі уваги і не прагнули перебрати на себе роль лідера, але слідували за ситуацією і підлаштовувалися під неї, не брали на себе жодної відповідальності, делегуючи її

лідеру або групі. Серед цієї групи можемо виділити «наївних послідовників», «шанувальників», працівників обласних, місцевих НКВС (на різних рівнях), представників різних соціальних категорій населення (здебільшого робітники), які займалися доносительством, які не усвідомлювали наслідків, перебували під чарами того, ким вони сильно захоплювалися. Як наслідок свого ідолопоклонства, вони просто погоджувалися з усім, що їм доручали і наказували, через сліпу віру втрачали здатність об'єктивно судити обставини, людину. Це працівники відділів УДБ (слідчі, прокурори, охоронці, чергові, наглядачі, лікарі, водії, друкарки) та люди, які займалися доносительством часто робили те, що їм казали, приймали накази від того, хто займав вищу посаду, і вимагали слухняності та лояльності від того, хто знаходився в підпорядкуванні. Такі чекісти не ставили питань про те, що правильно, а що ні, вони просто покладались на керівництво, яке все знає і візьме на себе відповідальність за всю діяльність; пасивність була однією з ключових поведінкових ознак;

скомпрометовані злочинці – люди, які завинили аж до криміналу, соціально тавровані за переступ, zagrożені на осуд, які мали в біографії темні плями, сторінки, розголошення яких загрожувало особистій репутації чи родинній цілісності і спокою; співпрацювали лише тому, що не мали іншого вибору, або для того, щоб врятувати своє життя чи життя своїх близьких, до них застосовували примус, силу, шантаж, погрози, явно чи неявно. Це зазвичай ті, хто зазнав арешту, але був відпущений на умовах співпраці, вимушено давали свідчення проти свого оточення, збільшуючи кількість жертв терору. Представники різних соціальних категорій «сексоти» («таємні працівники»), які були завербовані та виконували агентурну роботу (шпигунство, доносительство); серед них опинялися представники різних соціальних верств, часто духовенство та інтелігенція;

люмпенізовані маргінали – особи, які часто перебували на периферії суспільства або займали невизначені соціальні позиції, окрема категорія людей, які через своє соціальне становище, психологічні характеристики та мотивації ставали активними учасниками репресивної системи, знаходили тут можливість для самореалізації, підвищення свого статусу або задоволення особистих амбіцій; це продукт соціальної деформації, викликаної революційними змінами, тривалими війнами, політичною

нестабільністю. Серед люмпенізованих маргіналів можна виділити кілька підтипів. Перший – включає осіб, які через своє низьке соціальне походження або відсутність освіти не мали можливостей для соціального піднесення в умовах мирного часу; другий підтип представлений особами, які через психологічні особливості (агресивність, жорстокість, відчуття соціальної неповноцінності) знаходили у репресіях спосіб самоствердження. До третьої групи належали колишні злочинці або особи із кримінальним минулим, які через амністії або відсутність альтернатив знаходили притулок у репресивних органах, де їхні навички жорстокості та маніпуляції ставали корисними для режиму.

До загальних термінів, що описують політичний контекст доби, перш за все можна віднести «Великий терор». Термін введений Р. Конквестом у його книзі «Великий терор: сталінські чистки 30-х років», опублікованій у 1968 р.

Термін «терор» походить з латинської мови та означає сильний страх або жах. Після Французької революції це поняття набуло поширення в європейських мовах, переважно в політичному контексті, як *політичний терор* або політичне залякування, що використовується для досягнення політичних цілей. Залякування може здійснюватися як «сильним» щодо «слабкого», так і навпаки. У зв'язку з цим, для дослідження історичного процесу важливо розрізняти політичне залякування «сильною» стороною «слабшої» та протилежне явище. Тому в дослідженні пропонується перше з цих залякувань називати терором, а друге – тероризмом.

Можна виділити ключові характеристики терору: системність і періодичність застосування, підвищений рівень жорстокості та безкомпромісність у виконанні, а також спрямованість дій щодо певної групи осіб, які стають об'єктами насильства., а також специфічний стан суб'єкта насильницьких дій, що визначається особливостями його ідеологічної, політичної та психологічної мотивації, великого соціально-політичного потрясіння, спричиненого сталінською політикою [337, с. 105]. Як зазначає А. Киридон, Великий терор був закономірним результатом хворобливого стану як радянської держави, так і суспільства того часу [328, с. 16]. У загальному Великий терор був масштабною кампанією масових репресій, яка розгорнулася в СРСР у 1937–1938 рр. з метою знищення як реальних, так і потенційних політичних

опонентів, залякування населення, а також радикальної зміни національного та соціального складу суспільства [238, с. 396].

Відповідно до теми дослідження та встановлених хронологічних рамок потребує уточнення відома термінологія, якою ми послуговуємося в роботі. Це, передусім, поняття «масові репресії», які можна визначити, як широкомасштабні, системні та організовані дії з боку владних структур, спрямовані на переслідування, обмеження прав, позбавлення волі, фізичне знищення або інші форми насильства щодо великої кількості людей або груп населення.

Під терміном «національні операції» слід розуміти серію масових репресій, що проводилися в СРСР у 1937–1938 рр., які були спрямовані проти етнічних спільнот, таких як поляки, німці, фіни, естонці, латиші та інші, яких звинувачували у шпигунстві, диверсіях, шкідництві та інших видах «антирадянської діяльності». Людей звинувачували в «націоналістичній діяльності» та оголошували «ворогами народу» лише на підставі їхнього походження. Існували чіткі плани та інструкції щодо проведення цих операцій, встановлювалися квоти на кількість заарештованих та розстріляних. Нормативними документами, які визначали проведення національних операцій, були накази НКВС СРСР, зокрема: Наказ НКВС № 00485 від 11 серпня 1937 року, яким було розпочато «польську операцію». Наказ НКВС № 00439 від 25 липня 1937 року, яким було розпочато «німецьку операцію». Накази НКВС щодо проведення репресій проти інших національних груп, таких як фіни, естонці, латиші, литовці, румуни, греки та інші. Нормативні документи регламентували порядок проведення арештів, обшуків, допитів та виконання вироків. Вони створювали правову основу для масових репресій та надавали їм легітимний вигляд в очах радянської влади.

Національні операції є прикладом того, як тоталітарний режим використовував національне питання для досягнення своїх політичних цілей, знищуючи не тільки окремих людей, а й цілі етнічні групи.

Також варто згадати «спеціальні операції» НКВС, спрямовані проти певних груп радянських та іноземних громадян. Кожна з цих акцій мала загальні історичні передумови, пов'язані з теорією та практикою російського більшовизму, але водночас

кожна з них мала свою унікальну передісторію, свою внутрішню логіку та причинно-наслідкові зв'язки[192].

Важливим нормативним документом є Наказ НКВС № 00447 від 30 липня 1937 року «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» [108], підписаний наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим, спрямований на «очищення» суспільства від «антирадянських елементів», що передбачав масові репресії проти широких верств населення. Наказ з'явився на тлі посилення сталінського режиму та його прагнення до встановлення тотального контролю над суспільством. Ідеологічною основою для репресій слугувала теза про «загострення класової боротьби» по мірі будівництва соціалізму. Насправді ж, репресії були спрямовані на знищення будь-якої потенційної опозиції, зміцнення особистої влади Сталіна та залякування населення.

Щодо України, геноцидальний характер «куркульської» та «національних» операцій у роки терору виявлявся у систематичному знищенні соціальних та етнічних груп, які розглядалися сталінським режимом як загроза його ідеологічним та політичним цілям. УРСР, як одна з найбільш важливих республік, стала місцем інтенсивного застосування репресивних заходів, спрямованих на ліквідацію будь-яких проявів національної ідентичності, опору колективізації та соціальної автономії.

При цьому роль інструмента терору надавалася органам державної безпеки, які стали ядром репресій. НКВС був центральним органом державної влади СРСР, що функціонував у 1934–1946 рр. як інструмент реалізації політики сталінського тоталітарного режиму. В історичній науці НКВС трактується як ключовий репресивний орган, який забезпечував політичний терор, контроль над суспільством та економічну експлуатацію через систему примусової праці.

Під «радянськими органами державної безпеки» розуміються державні структури СРСР та УРСР, які відповідали за виконання широкого спектру функцій: розвідка, контррозвідка, політичний розшук, дізнання, слідство, здійснення квазі-судової діяльності, забезпечення виконання покарань щодо осіб, засуджених за «контрреволюційні злочини», охорона державних кордонів, збереження державної таємниці, а також підтримання громадської безпеки та порядку. Термін набув вжитку

в юридичних актах, офіційному листуванні та документації партійно-державного апарату СРСР і УРСР з середини 1930-х рр. Це сталося після реорганізації ОДПУ та ДПУ УСРР у НКВС СРСР і НКВС УСРР, у рамках яких були створені Головне управління державної безпеки (ГУДБ) та Управління державної безпеки (УДБ) [228, с.14].

У радянській пресі для позначення працівників НКВС використовували різноманітні сталі терміни: «чекіст», «наркомвнутрішніхсправець», «розвідник», «працівник органів» НКВС. Незважаючи на те, що повноваження ВЧК були офіційно скасовані у 1921 р., слово «чекіст» продовжували використовувати в другій половині 1930-х рр. як самі працівники НКВС, так і в повсякденній мові. У пресі термін «чекіст» використовували не просто для позначення працівника органів державної безпеки, а щоб підкреслити його особливий статус, досягнення, безкомпромісність та суворість [339, с.61].

Синонімічним до НКВС є термін «спецслужба». Спецслужби, в різних своїх формах, є звичайним явищем для багатьох політичних систем, оскільки вони створюються для ефективної боротьби з внутрішніми та зовнішніми загрозами. У радянській системі державної безпеки спецслужби були важливою складовою, але не тотожною їй. Система державної безпеки була репресивним інструментом влади, який діяв у тісному зв'язку з партійною диктатурою та радянським управлінським апаратом [402, с.17].

У другій половині 1920-х рр. керівництво СРСР почало використовувати органи державної безпеки для розв'язання різних, переважно складних господарських проблем. Спочатку залучалися лише оперативні (агентурні) та репресивні (силові) методи цих органів. Однак, у 1930-х рр. політичне керівництво СРСР передало органам державної безпеки у складі НКВС СРСР контроль над окремими галузями економіки. Таким чином, це стало початком нового етапу посилення державного регулювання економіки країни [229, с.55].

Окремо передбачалося створення спеціальних «трійок» НКВС, які мали право виносити смертні вироки та інші міри покарання без суду та слідства. До складу входили високопосадовці НКВС, партійні функціонери та представники прокуратури.

Назва походить від кількості членів – зазвичай троє осіб. Серед повноважень органу: право розглядати справи «ворогів народу», «антирадянських елементів» та інших осіб, визначених владою як неблагонадійні, виносити вироки на свій розсуд, не керуючись нормами права. Зазначимо, що з точки зору права, «трійки» були грубим порушенням принципів законності та справедливості, адже діяли поза межами правового поля, ігноруючи презумпцію невинності, право на захист та інші фундаментальні права людини. У загальному їхнє створення та діяльність свідчить про деформацію соціальних норм та цінностей, про зростання рівня насильства та жорстокості в тогочасному суспільстві.

Використання понятійно-термінологічного апарату в дослідженні феномену виконавців Великого терору слугує базовим інструментарієм для глибшого розуміння та аналізу цього складного історичного явища. Чітке визначення термінів, таких як «виконавець», «феномен», «терор» дозволяє структурувати дослідження, виокремити основні аспекти проблеми та провести міждисциплінарний аналіз. Визначення та тлумачення основної термінології допомагає розкрити механізми взаємодії між державною владою, суспільством та індивідуальними мотиваціями, що призвели до формування виконавців як продукту системи, виокремити різні типи виконавців, їхні функції та роль у реалізації терору, що є важливим для розуміння масштабів та наслідків репресій.

У роботі застосовано загальнонаукові методи загальнонаукові методи, такі як структурний, функціональний, системний аналіз, історико-порівняльний, історіографічний, інституційний, термінологічний та метод герменевтики. У роботі застосована соціоантропологічна оптика, яка дозволила через соціально-психологічний та біографічний аналіз розглянути виконавців у парадигмі водночас об'єкта і суб'єкта та вивести в аналітичне поле проблему колективної та індивідуальної відповідальності, розв'язати питання активної / пасивної участі у репресивних діях і дегуманізації виконавців і жертв.

Для аналізу внутрішньої організації репресивних органів, їх ієрархії та функціональних зв'язків було використано *структурний метод*. Метод дозволив увиразнити, як було структуровано систему НКВС, включаючи вертикальну

підпорядкованість від центральних до місцевих органів, а також мережеву взаємодію між різними підрозділами. За допомогою структурного аналізу вдалося виокремити ключові ланки репресивного механізму, такі як ГУДБ, УДБ, «трійки» та розстрільні команди, і зрозуміти, як вони функціонували у рамках єдиної системи.

Вивченню функцій та ролей, які виконували різні ланки репресивного апарату сприяв *функціональний метод*. За допомогою методу було окреслено особливості взаємодії між собою окремих елементів системи органів державної безпеки (слідчі, карателі, донощики, організатори) для досягнення загальної мети – забезпечення масових репресій. Функціональний аналіз виявив, що кожен тип виконавців мав свою специфічну роль: організатори координували процес, слідчі забезпечували «визнання» провини, карателі та кати здійснювали фізичне знищення, а донощики та інформатори постачали необхідні дані. Було з'ясовано, як функції виконавців змінювалися в залежності від політичного контексту та вимог режиму, що підкреслює адаптивність репресивного апарату.

Використання системного підходу як основи методу *системного аналізу* дозволило розглянути репресивний апарат як складну систему, що включала державні органи, партійні структури, суспільство та індивідуальних виконавців. У результаті застосування підходу було виявлено, як окремі компоненти системи (ідеологічні натхненники–організатори–карателі–провідники) взаємодіяли між собою, підкреслюючи їхню взаємозалежність та роль у загальному механізмі терору. Системний аналіз дозволив зрозуміти, як зовнішні чинники (політичні рішення, ідеологічні установки) впливали на функціонування системи, а також як внутрішні процеси (ієрархія, підпорядкування, мотивація виконавців) забезпечували її стабільність та ефективність.

Історично-порівняльний метод дозволив простежити еволюцію репресивного апарату, починаючи від його формування в 1920-х рр. до піку діяльності в 1937-1938 рр. Метод сприяв увиразненню ключових етапів розвитку системи НКВС, зміни в її структурі, функціях та методах роботи, а також вплив політичних рішень (наказів НКВС № 00447, № 00485) на масштаби та інтенсивність репресій. Крім того, метод дозволив проаналізувати роль виконавців у конкретних історичних умовах,

враховуючи соціально-політичний контекст, економічні обставини та ідеологічні установки того часу. Крім того, історичний метод дозволив проаналізувати роль виконавців у конкретних історичних умовах, враховуючи соціально-політичний контекст, економічні обставини та ідеологічні установки того часу.

Для аналізу та систематизації наукових праць, досліджень та джерел було використано *історіографічний метод*, який дозволив виявити основні підходи, концепції та інтерпретації, які використовувалися вченими для вивчення репресивного апарату та ролі виконавців у системі терору.

Дослідити, як були організовані органи державної безпеки, які норми, правила та процедури регулювали їхню діяльність, і як ці інституції взаємодіяли з іншими елементами державної системи (партійними органами, судами, прокуратурою) дав змогу *інституційний метод*.

Термінологічний метод застосовувався для аналізу та уточнення ключових понять і термінів, що використовуються для опису репресивної системи та її учасників. При цьому уточнення терміну «виконавець терору» дозволило розрізняти різні типи учасників репресій.

Проаналізувати зміст офіційних наказів, інструкцій, протоколів допитів, листів, щоденників та інших матеріалів, враховуючи їхній історичний, політичний та культурний контекст допоміг *метод герменевтики*. Герменевтичний підхід сприяв розкриттю прихованих значень, мотивів та намірів, які стояли за текстами нормативних документів, а також зрозуміти, як ці документи впливали на дії виконавців та формували їхню свідомість.

Статистично-аналітичний метод дозволив систематизувати та кількісно оцінити дані про соціальне походження, освіту, вік, кар'єрний шлях, партійну приналежність та інші характеристики виконавців на основі 523 біографій працівників. Завдяки статистичному аналізу вдалося виявити загальні риси, які об'єднували більшість виконавців, та зрозуміти, які фактори впливали на їхню участь у репресивній системі.

Застосування *біографічного методу* в дослідженні виконавців терору дозволило глибше зрозуміти індивідуальні траєкторії їхнього життя, мотиваційні фактори та

соціальний контекст, що впливав на їхню діяльність. Через реконструкцію біографій виконавців вдалося виявити закономірності їхнього професійного становлення, кар'єрного росту та інтеграції в репресивний апарат, що дозволило краще зрозуміти механізми функціонування системи терору

Соціоантропологічний підхід допоміг зрозуміти, як соціальна структура, ідеологія, колективна свідомість та індивідуальні цінності взаємодіяли, формуючи певний тип виконавця. За допомогою підходу було виявлено, як культурні норми та традиції, такі як підпорядкування авторитету, колективна відповідальність та страх перед покаранням, впливали на готовність брати участь у репресіях. Крім того, було з'ясовано, як антропологічні фактори, такі як вік, освіта та психологічні характеристики, формували поведінку виконавців. Констатовано, що молодість та низький рівень освіти часто робили виконавців більш схильними до ідеологічного впливу та менш критичними до своїх дій.

За допомогою методів соціокультурної антропології було виявлено процеси формування різних типів виконавців соціальним середовищем, культурними нормами та ідеологічним впливом. Соціоантропологічний аналіз показав, що роль енкаведистів була пов'язана зі структурованим підпорядкуванням системі, де вони виступали як посередники між центральною владою та місцевими структурами. Карателі та кати, які безпосередньо здійснювали насильство, часто походили з маргінальних верств суспільства або були колишніми злочинцями. Їхня готовність до жорстоких дій пояснювалася соціальною деформацією, психологічними особливостями та бажанням отримати визнання чи матеріальну вигоду. Соціоантропологічний підхід дозволив зрозуміти, як ці особи перетворювалися на інструменти насильства через взаємодію з системою, яка забезпечувала їм імунітет та можливість реалізувати свої амбіції.

Щодо суб'єктності працівників НКВС, застосування підходу дозволило проаналізувати, як виконавці переходили від ролі активних учасників репресій до становища жертв системи. Багато виконавців, які спочатку були вірними слугами режиму, згодом самі ставали об'єктами репресій. Такий перехід був пов'язаний зі зміною політичного курсу, та з тим, що роль і зайняте місце у ієрархії системи більше не відповідала потребам влади. Соціоантропологічний продемонстрував, що ця

трансформація була наслідком внутрішньої логіки тоталітарного режиму, який використовував людей як розхідний матеріал. Виконавці, які колись були суб'єктами дії, перетворювалися на об'єкти впливу, що підкреслює циклічність та жорстокість системи.

Таким чином, використання різноманітних наукових підходів та методів дозволило провести ґрунтовне та об'єктивне дослідження, яке відповідає поставленим завданням.

Висновки до Розділу 1

Попри значний обсяг досліджень, проблема функціонування радянських органів державної безпеки не втратила своєї актуальності та продовжує привертати увагу як українських, так і зарубіжних істориків.

Важливим етапом дослідження стало роз'яснення ключових термінів, що дозволило уточнити їх значення та забезпечити єдине розуміння термінології. Було складено типологію виконавців терору за двома принципами: організаційною функцією та мотивом діяльності та виділено різні категорії виконавців та їхні ролі в механізмі репресій. У результаті виявлення поняттєво-термінологічного апарату дослідження було встановлено, що явище «феномену виконавців терору» є складним, багатогранним та відображає трансформацію звичайних людей в активних учасників масових репресій під впливом державної політики, соціального тиску та індивідуальних мотивацій.

Історіографічну спадщину з проблеми можна класифікувати на: 1) радянські дослідження; 2) праці вітчизняних науковців; 3) дослідження західних вчених. Основний акцент у сучасному дослідженні зроблено на вітчизняній та західній історіографії для демонстрації нового погляду на задану проблематику.

Використання історіографічних праць дозволило комплексно дослідити діяльність виконавців терору, виявивши їхню роль у функціонуванні репресивного апарату. Були розкриті механізми їхньої роботи, мотивації та психологічні аспекти участі у злочинах. Недостатньо вивченим є вплив колективної психології та групової

динаміки на поведінку. Потребує глибшого аналізу роль міжособистісних стосунків та неформальних зв'язків у формуванні виконавців.

Дослідження спиралося на широку джерельну базу, що включає архівно-кримінальні справи на співробітників НКВС, оперативні накази, протоколи допитів, статистичні дані та інші документи, необхідні для розкриття внутрішньої організації репресивного апарату, ролі виконавців та мотивацію їхніх дій. Вперше було використано у вивченні діяльності виконавців терору матеріали з електронного архіву українського визвольного руху.

Вперше запропонована типологія виконавців за функціональними обов'язками та за індивідуальними мотивами участі у злочинних діях.

Застосування комплексу загальнонаукових та спеціально-історичних методів, таких як структурний, функціональний, системний аналіз, історико-порівняльний, історіографічний, інституційний, термінологічний аналіз, метод герменевтики, статистично-аналітичний метод та соціоантропологічний підхід, дозволило охопити широке коло джерел, забезпечити об'єктивність дослідження, вивчити роль органів державної безпеки, дослідити розвиток термінології та зрозуміти психологічні аспекти поведінки виконавців.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНЕ ПІДґРУНТЯ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

2.1. Державно-політична зумовленість «великої чистки» наприкінці 1930-х рр.

Розгляд зумовленості терору в УРСР доцільно здійснити крізь призму дослідження більшовизму, що є не лише правомірним, але й необхідним для глибокого розуміння трансформацій, що відбулися на українських землях у 1930-х рр.. Більшовизм, як політична ідеологія та практика, суттєво вплинув на формування державних структур, соціальних відносин та культурних парадигм.

Для досягнення власних цілей більшовизм розширив вже існуючі практики [390, р. 133]. Більшовицьким вождям насильство слугувало не тільки засобом досягнення мети. Культ насильства і вбивства був невід'ємною частиною більшовицької картини світу, в якій нова людина ніколи не зупинялася перед насильством [241, р. 104].

Компартійна вертикаль влади під маскувальною покрівлею марксистського терміну «диктатура пролетаріату» стала диктаторською, а радянська вертикаль здобула повноцінні господарські й розпорядчі функції. Утіленням диктатури вождів стали органи державної безпеки. Вони утворювали додаткову вертикаль, тісно пов'язану в усіх ланках із компартійною [221, с. 3].

Більшовики, прийшовши до влади, успадкували та суттєво розширили систему політичних репресій, застосовуючи її як інструмент встановлення тоталітарного контролю. Вбачаючи загрозу в будь-яких проявах української опозиції та національного руху, більшовицький режим застосовував широкий спектр репресивних заходів від самого початку окупації українських територій. Росіяни намагалися усіма способами зберегти контроль над територіями, що були під їх окупацією. Українські землі, завжди перебували під особливим наглядом. Методи, що використовувалися царським режимом в Україні, були адаптовані та доведені до абсолюту більшовиками, які створили систему, що охопила всі сфери суспільного життя. Репресії в Російській імперії стали не лише попередником, але й фундаментом

для ще більш масштабних репресій в радянський період, відіграючи ключову роль у формуванні тоталітарної держави.

У подальшому ідея «очищення» суспільства не була новою, саме в умовах тотальної війни ці практики стали системними. Як білі, так і червоні, використовуючи спільні демографічні підходи, ділили населення на «надійні» та «неблагонадійні» категорії. Застосовувалося превентивне насильство проти «шкідливих» елементів, що супроводжувалося дегуманізацією жертв. Важливим є розуміння, що перебування у мілітаризованому суспільстві вимагало чіткості та визначеності у визначенні понять «свій» та «чужий», що не є виправданням масових смертей.

Коріння насильства радянської держави сформувалося значно раніше, ніж виник СРСР. Від початку радянського періоду більшовики використовували терор не лише проти окремих осіб, але й проти груп.

Фільтрація ненадійних елементів серед населення продовжилася й після української революції. У загальному питанні «чистоти» кадрів переслідувало більшовицьку партію протягом усієї середини 1920-х рр.. За умови відступу військової загрози впроваджувався НЕП, потенційно небезпечні елементи було відправлено до концентраційних таборів. Табори слугували не тільки місцями утримання підозрюваних, але й застінками для ворогів. Основним завдання було «виправити» працею, сформувати гідного громадянина [391, р. 133].

Особливістю системи була поетапність знеособлення людини, що стосувалося, як прихильників більшовизму, так і опозиційно налаштованих частин суспільства.

Населення українських земель, його культура, звичаї, особливості функціонування сфер життя були відмінними від більшовицької, зокрема, російської доктрини. Для будь-якої імперської влади важливими були процеси уніфікації, стандартизації, «зведення до спільного знаменника» усіх аспектів життя населення. Розуміючи це, більшовики особливий ресурс з «приборкування» спрямовували саме в УРСР. Верхівка відчувала пряму загрозу не просто від всього суспільства новоствореної держави, а саме від певних категорій, які, на їх думку, не будуть коритися і підтримувати задану політику.

На середину 1930-х рр. сталінський режим не стикався з жодною істотною або безпосередньою загрозою, або принаймні ні з чим, що могло б зрівнятися із загрозою, яка спровокувала початок червоного терору в 1918 р. Водночас на середину 1930-х рр. радянська еліта і значна частина радянського населення вважали, що нова громадянська війна неминуча; що «білі сили», все ще зі зброєю в руках на радянських прикордонних територіях, готуються приєднатися до коаліції капіталістичних держав в антикомуністичному хрестовому поході; що невдоволені радянські громадяни були завербовані іноземними агентами та внутрішніми ворогами режиму напередодні нападу, і що режим не міг розраховувати на однозначну підтримку селянства, робітників чи навіть власного партійного та державного апарату [251, р. 32]. Класово чужі елементи (поміщики, духівництво, капіталісти) були виведені з соціального простору нової держави експропріацією в них приватної власності, права на підприємництво, реквізицією майна тощо, позбавленням політичних прав («позбавленці»), заборонаю політичної і громадської активності, позбавленням посад; врешті деморалізацією і маргіналізацією в суспільній структурі. Конституція 1936 р. оголосила про перемогу засад соціалізму, надала права всім громадянам.

До початку терору в УРСР було ліквідовано організовану політичну опозицію: інші партії, опозиційні фракції всередині ВКП(б) та масові протестні рухи. Однак, незважаючи на знищення відкритого опору (зокрема, придушення селянських повстань), радянська влада продовжила політику масових репресій. Україна, будучи ключовою ресурсною базою для індустріалізації (природні багатства, інфраструктура, людський потенціал), стала об'єктом жорсткої експлуатації. Колективізація супроводжувалася пограбуванням села, а організований голод 1932–1933 рр. не повністю знищив усіх носіїв національної та громадянської свідомості. Залишалася загроза з боку інтелігенції та незалежно мислячих громадян, які не були інтегровані в радянську систему. Пролетарська світова революція, на яку розраховували більшовики, не відбулася. У зв'язку з цим керівництво СРСР прагнуло силоміць перетворити суспільство на монолітний механізм, здатний протистояти зовнішнім загрозам в умовах ізоляції. Внутрішні репресії стали інструментом підготовки до

агресивної зовнішньої політики, оскільки тотальний контроль над населенням дозволяв мобілізувати ресурси для майбутніх збройних конфліктів.

Виникнення та еволюція хибного уявлення про навислу загрозу— це історія страху. Це не історія параної, принаймні, не в сенсі клінічного стану. Влада, яка поділяла цей страх, була холоднокровно раціональною в тому, як вони обробляли надану їм інформацію. У розумінні сталінського терору це була критична спадщина революційних подій: давня російська традиція політичного насильства і рішучість більшовиків безжально боротися із загрозами революції були необхідними, але недостатніми умовами для надзвичайного насильства сталінської епохи [351, р. 32]. З одного боку, російська державна традиція, що сягала часів Московського царства та імперської доби, завжди передбачала централізоване застосування примусу для підтримки влади та ліквідації реальних чи уявних опонентів. З іншого — більшовики, які прийшли до влади в умовах громадянської війни, інституціоналізували політичне насильство як легітимний інструмент будівництва нового суспільства. Дореволюційна традиція політичного насильства була переважно реактивною (спрямованою на придушення конкретних виступів), якщо більшовицький терор перших пореволюційних років мав відносно чіткі класові орієнтири, то сталінські репресії набули тотального, превентивного та ірраціонального характеру.

Аналіз концепції більшовизму, як вона проявляється в контексті застосування насильства, розкриває її фундаментальну відмінність від інших політичних течій. Більшовицька ідеологія, на відміну від тих, що надавали перевагу діалогу та компромісу, ґрунтувалася на принципі дії, де насильство розглядалося як легітимний та необхідний інструмент класової боротьби. Сприйняття вбивства як акту, так і потенційної долі, становило сутність більшовицького світогляду, що віддзеркалювалося у підготовці бійців Червоної армії, які у подальшому становили вагомую частину дієвців терору. Вбивство розглядалося, як можливий інструмент для вирішення незручних проблем.

Логіка класової боротьби, що пронизувала більшовицьку доктрину, виправдовувала застосування насильства як необхідний засіб досягнення політичних

цілей. Переконання у неминучій перемозі надавало більшовикам рішучості, ігноруючи етичні та гуманітарні міркування щодо наслідків насильства.

Навчання в Червоній армії не обмежувалося військовою тактикою, а передбачало формування психологічної готовності до вбивства. Концепція «культу вбивства» передбачала усунення будь-яких моральних обмежень, що дозволяло солдатам без вагань ліквідовувати як зовнішніх, так і внутрішніх опонентів режиму [241,р.104]. Каральна система потребувала та готувала людей, аби вони могли бути професійними вбивцями.

Радянська держава почала контролювати особистий час громадян з кінця 1920-х рр. Здійснювалося це за допомогою мілітаризації суспільства, поширення страху перед війною, запровадження уніформи та символіки, колективного виховання, пропаганди «пришвидшення» часу, п'ятирічних планів, стахановського руху та нових свят [236, с.20]. Мілітарний режим побуту ще на початку 1920-х рр. виявлявся у прямих формах: тотальне озброєння, регулярні військові навчання, періодичне звернення до армії, створення місцевих загонів спеціального призначення та придушення бунтівного населення збройною силою. Водночас, мілітаризація партійного середовища виявилася у командному стилі спілкування, свавільному втручанні в життя партійців та категоричності рішень керівництва. Партійні функціонери, наділені владою, поводитися з непартійним населенням грубо, прямолінійно та з відчуттям переваги, ніби їм було дозволено застосовувати насильство[226, с. 357].

Аналіз методів управління більшовицького режиму виявляє парадокс: прагнучи до всеосяжного контролю, вони часто вдавалися до методів, що підривали їхню ж стабільність. Більшовицька влада, відчуваючи ізоляцію від широких верств населення, особливо за межами великих міст, використовувала насильство як основний інструмент підтримки свого панування. Регулярні каральні акції та кампанії терору слугували для демонстрації сили, але вони не могли створити стійку систему управління.

Також питання переформування людини турбували більшовиків всерйоз. Вони чудово розуміли, що за їхньою нелюдською антигуманною догмою не буде жодного

майбутнього, якщо не пощастить довести кілька фундаментальних тез і не перетворити їх у життя. Тези ці такі: «що психіка й поведінка залежать не так від культурної традиції, як від умов зовнішнього середовища, що вроджені елементи, які передаються спадково, складають у психіці й поведінці найменшу частку, що ці вроджені елементи можна змінювати шляхом терору, цілеспрямованого виховання в обов'язкових школах, шляхом постійної обробки засобами масової інформації, совєцької літератури, совєцького мистецтва, що індивідуально набуті звички соціалістичного способу життя можуть перейти у спадковість, витіснивши з неї звичні норми й вироблену віками систему цінностей» [206, с. 641].

Більшовики прагнули створити не просто воїна, а універсального виконавця, здатного долати не лише зовнішніх ворогів, але й власну «відсталість» та «варварство». Це вимагало тотальної війни з самим собою, дисципліни тіла та розуму. «Робота з ворогом» являла собою підступну гру з ідентичністю, під час якої жертви підтверджували світогляд катів. І оскільки ніхто більше не наважувався висловити вголос зрозуміле багатьом – що ворог існував тільки в уяві володарів, – маніакальні ідеї останніх набували чинності закону. Тобто «робота з ворогом» була таким собі щоденним плебісцитом [239, р. 34]. За відсутності відкритого опору та критики, що зазвичай пригнічуються страхом, штучно створені «вороги» набували реальності, а маніакальні ідеї владних еліт трансформувалися в непорушні закони. Призначення «ворога» перетворювалося на повсякденний ритуал не лише для людей, що причетні до конструювання політики чи виконання вироків, але й для звичайного населення. Таким чином влада імітувала власну легітимність через «фіктивний плебісцит», підтримуючи для себе ілюзію народної підтримки та зміцнюючи тоталітарний контроль.

Феномен «потенційного ворога», де будь-яка особа може бути визначена як загроза, призводив до глибокої параної в суспільстві. Цей стан не лише паралізував індивідуальну свободу, але й руйнував соціальні зв'язки, оскільки взаємне стеження та недовіра ставали нормою [232, с.536]. Більшовики здобули свої перші перемоги (жовтень 1917 р., розгін установчих зборів 1918 р., перемога над УНР, «тріумфальна хода» радянської влади тощо) завдяки насильству (застосування війська, репресій,

заборони) і пропаганді (обману). Тому і надалі ці інструменти вдосконалювалися, адже інакше більшовики не вміли і не хотіли. Терор – само породження системи, який не міг бути статичним, а мав наростати. Це був ресурс для планової економіки. Страх виступав соціальним регулятором у більшовиків, а не захисним фізичним механізмом людини.

Поведінкова модель «страхатися власної тіні» символізувала стан постійної самоцензури, коли навіть найневинніші аспекти особистого життя, такі як соціальне походження, національність чи родинні зв'язки, ставали джерелом потенційної небезпеки. Таке навмисне культивування страху було ефективним інструментом для контролю над населенням, оскільки воно змушує людей приховувати будь-яку інформацію, що може бути інтерпретована як нелояльність до режиму. Механізм не лише забезпечував фізичний контроль, але й проникав в психологічну сферу, створюючи суспільство, де індивіди відчувають постійну тривогу та невпевненість.

Ідея «здорового тіла» як запоруки «правильної» свідомості слугувала виправданням мілітаризації суспільства. Тіло перетворювалося на «стандартизовану машину», що цілком підпорядкована колективу, втрачаючи індивідуальність. Троцький та Фрунзе, пропагуючи мілітаризацію праці та армії, вбачали в цьому не лише практичну необхідність, але й спосіб формування «ідеального виконавця».

Як наслідок, кожен громадянин перебував у постійному відчутті надзвичайного стану, який інсценувався владою [241,р.162]. Імітуючи боротьбу з внутрішніми ворогами, система готувала свій апарат до майбутніх репресій, навчаючи його жорстоким методам управління через арешти, тортури та вбивства. В умовах тотального насильства, суспільство паралізував страх: покора відкривала шлях до нагород і привілеїв, а критика неминуче вела до загибелі. Верхівка влади розуміла, що влада тримається на демонстрації безжалісної сили, адже будь-яка слабкість у проявах жорстокості підриває страх, що є основою його панування. Перед лицем невизначеності, населення, позбавлене можливості організованого опору, обирало стабільність, хай і досягнуту ціною власної свободи.

Наслідком таких політичних стратегій стало формування тривалої суспільної стагнації. Влада навмисно позбавляла людей суб'єктності, змушуючи їх боротися за

виживання, що робило неможливим раціональне осмислення дійсності. Замість того, щоб аналізувати причини страждань і шукати шляхи їх подолання, людей змушували пристосовуватися до травматичних умов, які поступово ставали їхньою «нормою».

Важливим аспектом цієї політики було створення специфічного психологічного механізму, який змушував жертву вважати, що її страждання є справедливим наслідком її власних дій, перетворюючи її на бездіяльну істоту. У частини населення сформувалося відчуття індивідуальної відповідальності за голод, масову смертність та загальну кризу в суспільстві. Через штучно створений дефіцит їжі та постійні репресії люди були змушені коритися, відчуваючи при цьому власну нікчемність та недостатню лояльність до режиму. Ця ситуація набула рис сектантської ідеології, де навіть повна відмова від приватної власності чи демонстрація вірності режиму не гарантували безпеки, оскільки будь-кого могли звинуватити у недостатній відданості ідеології.

Одним із ключових механізмів тоталітарної системи було маніпулювання правдою і систематичне приховування реальних винуватців суспільних трагедій. Відбувалася підміна ролей: жертва починала асоціювати себе з винуватцем власного страждання, тоді як справжній ініціатор репресій залишався поза критикою. У результаті цього формувався новий тип соціальної поведінки, в основі якого лежала повна підпорядкованість державній машині та готовність розглядати власні нещастя як наслідок особистих помилок чи недоліків.

У таких умовах лояльність ставала основним засобом виживання, а травма – головним агентом соціальної взаємодії. Це дозволяло радянській владі не лише зберігати політичний контроль, а й перешкоджати населенню усвідомлювати альтернативні можливості існування поза рамками радянської системи. Обман, що використовувався як головний комунікативний інструмент влади, перетворювався на загальну парадигму суспільного життя, що підтримувалася через жорсткі механізми репресій і пропаганди.

Комуністичний світогляд завжди характеризувався ідеєю соціальної нерівності та класовим шовінізмом у його найбільш радикальних формах. Його оцінки суспільного розвитку були не реалістичними, а революційними та руйнівними.

Марксистсько-ленінська теорія ґрунтувалася на принципі класової сегрегації, поділяючи суспільство на нерівноцінні класи, які протиставлялися один одному. Влада чітко відокремлювала «своїх» від «чужих», тих, хто належав до системи, від тих, хто опинявся поза нею, що неминуче призводило до репресій. Боротьбу між класами комуністи не лише заохочували, а й активно провокували, оголосивши її рушійною силою історії. Історична роль пролетаріату насправді була обґрунтуванням його функції як ударної сили для захоплення влади.

Таким чином, внутрішня політика більшовиків зводилася до двох основних напрямків: формування «нової людини», здатної стати «будівником комунізму», та ліквідації тієї частини населення, яка не відповідала цьому ідеалу. Останні вважалися шкідливими для майбутнього суспільства, і теорія прирікала їх на знищення. У сучасній історіографії все ще існує думка пов'язувати злочини більшовизму з особою Й. Сталіна. Однак, якщо простежити хронологію терору, стає очевидним, що його основним ініціатором був В. Ленін, який заклав основи репресивної політики, яку пізніше розвинув Й. Сталін.

Географічний масштаб колишньої Російської імперії, успадкований більшовиками, створив серйозні виклики для центральної влади. Величезні простори, слабо розвинена інфраструктура, етнічна та соціальна різноманітність регіонів ускладнювали ефективне управління традиційними адміністративними методами. Відсутність сучасних засобів комунікації та транспорту, обмежені можливості бюрократичного апарату робили масові операції, на думку влади, єдиним способом запобігання потенційним осередкам опору на периферії.

Проблемним моментом для органів було те, що самостійно провести масштабні операції периферійні енкаведисти не могли, адже штатний розклад районних відділів був обмежений від двох до шести працівників. У 1937-1938 рр. існував суттєвий некомплект співробітників [291,с.128].

Подіям терору передувала загальна картина зменшення рівня злочинності після 1930 р. протягом наступних шести років, так само, як і кількість засуджень за всі злочини у 1931-1932 рр. У 1933 р. кількість обвинувальних вироків знову почала зростати, як відображення голоду, який породив чималу кількість скарг та збільшив

переміщення населення усередині країни, запровадження паспортної системи. Загальна кількість арештованих у НКВС за період 1931-1936 рр. становила 2 255 722 людей. Найбільшим піком ув'язнення був 1933 рік– 505 256 осіб [211, р. 111].

У першій половині 1930-х рр. кількість ув'язнених у таборах та колоніях за всі види злочинів зросла майже на 90% з 1934 по 1935 рік. Зростання відбулося за рахунок неполітичних арештів, оскільки кількість і відсоток людей, що були ув'язненими за контрреволюційні злочини, значно скоротився. Подіям масових репресій передувало послаблення арештів та певна стабілізація слідчих справ у НКВС. Радянська влада у своїй політиці керувалася принципом «батога та пряника», що полягав у хвилях терору і невеликих періодах послаблення, завдаючи повторні травми задля упокорення населення.

Таким чином, дослідження причин та наслідків «великої чистки» в УРСР кінця 1930-х рр. розкриває складний комплекс державно-політичних факторів, що зумовили її необхідність для сталінського режиму на території України. Прагнення до абсолютної влади, централізація управління та усунення будь-якої потенційної опозиції, зокрема національно свідомої інтелігенції, відіграли ключову роль у розгортанні масових репресій. Формування тоталітарної системи вимагало знищення не лише реальних, а й уявних противників, аби зміцнити особисту владу та забезпечити беззастережне виконання його політичної волі в республіці.

УРСР, як одна з ключових республік, стала епіцентром репресій, оскільки тут існували сильні національні рухи та традиції, що суперечили імперській політиці. Голодомор 1932-1933 рр. вже завдав нищівного удару по українському селянству, а «велика чистка» добила залишки національної еліти та інтелігенції. Міжнародна напруженість, що зростала в Європі, використовувалася для виправдання репресивних заходів, створюючи образ «ворожого оточення» та необхідності «очищення» суспільства від «шпигунів» і «диверсантів», особливо в прикордонних районах УРСР.

Характерною ознакою сталінського терору було те, що він не знав кордонів і не розрізняв ворогів і друзів. Існувала нагальна потреба у створенні атмосфери страху та

покори, що мала забезпечити мобілізацію суспільства для реалізації амбітних планів індустріалізації та мілітаризації країни, особливо у стратегічно важливій Україні.

2.2. Правове обґрунтування масових репресій

Правове обґрунтування цих репресій базувалося на низці законодавчих актів, наказів та інструкцій, які дозволяли владі діяти поза межами звичайного правового поля. Ми розглядаємо правове обґрунтування масових репресій з двох ключових позицій: аналіз документів, які стосуються створення, функціонування, еволюцію органів державної безпеки; і розгляд наказів, які безпосередньо узаконювали репресії. Завдяки такому підходу можна виявити, як радянська влада інституціалізувала терор, перетворюючи його на систематичну політику, і які механізми використовувалися для легалізації масового насильства.

Насадження більшовицької державності в Україні супроводжувалося радикальною трансформацією правової системи, що відповідала владним інтересам. Замість знищених нормативних актів УНР, було нав'язане російське законодавство, яке стало інструментом знищення національної державності та зміцнення імперського контролю. Така правова експансія, що десятиліттями подавалася радянською історіографією як «передовий досвід», насправді відображала юридичний нігілізм, властивий більшовицькій ідеології [205, с. 64].

На грудневому засіданні ВЦВК у 1917 р. В. Ленін наголосив: «Держава, це – установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насилля в ім'я інтересів трудящих». Через два тижні після публікації цих слів у газеті «Правда», голова Раднаркому заснував Всероїську надвичайну комісію [221, с. 56].

20 лютого 1934 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято політичне рішення про утворення НКВС СРСР, до якого увійшло ОДПУ. Для підготовки відповідних пропозицій та обговорення деталей були призначені Г. Ягода, заступник голови ОДПУ, Л. Каганович, секретар ЦК ВКП(б) та перший секретар Московського комітету партії, а також В. Куйбишев, перший заступник голови РНК СРСР. Подальша

розробка проєктів нормативно-правових актів покладалася на комісію під керівництвом Л. Кагановича, створену Політбюро. Під час роботи комісії було розглянуто різні точки зору, представлені зацікавленими органами – ОДПУ, Прокуратурою СРСР та Наркоматом юстиції РСФРР. Основні дискусії розгорнулися навколо питання скасування позасудових повноважень, зокрема ліквідації «трійок» при представництвах ОДПУ та Судової колегії ОДПУ, а також обсягу прокурорського контролю за діяльністю новоствореного НКВС СРСР. [367, с. 123].

Основними функціями НКВС СРСР було підтримання порядку та безпеки держави, захист державної власності, реєстрація цивільних актів (народження, смерть, шлюби) і охорона кордонів. У його складі функціонували головні управління: Державної безпеки, Робітничо-селянської міліції, Прикордонної та внутрішньої охорони, Пожежної охорони, Виправно-трудових таборів, Цивільних актів та Адміністративно-господарське.

Зміна ОДПУ на НКВС супроводжувалося інтеграцією ключових підрозділів, таких як Особливий відділ, Секретно-політичний відділ та Іноземний відділ, у новостворене Головне управління державної безпеки, що свідчить про посилення контролю над політичною та економічною сферами. Збереження керівництва в особах П. Буланова, М. Бермана, Л. Берензона та інших свідчить про певну стабільність кадрового складу, водночас поява нових підрозділів (Головного управління пожежною охороною та Відділу актів громадянського стану), вказує на розширення адміністративних функцій НКВС.

ГУДБ у структурі НКВС СРСР зазнало значних реорганізаційних змін, що свідчить про його ключову роль у репресивному апараті [366, с. 124]. Важливо підкреслити, що ГУДБ, попри статус лише частини НКВС, фактично домінувало в його структурі. Це свідчить про те, що НКВС функціонував як інструмент політичного терору, де ГУДБ відігравало центральну роль.

Зміни відображали загальну тенденцію до централізації влади та посилення ролі репресивного апарату в управлінні державою, що стало характерним для сталінського періоду.

Організаційна структура НКВС на місцях була чітко визначена: в адміністративних центрах, підпорядкованих безпосередньо обласним органам влади, створювалися міські та міськрайонні відділи НКВС, що дозволяло забезпечити оперативне реагування на місцеві умови, в інших районах функціонували районні відділення. Колишні оперативні сектори ОДПУ, що відповідали за політичний розшук, тимчасово перейшли у підпорядкування НКВС як сектори, а їхній остаточний статус у новій структурі мав бути визначений окремим розпорядженням, що свідчило про процес реорганізації та адаптації органів державної безпеки до нових завдань.

Правовий статус НКВС УСРР тривалий час залишався невизначеним, що створювало правову колізію. Зміни до Конституції УСРР 1929 р., внесені у 1935 р., скасували згадку про ДПУ УСРР, що вже не існувало, та визначили, що НКВС УСРР підпорядковується ЦВК і РНК УСРР, а також виконує директиви відповідних комісаріатів СРСР. Остаточно правовий статус НКВС УСРР було визначено лише у 1937 р., коли Конституція УРСР закріпила його як союзно-республіканський наркомат, що підпорядковувався РНК УРСР та наркомату союзно-республіканського значення. Це означало, що НКВС УСРР мав подвійне підпорядкування, що відображало централізацію влади в СРСР [367, с. 132].

Структура органів НКВС на різних рівнях – обласному, місцевому, районному, міському – була уніфікована, відрізняючись лише порядком підпорядкування. Районні відділення НКВС діяли під контролем відповідних обласних управлінь. Міські відділення підпорядковувалися безпосередньо республіканському НКВС або обласним управлінням. У районах, де працювали сектори НКВС, місцеві відділення в питаннях державної безпеки та міліції підпорядковувалися цим секторам. Отже, вертикаль підпорядкування забезпечувала централізований контроль над діяльністю НКВС на всій території.

Правова реформа 1934-1936 рр. співіснувала з пролонгуванням позаправових методів та практик. Свобода совісті, задекларована в усіх радянських конституціях, співіснувала з релігійними переслідуваннями. Загальні правові норми поєднувалися з численними (часто таємними) директивами, інструкціями, постановами, які видавали різні органи, зокрема НКВС. Вдавана система існувала паралельно до справжньої.

По суті, органи НКВС орієнтувалися у своїх діях не так на конституційні норми, як на внутрішні накази керівництва. При проханні до слідчих у наданні свідків забезпечити можливість надати документи та свідків слідству на основі Конституції 1936 р. відповідь одного з виконавців була наступною: «...забий собі в зад Конституцію, а мені давай матеріал для обвинувачення» [199, с. 285]. По суті, органи державної безпеки діяли без контролю з боку будь-яких інших інституцій, маючи внутрішню систему контролю. Підпорядковувалися органи безпосередньо вищому керівництву партії, що давало їм необмежену владу над життям громадян. В умовах тоталітарного радянського режиму основна мета полягала в утриманні влади, тому дотримання законів відходили на другий план. Режим керувався принципом: «мета виправдовує засоби». Збереження та зміцнення влади було основним як для більшовицької партії, так і для органів безпеки.

Конституція не діяла як Основний закон, була декларативною, її можна було ігнорувати, піддавати довільним змінам, необхідним владній верхівці. Працівники судочинства (судді, прокурори) були частиною тієї ж системи, що й чекісти, тому правова система у розпал терору могла підтримувати дії виконавців, а далі, за вказівкою влади, змінювати своє рішення. Підсумком є те, що енкаведисти нехтували законами через поєднання абсолютної влади, ідеологічних установок, особистої вигоди, репресивної машини, відсутності належної судової системи, атмосфери насильства та злочинності.

5 грудня 1936 р. VIII з'їзд Рад СРСР затвердив нову Конституцію, яка проголошувала побудову соціалістичного суспільства. Вибори до органів влади стали прямими й таємними, ліквідовано категорію «позбавленців», селяни отримали рівні виборчі права з робітниками.

Союзна Конституція стала основою для конституцій союзних республік. Проект Конституції УРСР був представлений 1 січня 1937 р., а наприкінці січня того ж року його було затверджено XVI з'їздом Рад України [402, с. 66-67]. Система реальної влади залишалася незмінною: партійний центр керівництва не згадувався в Конституції, фактично здійснював управління країною. Влада належала радам, але їхня суверенність була неможливою. Запровадження нових виборчих процедур

ліквідувало будь-яку можливість реальної політичної альтернативи. Обговорення альтернативних кандидатів було заборонене, а виборчі комісії реєстрували лише одного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних». Висування незалежних кандидатів оголошувалося антирадянською діяльністю та переслідувалося за законом.

Формальні юридичні норми, такі, як положення про повноваження щодо арешту, втратили будь-яке значення в умовах масових репресій. Навіть постанова Політбюро, що регулювала арешт іноземців, була фактично скасована. Арешти відбувалися без узгодження з вищими органами влади, а справи розглядалися в закритому режимі.

Накази НКВС під час Великого терору були спрямовані на різні групи населення: колишніх куркулів, представників національних меншин, колишніх військовослужбовців Білої армії, членів антирадянських партій та інших «соціально небезпечних елементів». Вони встановлювали квоти на арешти та страти, створювали позасудові органи, такі як «трійки», і регулювали процедури слідства та покарання.

Відповідно до наказу № 00321 НКВС СРСР від 7 червня 1937 р., для «виявлення та розгрому шпигунських, диверсійних, змовницьких та інших контрреволюційних груп» в УРСР та військових округах, що розташовувалися на території України, були направлені високопоставлені співробітники НКВС [382, с. 81-82]. Оперативний наказ № 00486 від 15 серпня 1937 р., виданий НКВС СРСР, регламентував процес репресій проти «ворогів народу» [105]. Документ демонструє систематичний підхід радянської влади до організації терору, де кожен етап був ретельно продуманий і бюрократизований. Наказ свідчить про прагнення режиму створити видимість законності, хоча насправді репресії ґрунтувалися на свавіллі та політичній доцільності.

Репресії починалися з ретельного збору інформації про сім'ї, які підлягали репресіям: *«Щодо кожної, наміченої до репресування сім'ї проводять ретельну її перевірку, збирають додаткові настановні дані та компрометуючі матеріали»* [105, арк. 20]. Збиралися докладні довідки, включаючи дані про засудженого главу сім'ї, його злочини, склад сім'ї, компрометуючі матеріали на членів сім'ї та оцінку «соціальної небезпеки» дітей старше 15 років.

Особлива увага приділялася дітям, які вважалися потенційно «небезпечними». Режим прагнув не лише знищити «ворогів народу», але й запобігти можливому «успадкуванню» антирадянських настроїв у майбутніх поколіннях [105, арк. 20-21].

Зібрані матеріали розглядалися НКВС республік та начальниками управлінь НКВС, які санкціонували арешти та визначали долю членів сімей [105, арк. 21]. Діти могли бути відправлені до дитячих будинків, а батьки та інші родичі – вислані або ув'язнені. У життя втілювалося прагнення влади повністю ізолювати «ворогів народу» від суспільства, руйнуючи сімейні зв'язки та позбавляючи дітей батьківської опіки.

Арешти здійснювалися на підставі ордерів, що формально надавало їм видимість законності. Однак критерії для арешту були настільки широкими, що будь-яка особа, пов'язана з «ворогом народу», могла стати жертвою репресій. Навіть дружини, які перебували у розлученні, підлягали арешту, якщо вони «приховували» засудженого або не повідомили про його «контрреволюційну діяльність» [105, арк. 21-22].

Обшуки проводилися одночасно з арештами, а майно конфісковували, за винятком необхідного одягу та постільних речей. Квартири опечатували, що позбавляло родичів житла [105, арк.22]. Це свідчить про прагнення режиму не лише фізично знищити «ворогів народу», але й позбавити їх матеріальних благ, що робило репресії ще більш жорстокими.

Доля дітей визначалася залежно від їхнього віку та «ступеня небезпеки». Грудних дітей направляли разом із матерями, а коли вони досягали певного віку, їх передавали до дитячих будинків. Дітей, старших 3 років, розміщували в дитячих будинках інших республік, що свідчить про прагнення режиму ізолювати їх від місць проживання батьків. Діти, старші 15 років, могли бути направлені на працевлаштування або навчання, але під жорстким контролем. Це демонструє, що режим намагався «перевиховувати» дітей, щоб запобігти їхньому потенційному опору.

Наказ також передбачав винятки для вагітних жінок, матерів з грудними дітьми, хворих та літніх людей, яким замість арешту обмежували виїзд і встановлювали

«ретельне спостереження». Однак ці винятки були тимчасовими та формальними, оскільки такі особи залишалися під постійним наглядом репресивних органів. Виняток для дружин, які «викрили» своїх чоловіків, демонструє, як режим заохочував зраду та руйнування сімейних зв'язків [105, арк. 27].

На основі рішення «Про антирадянські елементи», прийнятого 30 липня 1937 р., наркомом М. Єжовим був виданий наказ № 00447, що санкціонував проведення операції з репресій проти «колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших антирадянських елементів» [108].

Вважалося, що в селах і містах залишилася значна кількість «ворожих елементів», які, на думку влади, становили загрозу для радянського ладу. Серед них згадувались колишні куркулі, які повернулися з ув'язнення або здійснили втечу з місць ув'язнення, активісти антирадянських партій, колишні білогвардійці, карателі, бандити, а також кримінальні елементи, такі як грабіжники, конокради та рецидивісти. Влада стверджувала, що ці елементи є організаторами антирадянських виступів, диверсій та інших злочинів, що підривають основи радянської держави [108, арк. 5].

Основною метою наказу з позиції влади було «найбезжалісніше розгромити» «антирадянські елементи» та захистити радянський народ від їхніх «контрреволюційних злочинів» [108, арк. 5]. Для цього передбачалося розпочати масштабну операцію з репресій, яка мала охопити всі республіки, краї та області СРСР. Операція мала початися 5 серпня 1937 р., а в окремих регіонах, таких як Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Киргизія, Далекосхідний та Красноярський краї, її старт був призначений на 10 та 15 серпня, відповідно.

У наказі детально було описано категорії осіб, які підлягали репресіям. До них відносилися колишні куркулі, які, на думку комуністичного режиму, продовжували «антирадянську діяльність», втікачі з таборів та трудових поселень, активісти антирадянських партій, колишні білогвардійці, жандарми, карателі, бандити та їхні пособники. Також репресіям підлягали церковники, сектанти та інші «соціально небезпечні елементи», які перебували у в'язницях, таборах або трудпоселеннях і, на думку влади, продовжували вести «підривну роботу». Окремо згадувались

кримінальні елементи, які, за твердженням влади, створювали умови для безкарності та продовжували свою злочинну діяльність [108, арк. 6-7].

Відповідно до наступних наказів від 11 серпня [102] та 20 вересня [109] 1937 р. створювалися додатково «двійки» складі наркомів внутрішніх справ республік або ж начальників обласних управлінь НУВД спільно з прокурорами республік чи областей. Також встановлювався порядок розгляду справ без виклику обвинувачених свідків до суду «вищої двійки» за участі голови Верховного суду та прокурора НКВС. Постанови видані цим органом могли скасовуватися виключно пленумом Верховного суду. Директивами прокуратури НКВС було зорієнтовано місцеві каральні органи на більш широке використання такого позасудового органу, як Особлива нарада у складі НКВС, куди належно надсилати справи, за якими нема достатніх документальних даних [205, с.378].

Передбачався поділ репресованих на дві категорії. Перша – включала «найбільш ворожі елементи», які підлягали розстрілу після розгляду їх справ «трійками». Це свідчить про те, що радянська влада надавала пріоритет фізичному знищенню тих, кого вона вважала найбільш небезпечними. «Менш активні, але все ж ворожі елементи», які мали бути ув'язнені в таборах або в'язницях на термін від 8 до 10 років, належали до другої категорії. Такий поділ визначає, що репресії були спрямовані не лише на ліквідацію, але й на ізоляцію тих, хто міг становити потенційну загрозу для режиму [108, арк. 8].

Слід зазначити, що за наказом встановлювалася кількість осіб, які підлягали репресіям, для кожного регіону [108, арк. 9]. Ці цифри були орієнтовними, але їх перевищення без дозволу центральної влади заборонялося. Таке встановлення чітких рамок є ознакою, що влада прагнула контролювати масштаби репресій, уникаючи хаотичного розповсюдження терору. Однак можливість подання «мотивованих клопотань» для збільшення кількості репресованих підкреслює, що режим залишав собі право розширювати терор за потреби.

Слідство проводилося в прискореному та спрощеному порядку. На кожного заарештованого або групу заарештованих заводилася слідча справа, до якої долучалися ордер на арешт, протоколи обшуків, особисті документи та інші

матеріали. Більшовики надавали великого значення формальному оформленню репресій, що робило їх «законними» у межах внутрішньої бюрократичної системи [108, арк. 13]. Слідчі справи служили інструментом для створення видимості законності, демонструючи, що знищення людей було «виправданим» і «правильним». На початку 1920-х рр. заарештовані часто писали зізнання власноруч, але згодом ця практика змінилася. Слідчі самі складали відповіді, іноді підказуючи затриманим, що саме вони мають сказати, або ж повністю вигадуючи історію злочину [206, с. 225]. Як наслідок така зміна підкреслює, що режим прагнув не лише отримати зізнання, але й повністю контролювати зміст слідчих справ, щоб вони відповідали потребам режиму. Слідчі справи були не об'єктивним документом, а інструментом маніпуляції, який використовувався для забезпечення видимості законності та приховування реального характеру репресій.

У процесі створення справи порядок систематизації матеріалів слідства передбачав створення шести груп документів. Справу складали: опис документів, які містить справа, список обвинувачених осіб, матеріали арешту та трусу, постанова про обрані запобіжні засоби, ордер на арешт, анкета заарештованого, відомості про судимість (довідка), пакет з фотокартками, протокол трусу та квитанції на зберігання відібраного під час арешту майна, акт опечатування помешкання. У справі докладалися протоколи допитів обвинуваченого й свідків, очних ставок, постанови про пред'явлення звинувачення, зміну запобіжних заходів, акти, довідки та ін. офіційні матеріали, акт медогляду, протокол пред'явлення слідчих матеріалів, обвинувальний висновок та речові докази [206, с. 68-69]. У підсумку зазначимо, що такий порядок формування документів справи свідчив про бюрократизацію усіх процесів, що мало на меті вести контроль за всіма етапами слідства і було загальною частиною політики нагляду радянської влади. Кожен крок підозрюваного мав детально засвідчуватися. Наприклад, документи про майно заарештованого, могли дати змогу контролювати сферу власності людини. Людина не могла нічого приховати від влади і мати право на особисте. Така документалізація сприяла легітимізації репресій на рівні державної політики.

Вироки за першою категорією (розстріли) виконувалися негайно та в таємниці. Більшовицький режим прагнув уникнути будь-якої можливості опору чи розголосу. Документи про виконання вироків долучалися до слідчих справ, що свідчить про прагнення режиму до повного контролю над усіма етапами репресій [108, арк. 14-15].

За наказом вироки необхідно було проводити перед виконанням вказівок голів «трійок» (наркома УНКВС). Засвідчений витяг з протоколу засідання «трійки», спеціальне розпорядження за підписом голови «трійки», яке вручалось особі, яка розстрілювала, слугували підставою для виконання вироку щодо кожного засудженого. Також була чітка вказівка щодо втаємничення часу та місця вироку по першій категорії з подальшим долученням документів в окремому конверті до слідчої справи» [297, с. 16].

Згідно з наказом № 00447, який був затверджений 31 липня 1937 р., протягом чотирьох місяців планувалося «викрити та репресувати» майже 260 тис. осіб, причому десята частина з них мала бути розстріляна. Важливо зазначити, що встановлені «ліміти» не були остаточними: місцеві керівники мали право звертатися до центру з проханням про їх збільшення, що свідчить про закладену в систему можливість ескалації терору. Україні було встановлено квоту на репресії в розмірі 28 800 осіб, з яких 8 000 підлягали розстрілу. Згодом термін дії наказу № 00447 був продовжений до березня 1938 р. [402, с. 16]. Цим наказом влада легалізувала масові репресії. Встановлення лімітів, які постійно збільшувалися, створювало ілюзію контролю, але насправді заохочувало місцевих керівників до «перевиконання плану». Особиста участь Й. Сталіна у збільшенні лімітів підкреслює його роль як головного архітектора та замовника Великого терору.

Для виконавців репресій наказ № 00447 був основою для розуміння дій, принаймні у нормативному полі. Наказ містить твердження про нагальну потребу «раз і назавжди» покласти край будь якій «брудній підривній роботі» маси ворогів, які перебували на волі. Було встановлено планові «ліміти» для восьми українських областей, сорока восьми середньоазійських та російських областей, восьми казахських областей і ГУЛАГу. Загалом було складено шістдесят п'ять регіональних планів. При цьому в'язні ГУЛАГу були автоматично віднесені до першої категорії;

вони вже перебували у в'язниці [254, р. 186]. Підсумовуючи, слід зауважити, що встановлення лімітів свідчило про ретельну підготовку та спланованість операції.

Рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 9 серпня 1937 р. стало початком нової хвилі репресій, спрямованих на «цілковиту ліквідацію шпигунсько-терористичних мереж «польської військової організації» [379, с. 58].

Циркуляр НКВС СРСР №68 «Про іноземців» від 22.08.1937 р. стверджував, що «переважна більшість іноземців, які проживають в СРСР, є організуючим началом шпигунства та диверсій» [106]. Твердження не ґрунтувалося на жодних доказах, а лише відображало параноїдальну підозрілість режиму, який вбачав загрозу в будь-яких іноземних контактах. Основним способом боротьби з «злочинною діяльністю іноземців» називалася агентурно-слідча робота НКВС. Однак циркуляр також пропонував використовувати адміністративні заходи для «значного послаблення дії цього шпигунсько-диверсійного осередку» [106, арк. 188].

Порядок арешту та притягнення до відповідальності іноземців залишався «колишнім», що свідчило про те, що режим не планував змінювати існуючі процедури репресій. Начальникам УНКВС наказувалося зобов'язати 3-і відділи УДБ мати нагляд за роботою відділів віз та реєстрації міліції в цій частині. Режим намагався посилити контроль за іноземцями на всіх рівнях. Пропонувалося щомісячно звітувати про кількість іноземців, які виїхали, що свідчило про прагнення режиму контролювати процес «очищення» території СРСР від «неблагонадійних» іноземців [106, арк. 188].

11 серпня 1937 р. М. Єжов видав наказ № 00485 «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську і терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» [110]. Документ став сигналом до початку так званої «антипольської операції», яка розпочалася 20 серпня того ж року. Однак репресивна діяльність НКВС не обмежилася лише поляками. Ще раніше, 25 липня 1937 р., Наказом № 00439 було ініційовано операцію проти німців, які мешкали на території СРСР. Проте М. Єжов значно розширив коло репресій, включивши до них фінів, естонців, болгар, македонців, латишів, греків, іранців, харбінців (колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів з Маньчжоу-Го), китайців та румунів. Ці репресії торкалися як іноземних підданих, так і громадян СРСР [103].

Вироки у справах заарештованих за «національними лініями» виносилися комісією НКВС СРСР та Прокуратурою СРСР. Замість традиційних слідчих справ на розгляд надсилалися списки (альбоми) осіб, які підлягали репресіям. У цих списках місцеві органи НКВС коротко викладали суть справи та вказували статті, за якими проходив заарештований. Відбувалася процедура спрощення репресій, що дозволяло швидше та масовіше застосовувати каральні заходи.

До об'єктів репресій також потрапили церковники, сектанти та сіоністи. Однак у випадку України завжди присутнім елементом репресивної політики були «українські націоналісти». Ще до призначення на посаду наркома внутрішніх справ, у червні 1936 р., М. Єжов у своєму виступі на пленумі ЦК ВКП(б) зазначив, що «виключені з партії троцькісти, зінов'євці, українські націоналісти, перебіжчики іноземних держав та інші, які не були заарештовані через відсутність достатніх підстав, не припиняють своєї підривної контрреволюційної роботи». Український націоналізм розглядався радянською владою як одна з ключових загроз, яка потребувала постійного контролю та придушення.» [382, с. 83-84].

Наказ № 59190 М. І. Єжова начальнику УНКВС у Ленінградській області Л. М. Заковському від 16 серпня 1937 р. передбачав проведення операції з репресування осіб, які перебували у в'язницях ГУДБ [193, с. 118-120]. До цієї категорії належали особи, засуджені за злочини, такі як шпигунство, диверсії, тероризм, участь у повстаннях та бандитизм, а також члени організацій, спрямованих проти радянської влади. Особливу увагу приділялося тим, хто, перебуваючи у в'язницях, продовжував вести «активну антирадянську роботу». У Соловецькій в'язниці до репресій також підлягали бандитські та кримінальні елементи, які вчиняли «злочинну роботу». Усі ці категорії осіб після розгляду їх справ на засіданнях «трійок» підлягали розстрілу.

Наказом детально регламентувався порядок оформлення справ репресованих. Начальники тюрем ГУДБ мали складати на кожного ув'язненого докладну довідку, яка містила б інформацію про його особові дані, злочини, за які він був засуджений, а також про його поведінку у в'язниці, включаючи втечі, «контрреволюційні випадки» та порушення режиму. Ці довідки разом із оперативними матеріалами передавалися на розгляд «трійкам», які виносили вироки. Вироки мали бути приведені у виконання

спеціально відібраним персоналом тюрем під керівництвом начальника тюремного закладу або його помічника. Після виконання вироків протоколи «трійок» разом із матеріалами справ мали бути направлені до 8-го відділу ГУДБ.

Важливим аспектом наказу була вимога щодо регулярного звітування про хід операції. Щодавно начальники УНКВС мали надавати зведення про кількість репресованих, вказуючи, за які злочини вони відбували покарання та за що були розстріляні. Як наслідок, можемо стверджувати, що операція була чітко спланована та контролювалася на найвищому рівні. Наказ є свідченням того, що терор був не випадковим явищем, а систематичною політикою, спрямованою на забезпечення повного контролю над суспільством.

Процедура виселення та репресій щодо членів родин «зрадників батьківщини», зокрема учасників «право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій» регулювалася Наказом від 15 серпня 1937 р. Відділи Управління державної безпеки НКВС УРСР, зокрема 3, 4 та 5 відділи, відповідали за перевірку та оформлення справ на членів родин «зрадників батьківщини». Таким чином, репресії були не випадковими актами, а частиною централізованої кампанії, яка реалізовувалася за чітко визначеними правилами. Кожен оперативний відділ виділяв спеціальних працівників – оперативних і технічних, – які займалися безпосереднім оформленням справ. Було надано великого значення документальному підтвердженню дій працівників органів державної безпеки, що робило репресії «законними» у межах внутрішньої бюрократичної системи.

Щоденна перевірка виконання заходів, пов'язаних із виселенням включала складання довідок, оформлення справ, арешти членів родин, направлення дітей до дитячих будинків тощо. На нашу думку, така деталізація є свідченням того, що репресії були не лише каральними заходами, а й перетворювалися на механізм соціального контролю. Відокремлення дітей від батьків і їхнє направлення до дитячих будинків мало на меті не лише покарати «зрадників», але й знищити будь-які зв'язки між поколіннями, що могло б призвести до формування нової опозиції.

Таким чином, розгляд правового обґрунтування репресій з двох позицій дозволяє зрозуміти, як радянська влада поєднувала інституційні механізми з

конкретними каральними заходами. З одного боку, накази про створення органів державної безпеки показують, як режим будував інфраструктуру для проведення терору. З іншого боку, накази, які узаконювали репресії, демонструють, як ця інфраструктура використовувалася для знищення реальних чи надуманих загроз. Такий підхід дозволяє оцінити масштаби та систематичність репресій, а також зрозуміти, як радянська влада використовувала право як інструмент для легалізації насильства. Це також підкреслює, що масові репресії були не випадковими актами, а частиною ширшої політики, спрямованої на забезпечення повного контролю над суспільством.

2.3.Сутність масового терору в УРСР, вимоги та особливості реалізації

Терор і масові репресії були сутністю більшовицької політики в цілому стрижнем і змістом системи. Демонстративно проголошуючи важливість вищих людських цінностей та чеснот, більшовицька влада з самого початку свого існування цинічно підмінювала ці поняття [346, с.1197-1198]. Насилля при цьому ставало регулярною та звичною справою, яке міцно осідало у повсякденному середовищі.

У цілому радянське державне насильство було не просто репресивним, а використовувалося як інструмент для формування ідеалізованого образу кращого та чистішого суспільства [390, р.133].

Французький історик С. Куртуа вважав, що Великий терор мав на меті консолідацію абсолютної влади Сталіна через підпорядкування партії, радикальну перебудову суспільства відповідно до марксистсько-ленінської ідеології та насильницьке нав'язування населенню викривленої «реальності». Куртуа, спираючись на ідеї А. Безансона, намагався глибше розкрити суть останньої мети: *«Сталін змушував ідеологію тріумфувати над нескінченно відроджуваною реальністю громадянського суспільства»* [221, с.10].

У дослідженні ми прагнемо розкрити сутність масового терору в УРСР через дві призми: аналіз особливостей організації масових репресій (арешти, обвинувачення, вироки) та простеження ходу проведення спеціальних операцій, що має на меті:

продемонструвати загальні механізми терору; розкрити специфіку окремих кампаній; показати масштаби та інтенсивність репресій.

Для «чисток» були характерними наступні стадії: арешт, допит, вирок та його виконання. Окремі стадії цього потокового виробництва арештів, вироків та їх виконання не завжди точно слідували одна за одною. На основі міліцейських картотек і адресних книг складалися списки осіб, що підлягали арешту [281, с.237]. При складанні списків для нічних облав чекісти могли орієнтуватися на каталоги підозрюваних осіб, складені ще на початку 1920-х рр.

Наступним етапом було на основі складених списків виписати ордер на арешт, провести затримання і скласти обвинувальний висновок. Арештами часто займалися співробітники місцевих міліцій, але їхня роль завершувалася передачею затриманих у органи НКВС. Міліціонери не брали участі у встановленні покарань, до яких передбачалося засуджувати заарештованих ними осіб. У ході підготовки «куркульської операції» були прийняті рішення про розподіл особового складу НКВС, згорнення літніх таборів міліції та відправлення міліціонерів з них до областей [302, с.118]. Сама ж операція була проведена переважно проти сільського населення, відповідно, її виконавцями мали стати співробітники районних відділів УНКВС.

Санкції на арешт давалися як облпрокуратурою, так і районними прокурорами. В облпрокуратурі санкції могли даватися замісником прокурора, а у тих випадках, коли він був відсутній, заступником у спецсправах. Порядок і правило під час санкціонування арештів був такий: Обласний відділ НКВС під час вимоги санкції на арешт подавав довідки з коротким описом злочину, окрім довідки подавали й інші документи, наприклад, протоколи допитів або агентурні матеріали [22, арк.300]. Наступним кроком був перегляд матеріалів після чого вирішувалося про видачу санкцій на арешт. Існували випадки, що санкція була потрібна на арешт на кількох людей відразу і в цьому разі складали довідки на кожного окремо, а на підтвердження скоєного злочину надавали протокол допиту обвинуваченого в іншій справі, який, даючи свідчення про себе, викривав інших, тобто тих, на кого потрібна санкція на арешт, і в таких випадках санкцію на арешт давали [26, арк.120].

Аналіз статистичних даних про арешти, проведені органами НКВС УРСР у 1936-1938 рр., розкриває, що репресії мали не лише політичний, а й соціально-національний характер (див. *Додаток Б*). Однією з яскравих ознак є різноманітність соціальних категорій серед арештованих, включаючи колишніх куркулів, інтелігенцію, духовенство та навіть представників робітничого класу. Національні меншини стали об'єктом цілеспрямованого переслідування, що є ознакою імперського характеру радянської політики, спрямованої на уніфікацію та русифікацію національних регіонів, зокрема України. Особливістю України була висока кількість заарештованих за національною ознакою. Українці становили найбільшу групу (133 376 осіб), що свідчило про те, що більшовики розглядали українців як одну з головних загроз. Крім того, значну кількість заарештованих становили поляки (45 286 осіб) та німці (25 752 особи), що увиразнює етнічну складову терору. Значна кількість заарештованих була звинувачена у приналежності до націонал-контрреволюційних організацій, зокрема українських (388 осіб), польських (1 553 особи) та сіоністських (6 718 осіб). Як наслідок, влада прагнула знищити будь-які форми організованого опору, зокрема національного. Важливим аспектом репресій було їхнє проведення за наказами НКВС. Найбільшу кількість арештів здійснили за наказами № 00485, 00553 (польська лінія – 54 011 осіб, німецька лінія – 47 495 осіб) та наказом № 00447 (колишні куркулі – 51 400 осіб). Зауважимо, що згідно з цими даними стає зрозумілим, що репресії були чітко спланованими та організованими [158].

Щодо технології проведення затримання варто зазначити, що арешт зазвичай відбувався вночі, або ж вранці, коли людина збиралася на роботу. Підставою для затримання людини для органів НКВС могли бути свідчення заарештованих, які на попередньому слідстві зізналися у своїй діяльності та назвали імена усіх причетних, які теж могли бути «ворогами» [24, арк.134]. Працівники стукали у двері, не дочекаючись дозволу, одразу заходили до помешкання. Звичною практикою було затримання трьома працівниками НКВС: міліціонер зі зброєю, агент НКВС у цивільному та один з представників місцевої влади. Така кількість була обумовлена тим, що жертва могла пручатися, тому слід було докладати зусиль при затриманні. Ніхто з працівників не вітався, зверталися на «ти», запитували про співмешканців.

Агентом НКВС подавався ордер на обшук та арешт, незалежно від результатів огляду [202, с. 10-11]. Були випадки того, що ордер на арешт не показували [1, арк.105]. Слід зауважити, що повторні арешти виглядали не так драматично для людини, адже якщо людину затримували раніше і випускали, вона могла думати, що ще один арешт не є небезпечним [27, арк.105]. Сама ж формула обвинувачення заарештованому мала бути пред'явлена одразу при арешті, або ж, принаймні, не пізніше ніж за 14 діб із дня арешту. Слідчі могли пред'являти такий документ через два місяці після арешту [12, арк.73]. Така поведінка свідчила про нехтування з метою фальсифікації.

Заарештований за вказівкою агента мав підписати папір про своє затримання. Далі була фраза про арешт, міліціонер при цьому отримував вказівку вартувати людину, діставав револьвер з вказівкою не рухатися та попереджав, що може стріляти без попередження. Представник влади паралельно з цим разом з агентом органів держбезпеки могли розпочинати обшук. Забирали документи інші речі. Під конвоєм людину виводили та садили у авто, яке отримало назву серед громадян «чорний ворон». Автомобіль використовували здебільшого у великих містах, промислових центрах, у районах затриманого садили на воза. Прощання рідних з заарештованим було заборонено [202, с.10-11]. Значна частина арештів була обумовлена не стільки реальними доказами вини затриманого, як політичною доцільністю.

Міжрайонним оперативним групам було надано право проводити арешти на їхній розсуд, і в подальшому вести слідство з розрахунком, що більшість справ буде відправлено на «трійку». Такі оперативні групи були безконтрольними, тому частими випадками міг бути арешт громадян на яких не існувало компроментуючих матеріалів [2, арк.62]. Заарештованим не повідомлялося, за що вони затримані, а на будь-які питання щодо причини арешту була відповідь: «застосуємо норми, то сам скажеш» [4, арк.105]. Фраза натякала жертвам на те, що слідчі готові використати будь-які методи, аби досягти потрібних свідчень. Працівники могли розуміти, що страх та невизначеність перед невідомим створювали атмосферу безпорадності. Такий підхід демонстрував абсолютну владність та всесильність НКВС. Відсутність чітких причин для арешту означала, що влада могла затримати будь-кого, не обґрунтовуючи цього та підкреслюючи свою можливість діяти поза усіма законами.

Органи НКВС спочатку заарештовували маси людей, а далі могли заднім числом формувати списки «викритих» ворогів. У деяких випадках заарештованих розстрілювали чи відправляли до таборів ще до того, як оформлювалися свідчення. Загалом етапи процесу демонстрували необхідність дотримання чіткої структури, бюрократичних формальностей, видимості логіки. Чекістів найбільше турбувало дотримання паперів у порядку, але не докази вини заарештованих.

Після арешту затриманих привозили до районного чи обласного управління НКВС і першою справою по приїзді було інструктування про правила поведінки. Серед обов'язкових правил було вставання, коли працівник НКВС входив у приміщення чи двір. Заарештований мусив стояти очима до стіни під час перебування у коридорі чи інших приміщеннях, очікуючи на транспортування або ж переміщення, перебуваючи в коридорі чи іншому приміщенні. При цьому руки мали бути закладені за спину нижче поясу, голову не повертати, не жестикулювати, бути неемоційним. Існувала заборона на розмови з іншими, хто стояв поруч, ким би вони не були. Пересуваючись приміщеннями, заборонялося розмовляти, рух відбувався виключно за вказівками конвою. Попереджалося, що під час руху маршрутом за умови порушення правил конвойний міг стріляти без попередження. Енкаведисти чітко наголошували, що усі, хто потрапив до відділку є «заключонними», скорочено «зеками». При зверненні до керівництва заарештований мав казати «гражданін начальник» [202, с.11].

Важливим аспектом є також мовна практика, зокрема використання терміну «зек» для позначення заарештованих. Як наслідок, відбувався процес дегуманізації особи, перетворення її на безликий об'єкт у механізмі репресивної машини. Звертання «гражданін начальник» підкреслювало ієрархічну структуру влади, де заарештований ставав на найнижчий щабель соціальної драбини, позбавлений будь-яких прав чи гідності. Життя заарештованого вважалося другорядним у порівнянні з дотриманням встановленого порядку.

Аналізуючи процедуру поведінки із заарештованими, можна зробити висновок, що вона була чітко регламентована та спрямована на максимальне придушення особистості та підкорення волі затриманого. Встановлені правила

демонструють створення атмосфери абсолютного контролю та страху. Система НКВС прагнула не лише ізолювати людину фізично, але й психологічно зламати її, позбавивши будь-якої можливості опору чи самоствердження.

Таким чином, описані процедури не лише забезпечували фізичний контроль над заарештованими, але й слугували інструментом психологічного тиску, спрямованого на повне підпорядкування та знищення особистості.

Перед допитом наглядач заходив до камери та називав певну літеру, по черзі мали відізватися затримані, у кого прізвище починалося на цю літеру. По черзі вигукували прізвища, поки не відзивалася та людина, за якою прийшли, далі її виводили [216, с.479]. По суті, кожен етап поводження із затриманими був чітко регламентований і підпорядкований внутрішнім інструкціям, що дозволяло уникнути хаосу та підтримувало видимість порядку. Однак ця зовнішня організованість маскувала глибший механізм знеособлення, де людина зводилася до ролі безликого об'єкта, ідентифікованого лише за літерою прізвища. Така практика також підкреслює, що система НКВС прагнула мінімізувати будь-який особистий контакт між затриманими та представниками влади, що додатково ізолювало ув'язнених та позбавляло їх можливості впливу на ситуацію. Виклик за літерою прізвища був не лише технічним заходом, але й символічним актом, який нагадував заарештованим про їхню безправність та залежність від системи.

Зазначимо, що метод організації допитів відображає масштабність репресій, оскільки він був розрахований на велику кількість ув'язнених, які перебували в камерах і є прямим свідченням масовості терору.

Наглядачі, які супроводжували ув'язненого коридорами, постукували по пряжці ременя або просто цмокали язиком. Це був спеціальний сигнал для працівників на інших постах, щоб їм було відомо про наближення заарештованого. За спеціальними вказівками жертва не повинна була нікого знати в обличчя за межами своєї камери. За умов, коли двоє в'язнів зустрічалися у коридорі, одному з них наказували повернутися обличчям до стіни [216, с. 479]. Як підсумок, обмеження будь-якої форми візуального контакту між ув'язненими було спрямоване на те, щоб позбавити їх навіть мінімального почуття приналежності до спільноти, що робило їх повністю залежними

від волі репресивного апарату. Орієнтація була на довготривале знищення особистості, а не лише на тимчасове придушення. Умови, в яких ув'язнені позбавлялися будь-якої можливості взаємодії чи підтримки, створювали передумови для повного психологічного зламання, що робило їх більш схильними до визнання інкримінованих звинувачень.

Приміщення проведення слідства, утримання та катування жертв отримували назви «кімнати сміху», «лабораторії», «мішка». Загалом камери, де утримували заарештованих під час слідчого процесу, можна поділити на одиночні, групові, транзитні, карцери, секретні камери. Більшість райвідділів НКВС не мали пристосованих приміщень для організації слідчих дій, утримання в'язнів та виконання смертних вироків [291, с.122].

У будівлі Уманського РВ НКВС було створено спеціальну кімнату, яку іменували «лабораторією», куди по черзі приводили заарештованих «на допит» до колишнього начальника Маньківського РВР РКМ Петрова, який «очолював» цю «лабораторію» [196, с. 328]. Перед допитами обвинувачених часто тримали у холодних камерах. У самих в'язницях був влаштований темний карцер, і коли били заарештованих, щоб у камерах не бачили побитих, їх саджали до карцеру. Карцери використовували як метод примусити заарештованого підписати написані слідчим протоколи. Приміщення слугувало допоміжним елементом у застосуванні фізичних/психологічних методів впливу: *«За наказом Томіна в тюрподі під приміщенням відділу, в одну камеру, де ледве могло вміститися 30 осіб, помістили 87 осіб, і заборонено давати воду. За кілька годин задихнулося на смерть 8 осіб, а дев'ятий, учитель, осканженів – збожеволів, то його Томін, Петров і Нейман із курсантом забрали в погріб і розстріляли без суду, а тюремного лікаря змусили скласти підроблений акт, що вчитель теж задихнувся...»* [199, с.270]. Наслідком перебування у таких камерах для людини могла бути смерть, у іншому разі вона залишалася фізично та морально травмованою, втрачала глузд і була готовою підписати все необхідне, запропоноване слідчими, що і було ціллю працівників органів, задля «ефективного» ведення справи та «викриття» злочинців. Факт того, що вчитель, який збожеволів від жахливих умов утримання, був розстріляний без суду,

свідчить про повне ігнорування будь-яких правових норм. Органи діяли поза межами закону, а його дії були спрямовані на швидке та безкарне знищення будь-яких форм опору чи навіть потенційної загрози. Система активно використовувала фальсифікацію для приховування своїх злочинів, що робило її ще більш невразливою для критики чи розслідувань.

За умови, коли в'язень мав постати перед судом, з ним проводилася особлива робота, своєрідна репетиція суду з різними методами впливу. Багатьох жертв заспокоювали, що їх не розстріляють, що судові засідання лише для преси. Як доказ показували «розстріляних» людей, які були ще живі. З часом цих людей все одно розстрілювали, але на той момент демонстрували для обману. Під час судового засідання катів могли тримати прямо перед очима в'язнів як нагадування, що може стати, якщо заарештований передумає давати потрібні свідчення.

У подальшому «чистка», зокрема шляхом смертних вироків, слугувала чинником драматизації політики режиму в очах населення та підкріплювала ідеологічний фундамент партії. Преса мала подавати повні звіти про судові процеси, зізнання та свідчення. У пресі часто містилися фотографії радянських громадян з гаслами: «Стріляйте скажених фашистських псів», «Знищити змій», «Розстріляти вбивць», «Знищити ворогів народу», «Нещадно карати злодіїв» тощо [243, с.45].

Секретність операцій відбилася й на офіційній термінології. Від імені держави вживали терміни: «вища міра покарання», «вищий захід соціального захисту». У побутовій сфері чекісти маскували вбивство різними словами: «розмінати», «пустити в розхід». Секретність страт відбилася на термінології. Чекістський жаргон з кожним роком функціонування наповнювався новою термінологією. З 1920-х рр. замість терміну «вбивство» почали вживати «весілля» (вінчання зі смертю). З протоколів судових засідань військових трибуналів над виконавцями є зрозумілим, що вживалися для позначення розстрілу різноманітні евфемістичні вирази: «приведення у виконання», «чистка», «виключення», «особлива акція», «я виконував наказ та приводив вирок». Характерним є те, що у лексиці есесівців також вбивство мало свої маскувальні слова: «особлива акція», «приведення у виконання», «переселення», «чистка», «виключення». Канадський психолог А. Бандура стверджує,

що безособовий або ж пасивний стиль, який використовують злочинці, є лінгвістичним інструментом для створення видимості того, що надзвичайне зло є справою рук безіменних сил, а не людей [349, с.32].

У радянській системі мова використовувалася не лише як інструмент передачі ідеологічно забарвленої та цензурованої інформації, але й як засіб для формування та поширення певних смислів, створення дискурсів та наративів, а також для загального підпорядкування суспільства. Зі свідчень працівників НКВС стає очевидним, що термін «ворог» став широко вживаним у мовленні [348, с.60].

Виконавці використовували слова, щоб маніпулювати сприйняттям певних груп населення, які часто були вибрані владою та піддавалися стереотипізації як «ідеологічно нечисті». Через цей процес виконавці змінювали власне розуміння своєї ролі. Зі свідчень працівників НКВС, зрозуміло, що слова про «шкідництво», «безпеку країни» та «порятунок» стали частиною щоденного мовлення та використовувались, щоб представити себе або жертвами обставин, наказів, або іншої групи, або як рятувальників нації [348, с.60].

Таким чином, репресії були ретельно спланованими та організованими, що підтверджується наявністю чіткої процедури формування справ, які включали численні документи: від протоколів допитів до актів опечатування майна. Така документалізація не лише забезпечувала видимість законності, але й служила інструментом тотального контролю над усіма аспектами життя заарештованих, включаючи їхнє майно та особисті дані. Репресивна система прагнула максимально впровадитися в приватну сферу людини, позбавляючи її будь-якої автономії.

По-друге, масштабність репресій підкреслюється використанням попередньо складених списків осіб, які підлягали арешту. Звідси можна зробити висновок, що репресії були політично мотивованими і спрямованими на усунення будь-якої потенційної загрози режиму, незалежно від реальної вини окремих осіб.

Третім важливим аспектом є процедура арешту та поводження із затриманими, яка була спрямована на максимальне придушення особистості. Жорсткі правила поведінки, заборона на комунікацію між ув'язненими, використання спеціальних сигналів для попередження про наближення заарештованого – все це свідчить про

намір створити атмосферу абсолютного контролю та страху. Такі методи дозволяли системі не лише фізично ізолювати людей, але й психологічно зламати їх, роблячи їх більш схильними до маніпуляцій з боку слідчих.

Лише у 1938 р. загальна кількість засуджених в УРСР становила 36 393 особи, більшість із них були засуджені за першою категорією, яка передбачала розстріл [134]. При перегляді списку визначених категорій для репресування стає зрозумілим, що тоталітарна влада відповідно до власного розуміння дійсності намагалася «вичистити» суспільство від соціальних груп, які могли загрожувати існуванню партії і загалом були небезпекою при загрозі війни. На думку, В. Васильєва, з одного боку, було застосовано антилюдську соціальну технологію трансформації суспільства, а з іншого, – відбувалося забезпечення утопічної соціальної однорідності [302, с.119].

Обрання куркулів як головної цілі для терору було зумовлено низкою політичних, економічних та ідеологічних причин, які тісно перепліталися між собою. Зamoжні селяни, вважалися основною перешкодою для повної колективізації сільського господарства, яка була однією з ключових цілей радянської влади. Колективізація передбачала ліквідацію приватної власності на землю та створення колгоспів, де селяни працювали б під контролем держави. Люди, які володіли значною частиною землі та сільськогосподарських ресурсів, активно чинили опір цій політиці, що робило їх головними «ворогами» радянського режиму.

Операція проводилася одночасно по всій Україні, що демонструє її масштабність та централізований характер [178]. Слідство у справах «куркулів» та кримінальних елементів проводилося у стислі терміни – 7 днів, що вказує на поспішність та формальність процесу. Під час проведення операції відповідальними були співробітники районних відділів НКВС [394, с.106], від яких у подальшому від міжрайонних оперативно-слідчих груп до восьмого відділу УДБ УНКВС обов'язково мала надходити облікова інформація.

Протокол наради щодо підготовки до операції з «розвантаження» тюрем від кримінальних елементів відображає ретельне планування та розподіл ресурсів для проведення масових репресій [167, арк. 20]. Проаналізувавши чисельність особового складу в областях, слід зауважити, що існувала певна нерівномірність розподілу.

Одеська та Харківська області отримали найбільшу кількість персоналу, що свідчить про більшу, на думку влади, концентрацію «кримінальних елементів» у цих регіонах або про стратегічну важливість цих областей для проведення операції. До проведення операції залучалися здебільшого досвідчених співробітників через складність або особливу важливість поставлених завдань. З протоколів планування операції можна зрозуміти переважання бюрократичного підходу до організації масових репресій, де кожна деталь ретельно планувалася та документувалася.

З метою запобігання можливим втечам та перетинам кордону, прикордонні загони за 5 днів до операції перейшли на посилену охорону кордону. НКВС УРСР відправляв своїх представників до обласних управлінь для перевірки правильності організації роботи з вилучення «куркулів» та кримінальних елементів, що свідчить про централізований контроль за проведенням операції [178, арк.2].

Більшість репресованих (55408 осіб) в період з серпня 1937 по січень 1938 рр. проживали в сільській місцевості. Це ще раз підкреслює, що основною ціллю операції було селянство. Репресії торкнулися навіть тих, хто вже був інтегрований у колективізовану систему сільського господарства. У містах основну частину репресованих складали особи без певного місця роботи з активним переслідуванням маргіналізованих груп населення (*див. Додаток А*). Крім того, потужних репресій зазнали працівники промислових підприємств, транспорту та радянського апарату. Терор не обмежувався сільською місцевістю, а охоплював різні сфери суспільного життя, включаючи державні установи та економічні структури. Закладання категорії «кримінальний елемент» мало великий розрахунок – прирівняти до найгіршої злочинності, соціально маргіналізувати «ворога» на соціальному дні, понизити його, вилучити будь-які асоціації боротьби за свободу, за свою державність, незалежність, націю.

Дані за серпень 1937 – січень 1938 рр. обмежені саме цим часовим проміжком, вони відображають першу фазу «куркульської операції», яка була однією з наймасштабніших та найінтенсивніших хвиль у рамках терору. Цей період був обраний для аналізу через його ключове значення в історії репресій: саме в ці місяці

були затверджені «ліміти» на репресії, а також активно діяли позасудові «трійки», що дозволяло швидко і масово засуджувати людей до розстрілу або ув'язнення.

Масові операції за етнічною ознакою вперше в УРСР розгорнулися у 1935 р. та полягали у примусовому переселенні сімей поляків та німців із прикордонних районів [382, с.79]. Комуністичний режим активно переслідував представників національних меншин. Національні меншини, які проживали за межами своїх історичних земель, розглядалися як потенційна загроза радянському ладу. Ідея інтернаціоналізму, яка раніше проголошувалася як один із принципів радянської політики, була повністю відкинута. Національна приналежність стала основним критерієм для визначення «ворога народу», що дозволяло режиму виправдовувати масове насильство. Відтоді поляки, німці, фіни, латиші, естонці, іранці тощо перестали бути просто представниками певної національності, а перетворилися на агентів іноземних держав, на загрозу безпеці більшовицької держави.

Меншини становили загрозу, лише коли не вписувалися в етнічно гомогенні ландшафти і давали привід побоюватися, що вони дестабілізують радянський лад. Адже справжня батьківщина німців, поляків і фінів, на думку більшовицьких вождів, перебувала по інший бік радянського кордону. А усувати загрози більшовики звикли тільки насильством [393, р.27].

У ході «польської та німецької операцій» українців заарештовували поряд з колишніми громадянами іноземних держав. Зокрема, до категорії «поляків» часто зараховували українців римо-католицького віросповідання, що свідчило про те, що релігійна ознака продовжувала бути критерієм для визначення національної приналежності, як за імперії. Використана енкаведистами практика демонструє, що репресії ґрунтувалися не на об'єктивних фактах, а на суб'єктивних рішеннях чекістів, які могли інтерпретувати будь-яку ознаку як підставу для арешту. [334, с.146]. Виконавці операцій могли звинувачувати людей у належності до «ворожих» національних груп навіть за відсутності реальних підстав, що робило репресії ще більш непередбачуваними та жорстокими.

«Національні операції» проводилися без чіткого плану, і органи НКВС не отримували конкретних кількісних завдань. Це був новий досвід для державної

безпеки, оскільки раніше подібні масштабні операції не здійснювалися. Коли чекістам було доручено ліквідувати поляків і німців, їм довелося вдаватися до методів, які ґрунтувалися на реєстрах місць проживання та даних внутрішніх паспортів [255, р.267].

Високі цифри засуджених за короткий період (7 місяців) є доказом надзвичайної інтенсивності репресій. Загальна кількість засуджених з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. становила 197 945 осіб. (див. *Додаток В*) Найбільшу групу засуджених становили учасники українських націонал-контрреволюційних організацій (29 378 осіб), що свідчило про те, що радянський режим розглядав український національний рух як одну з головних загроз [158].

Ключовим аспектом репресій було їхнє проведення за наказами НКВС. Найбільшу кількість засуджених здійснили за польською лінією (39 644 особи) та німецькою лінією (11 748 осіб). Крім того, значну кількість засуджених становили колишні «куркулі» (48 644 особи) та інші «контрреволюційні елементи» (51 261 особа), за цим розпізнається прагнення влади знищити соціальні групи, які вважалися загрозою для її стабільності. Специфіку терору можна визначити за даними щодо характеру злочинів. Найбільшу кількість звинувачень пред'явлено за контрреволюційну агітацію (100 076 осіб), адже інакомислення було серйозною небезпекою для влади. Певну кількість засуджених звинувачували у «шпигунстві» на користь інших держав (польське – 15 447 осіб, німецьке – 5 528 осіб), за «шкідництво» притягнули 14 044 особи. Найчисельнішу кількість смертних вироків (111 560 осіб) винесли особливі «трійки» НКВС/УНКВС. Централізований характер терору увиразнюється даними про кількість рішень, які винесли нарком внутрішніх справ і прокурор СРСР (61 683 особи).

Слід зауважити, що міри покарання демонструють жорстокість репресій. Найбільша кількість засуджених отримали вищу міру покарання – розстріл (122 274 особи), що є ознакою незворотного характеру терору. Тюремне ув'язнення (до 15 років) отримали 60 873 особи, що є вдвічі меншим за вищу міру покарання.

Як наслідок, суспільство перетворилося на середовище, де панували підозра та страх. Людина почала сприймати людину як потенційного ворога, оскільки будь-який

контакт міг призвести до звинувачень у «ворожості до народу». Довіра зникла, а з нею й можливість звертатися по допомогу чи підтримку. Навіть незнайомці, які могли виявитися провокаторами чи агентами репресивного апарату, становили загрозу. Це підсилювало атмосферу ізоляції, де кожен намагався уникати будь-яких зв'язків, щоб зберегти власне життя.

Репресії 1937-1938 рр. були логічним продовженням практики підпорядкування суспільства через фізичне та психологічне насильство [238, с.522]. Державний терор зламав моральні підвалини суспільства, посіявши панічний страх перед можливістю опинитися у рядах «ворогів народу». Влада активно культивувала такі відхилення від норми, як всеосяжна підозрілість, недовіра, доноси та прагнення до особистої вигоди коштом чужих страждань. Наслідком насильницької реалізації сталінської політичної доктрини стало формування антигуманного суспільного ладу, що суперечив інтересам вільного розвитку особистості. [395, с.222].

Таким чином, терор в УРСР був складним багатогранним явищем, що поєднував політичні, економічні та ідеологічні цілі. Його сутність полягала у систематичному застосуванні насильства для знищення опору, забезпечення контролю над суспільством та формування нового соціального порядку. Вимоги до терору включали повне підпорядкування суспільства, ліквідацію «класово чужих елементів» та створення «нової людини». Особливості реалізації терору в УРСР відображали специфіку українського контексту, зокрема боротьбу з національною ідентичністю. Наслідки масових репресій залишили глибокий слід у історії України, вплинувши на формування сучасної національної свідомості та правової системи.

Висновки до Розділу 2

Більшовизм як політична ідеологія та практика не лише успадкував репресивні механізми Російської імперії, але й значно розширив їх, трансформувавши на систему тотального контролю над суспільством. Використання насильства як інструменту державної політики було зумовлено ідеологією класової боротьби та потребами збереження влади. Систематичність та організованість терору ґрунтувалися на концепції «соціального» як сфери державного втручання, що дозволяло

класифікувати населення на «надійних» та «неблагонадійних» і застосовувати репресивні заходи.

На українських землях терор набув особливої жорстокості через історичні традиції імперського панування та опір національного руху. Політика колективізації, Голодомор 1932-1933 рр. та «велика чистка» призвели до нищення селянства, інтелігенції та національної культури, закріплення тоталітарного контролю і залишивши глибокий слід у колективній пам'яті.

Правове обґрунтування репресій базувалося на актах, наказах та інструкціях, що дозволяли діяти поза правовим полем. Ці документи легалізували терор, перетворюючи його на інституціалізовану політику. Радикальна трансформація правової системи в Україні, заміна нормативних актів УНР російським законодавством, відображала юридичний нігілізм більшовиків і служила інтересам тоталітарного контролю.

Головною вимогою до терору було забезпечення повного політичного контролю через знищення опозиції та «класово чужих елементів». Реалізація терору в УРСР відрізнялася специфікою: він був спрямований на знищення національної ідентичності, а селянство стало основною жертвою через опір колективізації. Голодомор став найбільш трагічним проявом цієї політики.

Масовий терор в УРСР був одним із ключових інструментів більшовицької політики, спрямованої на зміцнення тоталітарного режиму, усунення будь-якої опозиції та повного контролю над суспільством. Його сутність полягала у систематичному застосуванні насильства, репресій та терору для досягнення політичних, економічних та ідеологічних цілей. Терор став інструментом знищення не лише реальних, але й уявних ворогів режиму, що дозволяло владі підтримувати атмосферу страху та беззаперечної покори.

РОЗДІЛ 3

ВИКОНАВЦІ ТЕРОРУ ЯК НОСІЇ СИСТЕМИ НАСИЛЛЯ: ОРГАНІЗАТОРИ–КАРАТЕЛІ–КАТИ

3.1. Виконавчий склад репресивних органів: принципи формування, вертикальна і мережева система забезпечення

Система державної безпеки в радянській державі була невід’ємною частиною репресивної владної вертикалі, яка органічно поєднувалася з диктаторською компартійною та управлінською радянською структурами.

Радянська владна вертикаль характеризувалася жорсткою централізацією та підпорядкуванням партійним органам, що забезпечувалося не лише статутними нормами, але й діяльністю органів державної безпеки.

Становлення та еволюція органів державної безпеки в УРСР є ключовим аспектом розуміння природи тоталітарного режиму. Від початкового періоду, позначеного створенням ВЧК як інструменту боротьби з контрреволюцією в умовах громадянської війни, відбулася поступова, але неухильна трансформація цих органів у всеосяжний механізм контролю.

В еволюції кадрової політики в органах державної безпеки СРСР можна виділити кілька чітких етапів, кожен з яких відображав зміни в політичній системі та завданнях, що стояли перед цими органами.

Перший етап (1917–1921 рр.) припадає на період становлення радянської влади, характеризувався хаотичністю та відсутністю чітких кадрових процедур. Другий етап (1921–1929 рр.) розпочався з утвердженням радянської влади та позначився спробами систематизувати кадрову роботу. Третій етап (1929–1934 рр.), пов’язаний з приходом до влади Й. Сталіна, характеризувався радикальною трансформацією кадрової політики. Четвертий етап (1934–1938 рр.) став кульмінацією процесу деградації кадрової політики.

Вертикальна структура НКВС охоплювала всі рівні управління – від центрального апарату в Москві до районних відділень у найвіддаленіших куточках країни. На вершині знаходився центральний апарат НКВС СРСР, який очолював

народний комісар внутрішніх справ. Наступним рівнем вертикальної системи були республіканські та обласні управління НКВС. Районні та міські відділення НКВС були нижчою ланкою вертикальної системи. Окремим елементом вертикальної системи були спеціалізовані підрозділи, такі як транспортні управління, які контролювали залізниці та водні шляхи, а також прикордонні загони, які забезпечували безпеку на кордонах СРСР.

Структура органів держбезпеки, викладена в наказі НКВС СРСР № 0044 від 21 серпня 1934 р., включала різні підрозділи, кожен з яких виконував специфічні функції (див. Додаток Ж).

На районному та міському рівнях НКВС склалися з апарату Управління державної безпеки (УДБ/УГБ), який відповідав за політичний розшук, контррозвідку та охорону державної безпеки. Окрім цього, до структури входили відділення міліції, які забезпечували громадський порядок і боролися зі злочинністю, а також інспекції резервів, протипожежна охорона та апарати зв'язку. Секретаріати забезпечували адміністративну підтримку роботи цих підрозділів. Додатково НКВС виконував функції місцевого управління, включаючи контроль за громадським порядком, протипожежну безпеку і навіть реєстрацію актів цивільного стану. Звідси розуміння, що органи безпеки були універсальним інструментом контролю над суспільством, який інтегрував у собі як репресивні, так і адміністративні функції.

На вищих рівнях – обласних, республіканських – структура була аналогічною, але з більшою кількістю підрозділів та ширшими повноваженнями. Управління НКВС областей і республік включали апарати УДБ, управління міліції, інспекції резервів, протипожежну охорону, апарати зв'язку та фінансові відділення. НКВС на цих рівнях виконував не лише функції державної безпеки, але й займався управлінням ресурсами, інфраструктурою та адміністративними процесами.

Функції органів держбезпеки включали не лише боротьбу з політичними противниками режиму, але й забезпечення громадського порядку, контроль за економічними ресурсами (наприклад, через інспекції резервів), НКВС був інтегрований у всі сфери життя суспільства, що робило його ключовим інструментом у руках радянського режиму для підтримки контролю та стабільності.

При утворення НКВС важливим аспектом була реорганізація низки підрозділів, зокрема ліквідація загальних відділів міліції та передача їх функцій адміністративно-господарським управлінням (АГВ) у 1934 р. Влада прагнула до оптимізації структури та зменшення бюрократичного апарату, що, однак, не завжди призводило до підвищення ефективності роботи. Крім того, було врегульовано питання матеріального забезпечення працівників, зокрема збереження зарплати, пайків та інших пільг для співробітників, які перейшли з ОДПУ до НКВС. Режим максимально намагався забезпечити лояльність кадрів через матеріальні стимули.

Реорганізація транспортної безпеки в системі НКВС у 1937 р. полягала у створенні Дорожньо-транспортних відділів (ДТВ) замість 6-х відділів УДБ, виявила особливості централізації та розподілу повноважень у структурі каральних органів. Наказом НКВС СРСР № 00409 було встановлено пряме підпорядкування ДТВ Головному управлінню державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР, що знайшло відображення у кадрових призначеннях, які здійснювалися виключно союзними наказами, без дублювання на республіканському рівні [320, с.286].

Створення ДТВ було спрямоване на посилення контролю союзного центру над транспортною інфраструктурою, яка мала стратегічне значення для держави. Проте з метою забезпечення оперативності та ефективності роботи, республіканські органи зберігали можливість впливу на діяльність ДТВ у оперативних питаннях. Ключовим було прагнення центру забезпечити контроль функціонування системи у оперативних питаннях.

Адаптуючи досвід царської охоранки, радянські спецслужби перетворили практику впровадження провокаторів у підпільні організації на системний метод боротьби з опозицією. Замість окремих агентів, чекісти створювали розгалужені мережі та фіктивні організації, що дозволяло їм ефективно нейтралізувати потенційних противників [402, с.37].

Використання фантомних організацій дозволяло не лише виявляти та ліквідувати реальних опозиціонерів, але й запобігати появі організованого опору. Втягуючи невдоволених до контрольованих структур, спецслужби позбавляли їх можливості координувати дії та здійснювати раптові напади. Крім того, ліквідація

«підпільних організацій», створених у кабінетах слідчих, дозволяла ДПУ «знімати» з обліку «неблагонадійних» осіб, одночасно поповнюючи архів доносами.

Такий підхід, хоча й вимагав значних ресурсів, забезпечував ефективний контроль над суспільством та унеможлиблював появу реальної опозиції. Перенесення боротьби з опозицією в кабінети слідчих дозволяло спецслужбам діяти на випередження, нейтралізуючи загрози на ранніх стадіях. Як наслідок, режим був готовий застосовувати будь-які методи для збереження влади.

«Трійки» можна віднести до паралельної вертикальної мережі репресивного апарату, яка існувала поряд з офіційними органами НКВС і судовою системою, але діяла поза рамками закону та формальних процедур [254, р.115].

Традиційно до «трійки» входили голова наркомату або управління НКВС, секретар, який представляв відповідну партійну організацію, прокурор. Основним завдання цього органу було винесення вироків (розстрілів) та видача наказів про їх виконання без будь-яких перевірок [253, р.91-92].

Кожен з членів «трійки» мав відповідний тривалий партійний стаж [251, р.34], що було обумовлено декількома причинами. По-перше, для системи це було важливим, аби у органах були люди, які вже продемонстрували свою відданість режиму. По-друге, причетність робітничого класу до апарату безпеки демонструвало ідеологічну прив'язаність більшовиків до робітничої сфери, що була основою радянського ладу, в такий спосіб режим підкреслював свою наближеність до народу, зокрема у прийнятті кадрових рішень. По-третє, у пріоритеті були практичні навички та досвід, що мали підвищувати ефективність репресивної машини. По-четверте, становище представників робітничого класу повністю залежало від влади, адже ця категорія була основною для режиму, тому вони були ладні більш схильно ставитися до наказів, могли виконувати це автоматично та швидко.

Справи «трійкою», як правило, не розглядалися, а лише проглядалися у тому випадку, якщо в процесі були якісь неточності чи неясності. Змістова складова справи головним чином залежала від слідчої групи. Розглянути кожну справу на засіданні «трійки» було технічно неможливим [281, с. 237]. Також існували випадки виконання вироку до засідання «трійки», що обґрунтовувалося виконавцями довгим

друкуванням протоколів і вимогою термінового виконання вироків [20, арк. 19]. Але з початком масових затримань процедура змінилася. Справи мав обов'язково переглядати прокурор, який на обвинувальному висновку робив позначку, що згоден із направленням справи на «трійку».

Таким чином, існування «Особливої трійки» як позасудового органу при УНКВС надавало можливість виконавцям приховувати скоєну злочинну діяльність [334, с. 167]. У підсумку для періоду 1930-х рр. роботі «трійки» НКВС були притаманні наявність кризових явищ, порушення стабільності роботи (ліквідування/відновлення, спроба переходу від адміністративних до судових реформ, що виявилася невдалою).

У період Великого терору «трійки» називали «репресивним конвеєром», що здійснював тиск на всіх його учасників. Управління НКВС у цей час боролися з масивами паперової роботи, яка була необхідна для проведення масових операцій, друкарські машинки були у дефіциті.

Конвеєр створював тиск на всіх його учасників. З часом у діяльності каральних органів короткі зведення замінювалися детальними та барвистими попередніми звітами «творчих» авторів-слідчих, що писали про справи. Самі члени «трійки» працювали під тиском та іноді за одне засідання підписували сотні вироків [20, арк. 19].

Метою функціонування політичних та каральних органів було не просто забезпечити порядок та послух, але й чітко «очистити» державу від згубних загроз, забезпечити повне фізичне та ментальне здоров'я та оздоровлення шляхом масових чисток. Звідси слідує, що радянські накази, лейтмотивом яких було прагнення всіма засобами, які є в розпорядження, передбачали такі ключові позиції: затримати всіх осіб, які були чи можуть бути опозиційними до влади, або тих, які можуть надавати допомогу опозиції, нещадно знищити частину з них, іншу – поселити за межами території [390, р. 133].

Процедура офіційного призначення співробітників у структурі НКВС СРСР та УРСР регламентувалася виданням наказів по особовому складу. Документи, що друкувалися в спеціалізованих друкарнях НКВС, мали стандартизовану форму, що забезпечувало уніфікацію обліку кадрового складу [320, с. 282]. Стандартизація

документів дозволяла не лише вести централізований облік співробітників, але й створювала ілюзію законності та порядку в роботі каральних органів.

Призначення ключових керівних посадовців, таких як начальники обласних управлінь НКВС, здійснювалося виключно наказами НКВС СРСР, за винятком тимчасових призначень. Проміжні керівні посади, як начальники відділів УДБ НКВС УРСР, спочатку затверджувалися союзними наказами з подальшим дублюванням республіканськими, а згодом, наприкінці 1937 р. і в 1938 р. переважали випадки, коли затвердження відбувалося навпаки, тобто спочатку республіканським наказом про тимчасове призначення, а потім союзним наказом про остаточне призначення. Такий підхід був спробою республіканського апарату частково впливати на кадрові рішення, що втім могли бути скасовані союзним центром.

Мережева система забезпечення терору в Україні була складною та багаторівневою структурою, яка включала різні категорії осіб та організацій, що взаємодіяли між собою для підтримки репресивної політики режиму. Основні групи, що складали мережеву систему забезпечення терору, можна умовно поділити на кілька категорій. Група офіційних працівників репресивних органів включала співробітників НКВС, міліції, транспортних підрозділів, протипожежної охорони та інших структур, які безпосередньо займалися реалізацією репресивної політики.

Свідчення працівників міліції, засуджених за фальсифікацію справ, виявляють їх активну участь у виконанні «операцій». Зокрема, начальник Чигиринського відділення міліції Г. Чижов, реалізуючи наказ про «куркульські операції», вимагав від підлеглих швидкого оформлення справ для «трійок», використовуючи опитування сільського активу та фіктивні свідчення [382, с. 94].

Транспортна міліція, зосередивши свою діяльність на ключових транспортних вузлах, здійснювала затримання громадян, що намагалися уникнути наслідків колективізації та соціального хаосу [241, р. 246]. Міліція не брала участі в процесах зі збору та оформлення показань свідків, на основі яких складалися обвинувальні висновки. Таким чином, місцева міліція могла не уявляти подальшого ходу справи громадян, яких вони затримали. Справи могли переходити як до місцевих «трійок», так і до особливих в НКВС, що були утворені для масових чисток. Частина

начальників залишалася не в курсі щодо подальшої долі людей, заарештованих поліцією, або ж могли не уявляти справжніх масштабів масової операції. З іншого боку, працівники міліції на місцях могли усвідомлювати, що відбувається навколо і брали безпосередню участь в цьому.

Наступна група – секоти, які були однією з ключових ланок мережевої системи, формування якої в 1931 р. не було новаторським винаходом, а базувалося на досвіді царської охоранки. Зокрема, методи боротьби з «Народною волею» наприкінці XIX ст., включаючи впровадження провокаторів у підпільні організації, стали прототипом для радянських спецслужб. Успішна ліквідація терористичної організації царизмом, досягнута значною мірою завдяки роботі провокаторів, продемонструвала ефективність такого підходу [402, с. 36]. Мережа створювалася за принципами таємності, ієрархічності та взаємодії між різними рівнями репресивних органів, що дозволяло режиму отримувати оперативну інформацію про будь-які прояви неблагонадійності.

Основою діяльності секотів було вербування осіб, які могли надавати цінну інформацію про своє оточення. Вербування часто здійснювалося через шантаж, обіцянки матеріальних пільг або загрози репресіями. Секотами ставали представники різних соціальних груп – від робітників і селян до інтелігенції та партійних працівників. Охопленими були всі шари суспільства, забезпечувався постійний потік інформації. Важливим аспектом була психологічна обробка вербованих осіб, яких переконували в необхідності боротьби з «ворогами народу» та важливості їхньої ролі в захисті соціалістичного ладу.

Секоти функціонували за принципом ієрархічної підпорядкованості. Кожен секот підпорядковувався оперативному працівнику, який координував його діяльність, надавав завдання та отримував звіти. У листопаді 1922 р. ОДПУ впорядкувало систему секретних співробітників (секотів), встановивши чітку класифікацію за функціональним призначенням. Відповідно до наказу від 14 листопада 1922 р., агентура поділялася на три основні типи, кожен з яких виконував специфічні оперативні завдання. Першу категорію становили агенти зовнішнього спостереження – штатні секоти, що безпосередньо підпорядковувалися

оперативному відділу. Другий тип включав інформаторів, яких вербували або спеціально вводили до різних організацій та установ для аналізу суспільних настроїв, і вони працювали під керівництвом інформаційного відділу. Особливу групу складали інформатори, призначені для інфільтрації антирадянських угруповань – ці агенти діяли в інтересах секретного чи розвідувального відділів, збираючи стратегічно важливі відомості. Окремо варто відзначити категорію так званих «освідомлювачів» – це були інформатори, завербовані примусовим шляхом з так званого «класово чужого середовища». Кожний оперативний працівник ВЧК мав формувати власну мережу таких секретних співробітників, яка забезпечувала постійний потік необхідної оперативної інформації [219, с. 477].

Однією з ключових особливостей мережі була її інтеграція в усі сфери суспільного життя. Сексоти працювали на заводах, у колгоспах, навчальних закладах, наукових установах та навіть у партійних органах, що дозволяло режиму контролювати не лише політичну активність, але й економічні, культурні та освітні процеси. Наприклад, на підприємствах сексоти стежили за настроями робітників, виявляли «саботажників» та інформували про будь-які ознаки невдоволення. У наукових установах вони контролювали ідеологічну благонадійність досліджень та виявляли «буржуазні» погляди серед науковців.

Важливим елементом мережі сексотів була система заохочення та покарання. Сексоти, які ефективно виконували завдання, могли отримувати матеріальні пільги, підвищення по службі або інші винагороди. Водночас невиконання завдань або спроби вийти з мережі часто призводили до репресій, включаючи арешти та ув'язнення.

Сексоти також виконували функцію соціального контролю, формуючи атмосферу підозри та недовіри в суспільстві. Оскільки будь-яка людина могла виявитися сексотом, це призводило до самоконтролю та обмеження будь-яких проявів незалежної думки.

Окрім сексотів, до мережевої системи входили інформатори, які не були офіційно зареєстровані як секретні співробітники, але надавали інформацію на добровільній основі або через тиск з боку репресивних органів. Члени комуністичної

партії та комсомольських організацій виконували функції ідеологічного контролю, стежили за настроями в колективах та інформували про будь-які прояви «контрреволюційної діяльності». Партійні працівники часто координували дії з НКВС, забезпечуючи підтримку репресивних заходів на місцях.

Формування виконавчого складу репресивних органів базувалося на кількох ключових принципах. По-перше, основним критерієм відбору була політична лояльність. Кандидати повинні були демонструвати беззаперечну відданість режиму, готовність виконувати будь-які накази та брати участь у репресіях. По-друге, важливим фактором була відсутність зв'язків із «ворогами народу» чи будь-яких ознак неблагонадійності, що забезпечувало внутрішню стабільність репресивного апарату. По-третє, професійні навички часто відходили на другий план, оскільки головною метою було забезпечення ідеологічної відданості. Навіть особи з низьким рівнем освіти могли зайняти високі посади, якщо вони демонстрували готовність до безкомпромісної боротьби з «контрреволюцією».

Вертикальна система управління репресивними органами була визначальною їх функціонування. Вона передбачала чітку ієрархію, де кожен рівень підпорядковувався вищому. На вершині ієрархії знаходився центральний апарат НКВС, який координував діяльність республіканських, обласних та районних органів. Така структура дозволяла швидко передавати накази з центру на місця та забезпечувала їх точне виконання.

Окрім вертикальної ієрархії, репресивні органи функціонували за принципом мережевої системи, яка забезпечувала взаємодію між різними підрозділами та структурами. Мережева взаємодія відкривала можливість комплексно підходити до вирішення завдань, таких як боротьба зі злочинністю, контроль за громадським порядком та ліквідація «ворогів народу». Крім того, система включала агентурну мережу, яка забезпечувала збір інформації та оперативне реагування на загрози. Як наслідок, такі принципи формування робили репресивний апарат гнучким та адаптивним до змін політичної обстановки.

Окрему увагу у нашому дослідженні приділено типовому портрету працівника та його характеристиці, оскільки це розкриває специфіку функціонування цієї

системи. Через аналіз особистісних якостей, соціального походження, мотивацій та професійних навичок працівників НКВС можна розкрити механізми внутрішньої організації. Типовий портрет працівника відображає не лише індивідуальні риси, а й соціально-політичний контекст, що формував кадрову політику радянської держави.

Характерними рисами періоду діяльності виконавців є зростання у суспільстві ролі робітників та їх міграція. Становище міст у матеріальній площині залежало від рівня заробітної плати, яка була досить низькою. Загалом негаразди міського життя були каталізаторами девіантної поведінки не лише працівників органів державної безпеки, але й загалом суспільства. Масові репресії супроводжувалися зростанням злочинності та іншими соціальними відхиленнями (алкоголізм, проституція, жебракування тощо). Складні умови змушували людину виробляти стратегії виживання: крадіжки, шахрайство, городництво, махінації з продуктовими картками або ж перевантаження працею з надією додаткової винагороди за неї. Людина звикала до того, що їй щодня доводиться виживати, перебуваючи вдома зі сім'єю, або ж виконуючи обов'язки на роботі [346, с. 1198].

З аналізу архівних кримінальних справ створюється враження, що в радянській державі офіційна біографія людини починалася не з дати народження, а з моменту початку трудової діяльності, вступу на посаду або в партію[345, с. 101]: *«Я сам робітник, із робітників, член ВКП(б) із 1925 р., ніколи жодних стягнень не зазнавав, 1904 року народження, українець, одружений, маю 2-х крихітних дітей»* [199, с. 45]. Перш за все, людина «народжувалася» як робітник з робочої сім'ї, як член партії, котрий не мав жодних зауважень від влади до власної роботи. Поява у системі радянських координат відбувається за умови становлення людини членом тієї чи іншої структури [345, с. 101].

Пріоритетно система передбачала ідентифікацію Homo Sovieticus зі структурами, які супроводжували її майже від народження, забираючи у неї коріння та самоусвідомлення, будуючи штучні зв'язки. Трудова діяльність формувала «сім'ю» на робочому місці, перетворюючи працю не лише на спосіб заробітку, але й на основу для об'єднання людей у групи та їхнього виживання. Пріоритетом ставало не родинне походження, а місце в суспільстві, визначене державою[345, с. 102].

У дитинстві частина працівників була позбавлена з різних причин піклування та турботи батьків, залишені сиротами, відбували покарання за часів царату з батьками у тюрмі: *«Я був ще зовсім малим, як помер мій батько, і я так, як інші мої брати та сестри, змушений був ходити вулицею і просити шматок хліба. Не було мені ще 10 років, як я змушений був піти на роботу з промивки та чистки котлів на пароплаві, де пропрацював близько трьох років. З 13 років пішов працювати слюсарем. Усі мої юнацькі роки минули у важких матеріальних і культурно-побутових умовах життя, у ставленні до навчання я і думати не міг»* [196, с. 274]. Змушені займатися з юних років важкою працею або ж воювати на фронті, – «загартовували» себе до майбутньої роботи, фізично та емоційно [345, с. 101].

Працівники НКВС зростали при обставинах, де масові загибелі людей видавалися складовими та компонентами/елементами миру. Формування їх світогляду відбувалося в умовах пропаганди, головним лейтмотивом якої була загроза майбутньої війни. За ініціативою влади пропаганда поширювала тези про зовнішню військову загрозу і «ворогів народу». Відбувалося формування альтернативної реальності, в якій не було місця для загальнолюдських моральних норм [346, с. 1199].

З проаналізованих нами 523 біографій виконавчого складу органів НКВС можемо стверджувати, що типовий вік виконавця найчастіше коливався від 30 до 49 років (58,23%) (див. Додаток Г).

Особи середнього віку, як правило, мали достатній професійний досвід, який дозволяв їм ефективно виконувати складні завдання, пов'язані з організацією та проведенням репресій. Ця вікова категорія характеризується підвищеною соціальною активністю та готовністю до кар'єрного зростання, що робило їх ідеальними кандидатами для роботи в репресивному апараті. Молодша вікова група (20–29 років) представлена значно меншою кількістю осіб (9,04%), що пов'язано з недостатнім досвідом та авторитетом. Однак наявність таких осіб у вибірці свідчить про те, що молодь також залучалася до репресивної діяльності, хоча й у меншій мірі.

Більшість з досліджених нами виконавців походили з України (53,72%) та Росії (25,68%), Білорусі, Естонії, Польщі, Грузії, Молдови (див. Додаток Д). В етнічному складі досліджуваних нами виконавців переважали українці (27,12%), росіяни

(36,17%) та євреї, що відповідало загальним тенденціям формування кадрового складу радянських органів безпеки (див. Додаток Е). Важливою є вказівка на походження виконавців, при якій працівники, що народжені в Україні, інколи ідентифікували себе, як росіян (з 297 працівників, 97 ідентифіковані, як росіяни) (див. Додаток Е, Д). Росіяни домінували серед працівників. Після революції 1917 р. більшовицька влада, незважаючи на інтернаціоналістичну риторіку, спиралася на російську адміністративну еліту, яка мала досвід управління величезною імперією. Крім того, централізація влади в Москві сприяла тому, що росіяни, які проживали в центральних регіонах, мали більший доступ до освіти та кар'єрних можливостей у державних органах. У контексті України росіяни, які працювали в УНКВС, виконували функції як керівників, так і безпосередніх виконавців репресивних заходів. Вони могли займати ключові посади в регіональних управліннях, що дозволяло Москві підтримувати жорсткий контроль над українськими землями. Такий підхід був особливо важливим для більшовиків, оскільки Україна, як одна з найбільших і найважливіших республік, мала стратегічне значення для економіки та політичної стабільності СРСР. Росіяни, які працювали в УНКВС, часто були більш лояльними до центральної влади, що робило їх надійними виконавцями більшовицької політики.

Також слід зазначити, що важливою причиною участі росіян у репресіях в УРСР була їхня віддаленість від місцевих соціальних та культурних контекстів. На відміну від українців, які могли мати емоційні чи родинні зв'язки з місцевим населенням, росіяни часто сприймали Україну як «периферію» імперії, що дозволяло їм діяти більш безжально та без особистого емоційного тягаря. У загальному це сприяло тому, що вони могли виконувати накази щодо репресій, депортацій та розстрілів без вагань, що робило їх ефективними інструментами в руках центральної влади.

Освіта цих осіб зазвичай була на низькому рівні (див. Додаток Є). Лише невелика частина мала вищу освіту (2,35 %), тоді як більшість закінчила початкову (7,23%) або середню (5,05%) школу. Значний відсоток працівників належав до групи, щодо якої відсутні відомості про рівень освіти, що може свідчити про її відсутність або мінімальний рівень освіченості.

Професійна підготовка та освіченість не були ключовими критеріями для залучення до репресивного апарату. Натомість основним фактором відбору була політична лояльність та готовність виконувати накази без вагань.

Особливу увагу привертає висока частка осіб (83,73%), щодо яких відсутні відомості про рівень освіти. Така ситуація може свідчити про відсутність формальної освіти у значної частини працівників, що було характерним явищем для тогочасного суспільства, особливо серед представників робітничого класу та селянства, які часто залучалися до роботи в органах НКВС. Відсутність даних є можливим наслідком недостатньої уваги до документування освітнього рівня в умовах, коли політична благонадійність та практичні навички цінувалися вище за формальну освіту.

Інтелектуальна еліта рідко залучалася до роботи в репресивному апараті, адже освічені люди могли мали критичне мислення та меншу схильність до беззаперечного виконання наказів, що суперечило вимогам режиму. Натомість, перевага надавалася особам з мінімальною освітою, які були більш схильні до ідеологічної індоктринації та готові виконувати будь-які завдання.

Також варто відзначити наявність осіб з іншими видами освіти (1,63%), такими як радпартшколи, вечірні курси чи курси Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). Частина працівників отримувала освіту в спеціалізованих закладах, які готували кадри для роботи в партійних та силових структурах. Однак навіть такі форми освіти були орієнтовані на ідеологічну підготовку, а не на розвиток професійних навичок.

Щодо нижчої ланки, то за статистикою опублікованою дослідником Р. Тарстоном, у 1929-1930 рр. не більше чверті начальників районних відділень пройшли двомісячні обов'язкові курси. У 1935 р. дві третини слідчих прокуратури не мали юридичної освіти. Серед найвищого керівництва фаховими юристами були троє: З. Кацнельсон, Я. Письменний та А. Хатаневер, В. Балицький мав незавершену вищу юридичну освіту. Знання норм права не заважало порушувати систематично закон, як працівникам вищого ранку, так і периферії [318, с. 106]. Майже половина усіх кадрів судової системи не мала юридичної освіти. Плинність кадрів була однією з визначальних характеристик органів суду [270, р. 67].

У цілому, з аналізу освітнього рівня виконавців є зрозумілим, що система кадрового відбору в репресивному апараті була орієнтована на залучення осіб з мінімальною освітою, які могли бути легко інтегровані в систему тоталітарного контролю. В умовах тоталітарної системи освіченість та професійна підготовка часто поступалися місцем політичній лояльності та готовності до виконання репресивних функцій.

Зазначимо, що переважна більшість співробітників проаналізованих нами належала до середнього та молодшого командного складу, що свідчить про те, що основна маса працівників виконувала оперативні та виконавчі функції. Найвищі звання були представлені мінімальною кількістю осіб. Ключовою була висока концентрація влади на верхівці ієрархії, де ключові рішення приймалися невеликою групою керівників. Такі звання відображали не лише високий статус, але й відповідальність за стратегічне керівництво та координацію діяльності всіх підрозділів.

Середній командний склад займав проміжне положення між керівництвом та рядовими співробітниками. У цілому для системи була важливою наявність досвідчених працівників, які виконували функції керівників підрозділів або відповідали за організацію конкретних операцій. Їхня роль була основною для забезпечення ефективності роботи репресивного апарату.

Найбільшу частку серед звань займали молодші офіцерські звання. Значна чекістів була представлена молодими або недосвідченими працівниками, які виконували оперативні завдання на місцях. Вони мали безпосередньо виконувати накази, що увиразнює ієрархічну структуру, де більшість працівників була орієнтована на виконавчу діяльність. Сержанти ДБ становили нижчу ланку ієрархії, яка відповідала за виконання технічних та допоміжних функцій. Це були кадри, які забезпечували підтримку оперативної діяльності, але не брали участі в прийнятті стратегічних рішень.

У цілому система НКВС була чітко ієрархізованою, з чітким розподілом обов'язків між різними рівнями керівництва та виконавцями. Верхівка ієрархії була представлена невеликою кількістю високопоставлених керівників, які відповідали за

стратегічне планування та координацію. Середній командний склад забезпечував виконання оперативних завдань, тоді як молодші офіцери та сержанти виконували безпосередні функції, пов'язані з реалізацією репресивної політики.

Кар'єра більшості виконавців була пов'язана з НКВС, де вони обіймали різні посади – від рядових оперативників до керівників відділів і управлінь. Найбільша частка працівників була залучена до НКВС саме в 1930-х рр., коли розгорнулися масові репресії.

Основні зміни посад можна умовно класифікувати за кількома напрямками, кожен з яких відображає певні аспекти функціонування системи (*див. Додаток 3*): підвищення, переведення, зміна відомства, поєднання посад, зниження.

За дослідженнями В. Золотарьова, у період «великого терору» в НКВС УРСР спостерігалася надзвичайна плинність кадрів, зокрема вищого керівництва. Для аналізу цієї динаміки автором було сформовано вихідний масив, що включає 125 співробітників, які займали ключові посади в період з жовтня 1936 по листопад 1938 р. До цієї категорії увійшли наркоми, їх заступники, начальники різноманітних відділів, управлінь та обласних управлінь НКВС [318, с. 92-94]. Характеристикою кадрової політики була постійна ротація. За короткий час змінилося п'ять наркомів, що свідчить про нестабільність та інтенсивні чистки в апараті.

Відбувалася не лише часта зміна наркомів, але й їх заступників та керівників відділів, що віддзеркалює загальну тенденцію до частої зміни кадрів. Протягом 1936-1938 рр. відбулась зміна великої кількості ключових працівників, наприклад: 11 заступників наркома, велика кількість начальників різноманітних відділів, велика кількість начальників УНКВС по областях.

Така практика засвідчує систематичні кадрові чистки, спрямовані на забезпечення лояльності та запобігання формуванню стійких владних груп. Процес призводив до дезорганізації роботи апарату, але водночас забезпечував беззастережне виконання наказів з центру.

Вертикальне зростання в межах системи НКВС було однією з найпоширеніших форм кар'єрного розвитку. Приклади підвищення включають перехід від оперативних посад (наприклад, оперуповноважений) до керівних (начальник відділу), а також

підвищення в межах регіональних структур (начальник РВ НКВС до начальника УНКВС). Система заохочувала внутрішнє зростання, де працівники могли просуватися за рахунок досвіду, лояльності та ефективності у виконанні завдань. Підвищення також відображало ієрархічну структуру, де кожен рівень влади був чітко визначений, а кар'єрне зростання було одним із механізмів підтримки мотивації працівників.

Горизонтальна мобільність між різними підрозділами була ще однією характерною рисою кадрової політики. Мобільність дозволяла системі ефективно розподіляти кадри між різними напрямками діяльності, забезпечуючи їхню універсальність та адаптацію до нових завдань. Система органів держбезпеки була гнучкою структурою, здатною швидко реагувати на зміни політичної та оперативної обстановки.

Перехід працівників з інших силових структур (наприклад, міліції або Робітничо-селянської Червоної армії) до НКВС був поширеним явищем. Так відбувалася інтеграція різних силових відомств у єдину систему державного контролю. Зміни часто були пов'язані з потребою заповнити вакансії кваліфікованими кадрами, а також з підвищенням статусу НКВС як ключового інструменту репресивної політики. Саме виконання кількох функцій одночасно (наприклад, начальник УНКВС та військовий прокурор) свідчить про високий ступінь інтеграції різних органів державного управління в рамках НКВС. Таке поєднання дозволяло забезпечити ефективний контроль над різними сферами діяльності, а також підвищувало відповідальність керівників. Практика також відображала загальну тенденцію до концентрації влади в руках невеликої групи осіб, які могли одночасно виконувати керівні та контрольні функції.

Рідкісні випадки пониження могли бути пов'язані з порушеннями дисципліни, політичною неблагонадійністю або невдалим виконанням завдань. Однак такі випадки були винятками, оскільки основна тенденція полягала у підтримці кар'єрного зростання та заохоченні лояльності.

Діяльність чекістів супроводжувалася постійними нагородженням і відзнаками (див. *Додаток II*). Причинами нагородження були заохочення за тривалу та віддану

службу, що підтверджується високою часткою знаків «Почесний працівник ВНК-ДПУ» / «Почесний працівник ВНК-ДПУ», за виконання конкретних завдань, що підтверджується врученням матеріальних нагород, таких як зброя або годинники та винагорода за участь у військових операціях або боротьбу з внутрішніми «ворогами», що відображається у наявності військових орденів та медалей.

Найбільш поширеними нагородами були знаки «Почесний працівник ВНК-ДПУ(XV)/«Почесний працівник ВНК-ДПУ» (25,34% та 24,66%). Основним критерієм для заохочення була довготривала служба в органах держбезпеки. Відзнаки підкреслювали статус працівника як відданого співробітника, що відповідало загальній ідеологічній установці. Ордени та медалі часто вручалися за участь у військових операціях, боротьбу з «ворогами народу» або за виконання особливо важливих завдань.

Серед матеріальних заохочень варто відзначити вручення зброї (браунінг, маузер, пістолет Коровіна, бойова зброя), годинників (зокрема золотих), а також інших цінних речей (портсигари, фотоапарат), які часто мали символічний характер, підкреслюючи особливі заслуги працівника перед системою. Наприклад, іменна зброя або годинник могли бути відзнакою за виконання завдань, які були особливо важливими.

Окремим специфічним заохоченням був одяг, який залишався після розстрілів жертв: *«Я не вважав це крадіжкою (взяття одягу розстріляних) , т.к. це робилося на виду в усіх. Зараз я розумію, що це був злочин, а тоді нам давали цінну річ –пальто, і це називалося заохоченням»* [196,с.391]. Використовувалися різні форми заохочення, які могли нормалізувати злочин. Крім того, виконавці згадували про нагородження грамотами, які підкреслювали їхню роль у виконанні «спеціальних завдань партії». Грамоти служили символічним визнанням їхньої праці та відданості системі: *«Вручали нам грамоти... У грамотах писали: «за виконання спеціального завдання партії...» Цих грамот на відмінному папері в мене – повна шафа»* [387,р.28].

Система намагалася компенсувати психологічний та фізичний тягар, пов'язаний із виконанням репресивних завдань. Виконавці розстрілів описували, як вони отримували спеціальні умови для підтримки фізичного стану: *«Скоро я став*

командиром... і зажадав від начальства, щоб двічі на тиждень – масаж правої руки і вказівного пальця на правій руці. Масаж усім обов'язково...» [387,р.28]. Так не лише підтримували фізичний стан виконавців, але й створювали відчуття винагороди за їхню службу, що могло зменшити внутрішні моральні конфлікти: «Двічі на рік – відправляли із сім'єю в гарний санаторій. Там було чудове харчування... багато м'яса... чудове лікування...» [387,р.28].

Важливо зазначити, що нагородження були тісно пов'язана із загальною ідеологією радянського режиму, яка підкреслювала значення лояльності, відданості та готовності до виконання будь-яких наказів. Нагороди виконували не лише функцію заохочення, але й слугували інструментом підтримки морального духу та мотивації працівників репресивного апарату.

Таким чином, формування виконавчого складу репресивних органів базувалося на принципах політичної лояльності, ідеологічної відданості та готовності виконувати будь-які накази, що робило професійні навички другорядними. Вертикальна ієрархія та мережева взаємодія між підрозділами забезпечували ефективне функціонування системи, дозволяючи швидко реагувати на зміни політичної обстановки (див. Додаток Ж).

3.2. Механізми підпорядкування та ієрархія серед виконавців терору

Аналізуючи поведінку підпорядкування/слухняності, необхідно враховувати особливості мотивації вступу до НКВС. Зазвичай, робота «в органах» вабила не тільки соціальною престижністю, а й гарантованою заробітною платою, іншими соціальними гарантіями і благами на рівні елементарних потреб, але й для соціальної самореалізації, що важливо було для селянства, що виявилось відірваним від землі, декласованих і маргіналізованих елементів.

Одним із аспектів підпорядкування є виконання певних дій працівником, які насправді, на його думку, мали прагнення здійснити колеги задля отримання позитивної відповіді або ж похвали від керівництва. Соціолог Т. Бласс проаналізував те, як людина реагує на авторитет та виокремив при цьому основні реакції: довіра, моральні судження та їх рівень, стан інтелекту та наявність індивідуальних

відмінностей у ворожості ставлення до ворога. Американський психолог з насильства Е. Штауб запропонував розглядати орієнтацію на владу як одну з характеристик пересічних людей, які стають виконавцями масових злочинів [348,с.59]. При цьому варто зазначити, що не всіх виконавців можна назвати «пересічними» людьми, які випадково потрапили до органів, про що свідчать слова начальника УНКВС по Київській області О. Долгушева: *«Я, орденоносець, керував забезпеченням проведення першотравневої демонстрації, котра пройшла дуже вдало, і моя робота отримала схвалення. Три-чотири місяці працював начальником охорони при секретарі ЦК КП(б)У Хрущові, і при відвіданні ним Одеси особисто запобіг теракт проти нього. Ось це, і також моя суспільна робота в партжитті і являлись основою мого висунення»* [197,с.158].

Частина працівників органів держбезпеки могла бути людьми з високим рівнем орієнтування на владу та віддати перевагу ієрархічним відносинам, де існує чітке структурування та розмежування сфер впливу та управління. Їм міг подобатися послух та влада. Для поведінки таких людей характерні порядок і передбачуваність. Все ж не слід відкидати індивідуальні відмінності в орієнтуванні на владу, що все ж можуть впливати на те, як чекісти могли ставитися до людей з різним авторитетом та статусом, або навіть сприйняття ними ідеологій та інших компонентів соціального світу [348,с.59]. Прикладом слугує цитата колишнього працівника органів Г. Тимошенка: *«З 1937 року у нас складалась така ситуація. Якщо би хтось з керівництва сказав, що це злочин – я би цього не зробив. Я боявся вдома спати, щоби не проговоритися уві сні перед дружиною»*[196,с.292]. Простежується серйозна деформація, яка відбулася з працівником та деконструкція нормальності людини.

Одним із основних механізмів підпорядкування була вертикальна система управління, яка передбачала чітку ієрархію та підпорядкованість кожного рівня вищому. Центральний апарат НКВС у Москві координував діяльність республіканських, обласних та районних управлінь, що забезпечувало оперативне виконання наказів на всій території СРСР. Кожен працівник НКВС знав, що його дії контролюються вищим керівництвом, і будь-яке порушення дисципліни чи невиконання наказу могло призвести до серйозних наслідків, включаючи арешт чи

розстріл. Така система створювала атмосферу постійного страху, що робило працівників більш слухняними та готовими виконувати будь-які, навіть найжорстокіші, накази.

За роботою слідчих груп здійснювали постійний контроль і відповідно надавали їм настанови: *«На оперативних нарадах, які проводилися, прямо говорили (Рейхман, Симхович), що партія дала установку ворога примусити всіма засобами роззброїтися, а ви звикли допитувати до 12 години ночі»* [199,с.106]. Досвідчені працівники при навчанні молодших вибудовували необхідний вектор діяльності слідчого: *«Сказали, що з цього дня я сам повинен буду допитувати заарештованих і попередити, що на слідстві всі заарештовані намагаються продовжувати свою ворожу політику»* [199,с.129]. Для керування поведінкою своїх підданих тоталітарний режим однаково добре готував кожного на роль ката і на роль жертви за допомогою ідеології [347,с.1046]: *«Ознайомтеся з оперативними наказами та орієнтуваннями того часу, адже вони виховували в чекістах почуття бачити мало не в кожній людині – ворога, все це підкріплювалося періодичними наглядами за контр-революційними організаціями, які знову викривали, накачуваннями телефоном і особисто»* [199,с.139].

Контролювання процесів арешту і ведення справ відбувалося через постійний прямий нагляд за ходом ведення слідства, його динаміки, логіки і послідовності отримання результатів та перевірку процесу документування.

Керівниками на місцях використовувалися різноманітні методи спостереження та контролю задля забезпечення відповідності дій оперативних співробітників встановленим стандартам та директивам. Основним інструментом контролю були регулярні інспекції та перевірки. Керівництво органів безпеки цікавилася насамперед вмінням працівників бути дисциплінованими, виконувати усі доручення та зберігати секретність у справах. У одній з інструкцій початку 1920-х рр. мовиться про вимоги до працівника бути акуратним, чистоплотним, аби зовнішність приваблювала «клієнтів» і надавала можливість отримати потрібне [203,с.15]. Перед початком слідчого процесу начальник міг збирати усіх на народу та давати настановчі поради, як потрібно працювати з тими чи іншими в'язнями [1,арк.134].

Проведення регулярних нарад і звітувань було одним з механізмів контролю над працівниками. Суть наради зводилася до залякування, погроз та тиску на працівників, які мали виконувати план і відповідні завдання. Про одну з таких нарад, яку організував начальник УНКВС Вінницької області І. Корабльов, розповів на допиті від 12.09.1940 р. замісник 4-го відділу УНКВС Л. Ширін: *«Відсутність в оперскладі ясного орієнтування, натиск Корабльова, атмосфера вимоги справ призводила до того, що апарат сліпо виконував його вказівки»* [1,арк.134].

Ще одним завданням було нацьковування працівників один на одного шляхом порівняння отриманих результатів, а також додаткове мотивування для збільшення продуктивності. Окрім цього, керівництвом велася мова про те, що в Україні колишні керівники УНКВС не впоралися зі своїми завданнями і не стояли на висоті своїх завдань, і тому їх замінено новими людьми (промова О. Успенського на одній з нарад відділу НКВС Вінницької області) [22,арк.14]. Таким чином обґрунтовувалися чистки старих працівників. Керівники регулярно збирали інформацію про підлеглих, далі все, що їм було відомо використовували на судових процесах над порушниками «соціалістичної законності». Зі слів виконавців терору інколи може здатися, що життя своїх колег вони знали краще, ніж власне. У відділах часто панувала атмосфера недовіри: *«Обстановка ця характеризувалася підкресленою недовірою з боку Корабльова до всіх працівників, які працювали в Управлінні до його приходу. Цих працівників розглядали як «ворожі кадри Балицького», хоча майже всі вони Балицького в очі не бачили. Багато з них, коли їх викликав Корабльов, отримували прізвиська саботажників, а вся робота на оперативних нарадах розцінювалася Корабльовим як саботажницька»* [22,арк.96].

Чекісти діяли у атмосфері взаємної недовіри та підозрілості, що пронизала усі сфери людського життя у СРСР. Вони постійно знаходилися у пошуку винуватців різноманітних негараздів та намагалися врятувати власне життя за рахунок інших. Кожна дія людини могла розглядатися, як ворожа до політики партії, за що неодмінно була відповідальність [347,с.1046].

При підпорядкуванні людина могла робити те, що, на її думку, хотіли зробити інші, щоб отримати позитивну відповідь чи похвалу від влади [246,р.114].

Працівник держбезпеки приймав логіку і практику організації, що позиціонувала себе як борця зі злочинністю та ворогами, але насправді за своєю сутністю несла у собі більшу небезпеку для населення, ніж злочинці, з якими боролася. Підміна понять та ролей була необхідною для формування розгубленості та втрати пильності людини, що була не просто приналежною до НКВС, а перетворювалася на її власність. Масові вбивства, виконувані таємно, вимагали високого рівня організації і злагодженості дії всіх ланок, автоматичного безвідмовного виконання належної функції без вагань, як передбачалося посадовими чи неписаними правилами дії. Суворі організованість та налагоджена чітка ієрархія виконання уможливлювали отримання бажаного результату достатньо швидко і без жодних моральних застережень. Створення штучної солідарності, формування міцних зв'язків і загалом причетність до групи вбивць могло легітимізувати вбивство та зменшити дисонанс, що міг відчувати чекіст, розстрілюючи.

У розумінні підпорядкування радянського громадянина наказам також можна виділити певні системи переконань щодо контролюючого впливу на життя людини, орієнтації людини на владу та ідеологічної прихильності.

У умовах тоталітарного режиму, де право та моральні норми були підпорядковані ідеологічним цілям, саме керівництво НКВС визначало межі допустимого. Якщо керівництво не кваліфікувало дію як злочин, то вона вважалася законною, навіть якщо суперечила основним принципам гуманності чи справедливості. Роль керівництва як останньої інстанції, яка визначала, що є допустимим, а що – ні: «Якщо би хтось з керівництва сказав, що це злочин- я би цього не зробив» [197,с.292]. У такій системі координат керівництво виступало як абсолютний арбітр моралі, що створювало специфічний тип правосвідомості: дія отримувала статус злочину не через свою внутрішню природу, а виключно через її офіційну кваліфікацію владою.

Система підпорядкування в НКВС формувала специфічний тип особистості, яка була здатна відмовитися від власних моральних принципів заради виконання наказів. Працівники НКВС, які діяли в рамках такої системи, практично не відчували особистої відповідальності за свої дії, оскільки вважали, що вся відповідальність

лежить на керівництві. Це дозволяло їм виконувати накази, пов'язані з арештами, тортурами чи розстрілами, не відчуючи моральних страждань.

Радянська політична культура прищеплювала громадянам надмірне орієнтування не на власні сили і спроможності, а виключно спрямовувала у русло покори партії і владі загалом. У таких умовах було менш ймовірним, що люди протистоятимуть лідерам. Але важливим є те, що за обставин, коли колишні чекісти намагалися себе виправдати, влада ставала винуватцем скоєного.

Цілком можливим є те, що ще більш релевантною практикою соціалізації для орієнтації на владу є культурна традиція покори та ідентифікації особи з державою. Існуюча культура може складатися з вірувань, певних значень, цінностей, оцінок, символів, міфів та перспектив, що поділяються здебільшого без усвідомлення.

Навіть у рамках жорсткої ієрархічної системи НКВС існували внутрішні проблеми, пов'язані з мотивацією та ідеологічною підготовкою кадрів. Молоді працівники, які не мали достатнього досвіду, часто стикалися з труднощами у виконанні завдань, що призводило до їхнього розчарування або пасивності. Керівництво, у свою чергу, не завжди надавало необхідну підтримку, обмежуючись загальними вказівками без конкретики, що підкреслює відсутність ефективного наставництва та навчання [20,арк.35].

Начальники відділень або відділів часто давали вказівки на проведення допитів, не ознайомлюючи працівників із матеріалами справ. Керівники вважали за краще зберігати контроль над інформацією, не довіряючи підлеглим. Така практика призводила до того, що рядові працівники виконували завдання без повного розуміння контексту, що знижувало ефективність їхньої роботи та призводило до помилок [20,арк.35].

Також керівництво часто обмежувалося лише загальними характеристиками заарештованих, наприклад, називали їх «шпигунами» чи «учасниками контрреволюційних організацій», не надаючи конкретних доказів чи деталей. Формалізм у роботі репресивних органів проявлявся у тому, що головним критерієм було виконання наказів, а не об'єктивне розслідування. Такий підхід призводив до

фабрикації справ та масових репресій, де особистість та обставини справи часто ігнорувалися [20,арк.35].

Присутність вищих керівників, особливо таких, які мали репутацію жорстких і безкомпромісних, викликала страх і напругу серед співробітників. Наказ начальника відділу про те, що всі працівники повинні «міцно працювати» з заарештованими, ілюструє, як керівництво використовувало тиск та загрози для забезпечення виконання завдань. Працівники були змушені працювати всю ніч, що підкреслює їхню повну залежність від наказів і відсутність можливості відмовитися або поставити під сумнів доцільність таких дій [20,арк.37].

Система контролю в НКВС була багаторівневою: навіть у разі відсутності вищого керівництва його функції виконували інші посадові особи, що забезпечувало постійний тиск на працівників. Така практика створювала атмосферу постійного страху перед перевітками та покараннями, що робило співробітників більш слухняними та готовими виконувати будь-які накази, навіть якщо вони були необґрунтованими або жорстокими.

Керівники «навчали» тортурам під час оперативних нарад НКВС, погрожуючи і наказуючи своїм підлеглим бути жорсткішими. Вони також навчали тортурам під час допитів, втручаючись у них, показуючи прийоми здобуття потрібного результату.. Кожен рівень керівництва постійно тиснув на підпорядковані органи, надсилаючи уповноважених, здійснюючи телефонні дзвінки, заарештовуючи окремих керівників НКВС. Крім того, військова культура означала, що підпорядкування наказам вищого керівництва було само собою зрозумілим. Якщо катування були основним мастилом терору, то невинний тиск згори, постійні візити уповноважених слугували поширенню та прискоренню терору, що призводило до все нових і нових арештів та все більших і більших групових справ [272,р.172].

«Ліміти», які спускалися вищим керівництвом на місця таким же чином, як і плани економічного розвитку в інших державних установах на виконання репресій, були одним із ключових механізмів підпорядкування в системі. Появу системи «лімітів» визначила відсутність на місцях у районах та областях даних про точну кількість обраних для репресування осіб. «Ліміт» у буквальному сенсі означає

«межа», але з огляду на діяльність чекістів є зрозумілим, що офіцери НКВС спиралися на усні накази згори та розуміли ці цифри, як квоти, які потрібно виконати [243,р.28].

Перші «ліміти» терору були визначені Й. Сталіним на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП (б) 1937 р. з озвученням кількості партійних керівників, які повинні були втратити свої посади: 3-4 тис. з вищої ланки, 30-40 тис. з середньої, 100-150 тис. з нижчої. Для українців, які пережили масу репресивних дій з початку встановлення радянської влади, зокрема недавній терор голодом, такі дії означали катастрофу [238,с.102].

Певна кількість начальників райвідділень протестували проти таких «лімітів», але їх зазвичай викликали в УНКВС, оголошували від керівництва усні догани і виїжджали в район виконувати накази, але тільки не за встановленими «лімітами», а за матеріалами, за якими були підстави для арешту.

«Ліміти», які надавалися центром слугували не просто квотами для працівників на місцях, а «максимумом, більшим за мінімум». Чиновники виконували та збільшували плани арештів, адже були переконані у тому, що цього бажав Й. Сталін [243,р.28]. Чекісти у цьому плані могли демонструвати те, що британський історик Я. Кершоу проаналізував у контексті нацистської, як «роботу на фюрера», за умов, коли вбивство євреїв відбувалося під егідою конкуренції між нацистами, аби задовольнити бажання А. Гітлера, не маючи при цьому прямих наказів [274,р.111].

За даними, які опублікував В. Васильєв, наказ передбачав репресувати в Україні за першою категорією—8 тис. осіб, за другою—20 800 осіб, у цілому—28 800 осіб [302,с.125-126]. Прикметним було те, що «ліміти» могли спускатися не лише окремим республікам, областям і районам, але й підприємствам, зокрема шахтам.

З початком операцій очільником УНКВС І. Леплевським у листуванні з наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим було висловлено прохання збільшити «ліміти». У результаті численні клопотання були задоволені і остаточні «ліміти» для України були встановлені: для 1-ї категорії—26 150 осіб, для 2-ї категорії—37 800 осіб, загальна кількість становила разом 63 950 осіб, що було втричі більшим від запланованого [283,с.182].

Ознакою цілісності репресивної системи є те, що протягом терору відбувалося «стаханівське змагання» щодо виконання плану та дотримання «лімітів». Офіційно стаханівський рух був запроваджений за два роки до подій терору і був спрямований на збільшення виробництва та призвів до запровадження норм праці [271,р.55]. Нагнітання перегонів відбувалося за умов, коли один працівник міг просити про підвищення «лімітів», а інший не робити цього, тоді той, хто висловив прохання, був оцінений як такий, що працює краще, адже перевиконує план [254,р.28].

Співробітники діяли цілком цинічно під тиском вищого керівництва, яке щовечора збирало інформацію про кількість тих, хто зізнався та заарештованих. При цьому створювалася своєрідна атмосфера змагання між відділами [22,арк.11].

Прагнучи вислужитися та показати найкращий результат, керівники районних та обласних відділів НКВС неодноразово зверталися до вищого керівництва з проханням збільшити кількість людей, яких можна репресувати: *«...працівники давши за ніч меншу кількість зізнань від заарештованих або зовсім не отримавших визнань кваліфікувалися, як саботажники, а це означало перспективу негайного арешту і короткої розправи»* [24,арк.139].

У прагненні вислужитися найбільших «успіхів» досягали саме представники найнижчого рівня органів. Керівникам районних відділів не вистачало необхідних кадрів, обладнання, приміщень для здійснення масових репресивних дій. Їх обов'язком була складання регулярних звітів про інформаторів, створення потенційних списків «ворогів» народу» та організація проведення арештів.

Вище керівництво зовсім не переймалося тими проблемами, змістом проведення розслідувань до певного часу, які існували на місцях. Головним інтересом керівників було виконання «ліміту» на арешти. Таким чином «ліміти» центру мали власне інтерпретування на місцях[243,р.40].

Після отримання «лімітів» райони мали вирішити, чи просити більше. Можна простежити відмінність операцій 1937-1938 від, наприклад, розкуркулення, де регіонам було вказано дотримуватися «лімітів». У наказі № 00447 зазначалося: «У випадку, коли обставини вимагають підвищення «лімітів», комісари НКВС республік і керівники НКВС областей зобов'язані подати клопотання з обґрунтуванням причин

підвищення». При цьому зменшення або ж переведення осіб з першої категорії у другу підлягало особливому рішення [254, р.126].

На нарадах О. Успенським було заявлено, що деякі області можуть отримати додатковий «ліміт» за рахунок перерозподілу «ліміту» «троєчних контингентів», кому додатково були потрібні «ліміти» мали дати відомості [22, арк.324]. Особливістю було те, що сталінська влада свідомо заохочувала тих, хто перевищував «ліміти» та домагалася виконання поставлених завдань, а також за допомогою «перегину» тестувала межі й рамки можливого виконання масових операцій.

При цьому, система планування, обліку, статистики і загального діловодства захопили усі сфери людського життя та визначили стратегії терору. Радянська система передбачала суворе формальне діловодство, що у свою чергу обмежувало усі органи, держбезпеки, зокрема. У цілому кожен етап руху в'язнів документувався. Документуванню прагнули й надати обшуки, але це було важко зробити на нижчих рівнях. Перешкоджав цьому процесу низький рівень освіти, помилки, які робили чекісти, демонструють, що вони не лише були малописьменними, але й не володіли мовою в цілому [206, с.211].

Прохання про продовження терміну операції, було не лише адміністративним кроком, але й інструментом для посилення репресій та розширення меж терору, демонструючи безжалісну природу тоталітарного режиму.

Кожен із виконавців терору ідентифікував себе з лідером групи настільки сильно, що група починала функціонувати як єдине ціле, де індивідуальне «Я» поступалося місцем колективному «супер-его». Насильство ставало можливим саме тому, що окремі члени групи вже не керувалися власними моральними принципами чи сумлінням, а діяли відповідно до вказівок і «совісті» лідера. Лідер ставав уособленням морального авторитету, а його накази – законом, який виправдовував будь-які дії, навіть найжорстокіші. Таким чином, індивідуальна відповідальність замінювалася колективною лояльністю, що робило злочини не лише можливими, а й «морально прийнятними» у межах групи.

Таким чином, механізми підпорядкування в органах НКВС базувалися на вертикальній ієрархії, де кожен рівень був підконтрольний вищому, що забезпечувало

беззаперечне виконання наказів через постійний контроль і страх покарання. Орієнтація на владу, культура покори та ідентифікація з державою робили працівників схильними до маніпуляцій, дозволяючи їм виконувати накази, навіть суперечливі особистим переконанням. Підпорядкування включало як зовнішній контроль (ієрархія, ліміти), так і внутрішні фактори (ідеологія, деформація моралі), формуючи особистість, здатну на масове насильство через відчуження від власних принципів та ідентифікацію з системою.

3.3. Методи фізичного та психологічного впливу на жертву

Ведення кримінально-слідчих справ у добу Великого терору проводилося двома групами слідчих, які на корпоративному жаргоні самих чекістів отримали назви «забійники» і «літератори», завданням перших було «вибити» підписи під протоколами, використовуючи методи фізичного і морального насилля, другі – відповідальні за тексти протоколів [347,с.1040]. Зауважимо, що ці найменування опосередковано засвідчують штучність і фальшування змісту провин заарештованих і викривають Великий терор як форму війни держави проти народу, зараховуючи до «ворогів» за соціальними і етнічними критеріями.

Методи фізичного впливу під час допитів були найрізноманітнішими і залежали від декількох факторів:внутрішньо об'єктивних (загальної рекомендації, градаційного кластера «ворога» як підслідного, кількісного обсягу і строку виконання) та колегіально-суб'єктивного (вигадливості і вправності слідчого, набутого досвіду, наслідування «зразкових» колег, моральних запобіжників, психологічних відхилень).

За матеріалами опублікованих документів можна виділити основні методи, які найчастіше згадують жертви і самі працівники органів. Серед методів фізичного впливу основним методом, вживаним найбільш часто і більшістю працівників, було побиття. Регістр цього знущального методу дуже широкий: завдання ударів руками, ногами, важкими підручними предметами одним, двома слідчими чи спеціально залученим катом; вибивання/висмикування зубів і нігтів, виривання (смикання, волочіння за) волосся, штрикання і уколювання, ламання кісток, розбиття голови та носа, видавлювання очей, нанесення порізів або опіків на тіло, ураження струмом

статевих органів тощо. З аналізу опрацьованих архівних справ виконавців можна виокремити частини тіла жертви, які найбільше зазнавали побоїв: голова, обличчя та серце [9, арк.116]. Завдавання травм могло тривати протягом декількох днів або тижнів [9, арк.117].

Поруч із побиттям широко практикували методи фізичного перенапруження: сидіння на кубрику на розі стільця / на гарячій батареї, присідання (до сотень разів), викручування / заламування рук, тиск на грудну клітку, затуляння дихання, кількогадинне стояння, стояння на одній нозі, підвішування за ребра / на дибі, занурювання у воду, тримання на холоді) практикували в різних комбінаціях і кількості тривання, часто спеціально додаючи тиск на рецептори слухові (крик, лайка, спеціальні сигнали) і зорові (електричне світло, занурення у темряву) тощо.

Слідчі іноді зверталися до спеціальних помічників, який називали «боксерами», вони могли також займатися побиттям, адже мали на це фізичну силу [22, арк. 257]. Зазначимо, що різниці між тортурами і побоями майже не існувало, адже арештанта після допиту часто приносили з поламаними кістками, перебитими частинами тіла, що у подальшому, зі свідчень одного з в'язнів, призводило до того, що людина не могла ходити та тижнями мочилася кров'ю [16, арк. 111].

Побиття здійснювали найрізноманітнішими способами: *«Потім третій прийом, заставили мене сісти біля столу на стул, Баутін кивнув на слідчого, щоб той через стіл схопив мене за голову, слідчий хватає мене за голову, нагинає до стола, а Баутін б'є мене, по шиї, по спині»* [1, арк. 107]. Інколи побої не супроводжувалися допитом чи усним звертанням, а проводилися у цілях зламати підсудного або ж з садистських міркувань чекістів: *«...очевидно, що спеціально для цього і заходив, так як не запитував нічого, просто бив»* [1, арк.152].

Побиття часто були колективними [6, арк. 163]. Можна припустити, що цей вид побиття застосовувався слідчими задля посилення відчуття беззахисності жертви. Колективна агресія викликала більший страх і могла швидше призвести до зламу опору. Такі дії робили слідчих менш вразливими до можливих наслідків їх дій, адже формувалася колективна відповідальність за скоєне. У разі виявлення жорстоких методів, що й сталося у 1939 р., така колективна участь мала би забезпечити захист та

взаємну підтримку серед енкаведистів, але з огляду на опрацьовані архівно-кримінальні справи, у процесах порушників соціалістичної законності виконавці свідчили проти своїх колег. Практика відповідала загальній лінії партії, що спрямовувалася на колективну відповідальність та всебічну підпорядкованість [3, арк. 44].

Втрата свідомості в'язнем була своєрідним орієнтиром та показником ефективності застосованих дій слідчими: *«Тоді мене почали бити в груди, під боки, по голові вдарили, до крові по обличчю били, поки [не] втратив свідомість»* [196, с. 218]. Таким чином непритомний в'язень був ознакою того, що мети слідчого у якісь частині роботи з підкорення волі затриманого досягнуто. Будучи непритомним і далі виходивши з цього стану, людина могла точно не запам'ятовувати власні дії та те, що чинили слідчі, що давало змогу чекістам фабрикувати протоколи. Доведення в'язнів до втрати свідомості цілком відповідало політиці партії, яка засуджувала будь-який опір радянській системі.

Коли заарештований помирав, то слідчі могли покласти тіло до лікарні для того, щоб приховати факт насильницької смерті. Існували випадки, що жертва залишалася живою, тоді застосовувалися різноманітні методи з приховування злочину, один з яких: *«...і коли виявилось, що заарештований ще живий і починає ледь розмовляти, боючись, що вранці лікар побачить його побитого, і це набуде розголосу, то він (слідчий) його цієї самої ночі потягнув назад до себе в кабінет і кинув його на голу підлогу»* [197, арк. 359].

Для більшої «результативності» допиту використовувалися при фізичному насиллі різні предмети: товста мотузка, рукоятка, дерев'яні палиці, нагани, ніжки від стільця, цвяхи, дубинки, металеві лінійки, голки, каміння, ремні, гумові кийки, металеві троси, кастет, залізні пруті, ключі, викрутки, обценьки, більярдний кий тощо. Спонтанно під час тортур йшли в хід книги (карний кодекс, Біблія), музичні інструменти (скрипка), прес-пап'є, чорнильніці, вазонки – що потрапляло під руку: *«Тоді я сижу біля столу, а слідчий взяв лінійку з мідним пругом і почав мене бити по кісткам плеч, я увесь одервенів і втратив чувство, а він говорить, що в нього кренке тіло»* [4, арк. 107]. Також жертв під час насилля часто роздягали частково або

повністю з ціллю морального тиску, та з практичної мети – аби кров не залишалася на одязі, у разі чого можливості приховати скоєне працівниками на допиті.

Про особливий садизм слідчих свідчить *розбиття голови револьвером* [1, арк. 117], а також використанням кия для більярду розповідала жертва працівників Чернігівського НКВС І. Баклан, даючи свідчення у процесі над начальником Чернігівського НКВС Баутіна : *«Баутін приніс з під біліярда кії з начиненим свинцевим ...побив на мені з обох рук кій, а потім бив носами в ребра, в живіт»* [1, арк. 107]. Окрема специфіка була у використанні Біблії, як засобу нанесення побоїв: *«Мені Гаранін розповідав, що його били важкою біблією, вагою до пуда і після кожного удару, він втрачав свідомість»* [1, арк. 114].

Серед усіх предметів, які застосовувалися для тортур, поширеним було застосування стільця, табуретки. Метод вибивання стільця з-під обвинуваченого, після чого той отримав травми та часто непоправимі наслідки для здоров'я, мав широке використання. Слідчими такий підхід міг застосуватися декілька разів. Усе залежало від того, чи людина, яку допитували, готова була сказати потрібні слова. У лексиці виконавців цей метод отримав назву «політ з парашута». Варто зазначити, що значна частина методів фізичного насилля отримала власну метаморфічну назву у мовленні працівників НКВС, задля маскуванню антигуманних дій та відведенням уваги від виконання прямих насильницьких дій, принаймні, у власній свідомості. Додатково слідчі при побитті використовували так званий «козелок» [12, арк. 128], ніжки від стільця, як знаряддя [70, арк. 157].

Часто і повсюдно використовували метод «садіння на стілець», який полягав у тому, що заарештованого садили на самий кут стільця, інколи з підкладеним гострим залізом, причому так, щоб у нього ноги були розкинуті на витяжку широко в сторони, а руки опущені [1, арк. 157]. Таким чином, заарештований на стільці сидів, не спираючись ні ногами, ні руками. Через півгодини найбільш витривалий заарештований падав зі стільця без пам'яті і далі міг дати показання. Стільці або ж табуретки були високими від підлоги спеціально зробленими для тортур. На цих табуретках могли тримати заарештованих по кілька днів, вимагаючи від них підписувати протоколи.

Працівниками часто застосовувався метод «вистойки» або «стійки» [70, арк. 155] у різних варіаціях. Заарештованих ставили по боках кімнати по 4-6 осіб, а посередині кімнати на стільці сидів співробітник, який змушував цих заарештованих тільки стояти обличчям до стіни, не рухаючись, ні їсти, ні спати нікому не давали, у вбиральню не пускали, заарештовані справляли нужду в штани, якщо хтось пробував сісти на підлогу або відійти від призначеного йому місця «стійки», то співробітник, який чергував, викликав із кабінетів співробітників, і цього заарештованого били [199, с. 157]. Заарештовані могли стояти більше тижня під охороною мобілізованого партійного і комсомольського складу, доти, доки не починали давати свідчення [196, с. 214].

Метод «раки» – примус стояти без руху протягом багатьох годин: *«Раки» я робив протягом 5-ти діб, кілька разів падав без свідомості, обливаючи водою, мене приводили до тями, ставили до стінки, били по потилиці і знову змушували робити...»* [11, арк. 19]. Зі застосування цього методу та інших стає зрозумілим те, що насилля містило циклічний характер, тобто застосовувалося регулярно, з певним інтервалом, не було одноразовим. Розповсюдженим методом був «Ластівка», коли затриманому зв'язували руки та ноги за спиною та підвішували у повітрі [11, арк. 20] та «кіно» – заарештованого змушували дивитися на електролампку, від чого псувався зір [11, арк. 8].

Також поширеним методом допиту був «конвеєр» [20, арк. 67]. Суть полягала у безперервному допиті зі зміною слідчих протягом багатьох годин, днів підряд: *«Мене особисто безперервно допитували 9 слідчих...»* [11, арк. 72]. Допити могли розпочинати новачки, а закінчували досвідчені слідчі. Метод перетворювався у безперервний тиск та у фізичні тортури. Через дванадцять годин такого допиту жертва почувалася некомфортно, через день втрачала терпіння, два-три дні призводили до фізичного виснаження. За свідченнями, потрібен був тиждень такого допиту, аби отримати свідчення від будь-якого в'язня. Метод не був новим, адже у світовій практиці, його застосовували у Шотландії в XVI ст. [216, с.220].

Варто зауважити, що під «конвеєром» також розумілося безперервна бюрократична машина поточкових масових чисток. У підсумку можемо зазначити, що

такий метод використовувався енкаведистами задля того, аби не дати жертві можливості відпочити та відновити власні сили, що, відповідно, призводило до виснаження. Постійна зміна слідчих дозволяла підтримувати високий рівень тиску. Метод був частиною бюрократичної системи, де кожен елемент працював задля досягнення кінцевої мети – отримання зізнань. «Конвеєр» дозволяв слідчим обробляти велику кількість затриманих за короткий час, забезпечуючи високий рівень продуктивності репресивної машини.

Методи використовували протягом певного часу щодо заарештованого, не завжди навіть змінюючи їх, додаючи морального тиску та фізичного болю, завдаючи ударів на попередні поранення, задля більш болючого ефекту [199, с. 282].

Слідчі працювали в умовах, коли в результаті побойв від жертв починав виділятися неприємний запах: *«Від мене почало пахти трупом. Манілов підійшов до мене і говорить – пиши твою матір, бо вже від тебе пахне трупом...»* [2, арк. 106]. Також важливим аспектом дезорієнтації в часі було зміщення графіка харчування [19, арк. 129], змінювали інтервали, не годували декілька днів, потім надавали їжу, годували у різний час доби: *«Перших 3 дні я сидів по 24 години на стільці різними формами і нічого не їв і не знав чи мені помагається»* [1, арк. 106]. Їжа інколи виступала, як засіб заохочення і маніпуляції: *«...у вигляді заохочення (після надання потрібних свідчень – авт.) заарештованих годували з буфету УНКВС сніданками...»* [1, арк. 133]. Також годувати могли після отримання свідчень: *«...арештованим Точеному і Калиті давали вечері за рахунок коштів НКВС за те, що вони дали «визнання»* [3, арк. 42].

Зауважимо, що слідчими застосовувалася практика, коли заарештованому могли дати якийсь час для перепочинку від катувань, а потім знову до них поверталися [1, арк. 106].

Затримані, характеризуючи знущання, фізичне насилля, які застосовували слідчі, вживали термін «інквізиція», що стає зрозумілим з аналізу заяв, скарг та свідчень: *«Коли я не хотів писати того, чого я не робив, надо мною почалось знущання (інквізиція) і мене довели до того, що я став не при своєму розумі»* [2, арк. 108]. Наслідком допитів для в'язнів могли стати фізичні та психічні зміни їх

організму: *«Мені стали показуватися в кімнаті –стаї мишей, різних звірів»* [1, арк. 107].

Поширеним методом було утримання жертв у холодних камерах або приміщеннях, де температура була значно нижчою за нормальну. Обливання водою часто застосовувалося після побиття [20, арк. 330], а також з ціллю переохолодження жертви, виникнення обморожень. Використовували також обмотування голови мокрими ганчірками, які висихали та викликали нестерпний біль [216, с. 223]. Деякі заарештовані мусили сидіти на холодних металевих поверхнях, що було дискомфортним.

Метод катування теплом полягав у тому, що заарештованих утримували у приміщеннях, камерах з дуже високими температурами. При цьому чекістами не надавалась питна вода, від чого організм жертв був виснаженим від зневоднення: *«...камера площею 8 кв. м, у ній перебувало до 24-х осіб – не тільки лягти, а й сидіти було ніде – це в найспекотнішу літню пору»* [20, арк. 29]. Високі температури викликали теплові удари та призводили до сильного потовиділення, яке, у свою чергу, змушувало організм втрачати рідину.

Окремим аспектом є те, що слідчі часто змушували інших заарештованих брати участь у насильницьких діях: *«Посередині кімнати на табуреті лежав заарештований, двоє інших заарештованих його тримали за ноги і голову, а третій у момент мого приходу стояв із палицею в руці, припинивши бити лежачого. Останній у цей час давав уже «свідчення» і йому дозволили встати»* [63, арк. 88].

Застосовувалися колективні допити [22, арк. 11], «концерти» – побиття заарештованими один одного за вказівкою слідчого. Використовували як фізичне, так і моральне насильство через залучення до злочину заарештованих і демонстрування наочно того, що може статися у разі відмови від надання свідчень. Метод полягав у одночасному виклику в кімнату слідчого 5-10 осіб, з яких зазвичай одного могли допитувати, а інші чекали своєї черги. З введенням такого методу число свідчень зростало [24, арк. 182] . На слідчому процесі були присутніми декілька працівників НКВС, що створювало додатковий тиск на заарештованого. Чекісти з досвідом демонстрували молодшим колегам, як необхідно поводитися з обвинуваченим, а

також могли хизуватися тими методами, які використовували задля «вибивання» свідчень. Додатково проводили колективні допити одразу кількох жертв [347, с. 1047].

Помітним було застосування поряд з фізичними методами морального тиску шляхом демонстрації насилля: *«Коронцов повів мене до іншого кабінету, де там були якогось ув'язненого, і показував мені, що якщо я не скажу, що я ворог народу, то з мене «коржик» буде...заарештований лежав на підлозі весь у крові та кричав не своїм голосом»* [197, с. 173].

Окремим аспектом допиту був графік роботи слідчих. Допити могли розпочинатися уночі і тривати до ранку, або ж після обіду. Початок допиту в нічний час інколи був спеціальною пропозицією керівництва: *«Успенський, після оперативної наради, усім працівникам Третього відділу за вказівкою нач. Відділу т. Готовцева було запропоновано викликати на ніч заарештованих і «міцно» з ними працювати»* [20, арк. 37]. Темна пора доби обиралася з метою створення додаткового стресу для затриманих, створення ізолюваного середовища, мінімізації свідків, конспірування операції. Окрім цього, нічні допити були певною частиною значно ширшої стратегії органів держбезпеки з підкорення населення через страх і терор. За умов, коли люди усвідомлювали, що їх можуть забрати уночі для допиту, формувалася атмосфера постійного страху та невизначеності. Так демонструвалася всевладність та контроль над усіма сферами людського життя на будь-який проміжок часу.

Нанесення побоїв мало свій інтервал, могло розпочинатися ввечері і тривати до самого ранку [70, арк. 116]. Люди природньо схильні відчувати більший страх саме вночі, інтервальні побиття з позбавленням сну створювали при цьому ефект ізоляції і безпорадності. Такий режим роботи був частиною «конвеєра» і давав можливість слідчим працювати по змінах.

Важливим було змінювати інтервали між допитами, що порушувало біологічний годинник як затриманих, так і слідчих, спричиняло втому, сонливість, могло викликати тривогу, позбавляло стійкості. Безперервний тиск на жертву підтримувався зміною слідчих. До психологічного виснаження затриманих призводили також повтор однотипних запитань, відсутність перерв між допитами. Інтервали між допитами

могли становити декілька годин, днів або навіть тижнів та місяців: «...мене місяць не допитували, а потім знову днів три стали визивати...» [1, арк. 107].

Слідчі могли проводити допит протягом декількох годин, після чого робилася невелика перерва, далі допит продовжували. Жертвам здавалося, що допит тривав декілька хвилин, але насправді цілими годинами. У дезорієнтації в часі важливу роль відігравала тактика позбавлення сну: «...я був на допиті без сну 10 діб, з них 2 доби мені не давали їсти...» [2, арк. 117]. Затриманих могли будити протягом кожних кількох годин без можливості повноцінного відпочинку. Відсутність сну призводила до фізичного виснаження, втрати здатності логічно мислити, ухвалювати рішення, сприймати навколишнє [3, арк. 96].

В'язні могли впливати на свідчення один одного, що було показником дієвості фізичного насилля як методу ведення слідства: «Дехто із побитих говорив так, що краще писати брехню самому на себе, чим позбутись організму і завчасно піти в могилу» [1, арк. 107].

Поруч з фізичними методами ведення слідства «забійниками» було застосовано моральний тиск на жертву, завдати максимальної моральної шкоди було супровідним до нанесення травм. Під час тортур слідчі застосовували різні прийоми, серед яких було: висміювання жертви, словесне приниження, змушування заарештованого виконувати певні пісні чи поетичні твори, тобто розважати, позбавляння шляхом використання нецензурної лексики людини відчуття власної цінності, погрози, залякування. Звідси, використання під час допиту аргументів, що людина не лише винна, але й не є особистістю, яка взагалі важлива і має право на життя. Робилося це шляхом поєднання психологічних та фізичних травм, які завдавали жертві: «Для них це було кумедно, і під час кожного удару вони реготали і сміялися, коли я не витерпів і впав, став кричати, то Водкін встромив мені шкарпетку від свого черевика в рот, а Дальський схопив палицю і бив мене по пальцях» [196, с. 331].

Процес розгортання психологічного тиску з використанням морального насилля слідчих над обвинуваченими можна розділити на декілька етапів. Момент арешту був першим етапом психологічного тиску на заарештованого і мав характер таємної акції, яка здійснювалася вночі. Рідні заарештованого найближчими днями, тижнями після

арешту не мали змоги довідатися про долю заарештованого. Долі багатьох засуджених людей були секретом для рідних навіть після засудження та смерті [347, с. 1040].

Допити зазвичай розпочиналися не одразу після затримання, а через декілька днів, що чинило тиск на заарештованого. Заарештований на цьому етапі у невідомості мусив очікувати своєї долі у важких обставинах і умовах, відірваний від сім'ї. У в'язниці при цьому широко використовували сітку агентів, які слухали все, про що розмовляли в'язні між собою та надавали інформацію слідчим. Мали широке використання провокативні методи, покликані спонукати осіб, яких «розробляли», до відвертих розмов на «гострі» теми. Агенти, маючи доручення чекістів, могли допускати антирадянську лексику, чим підбивали співрозмовників до вступу у діалог з цієї тематики. Внутрішній камерний агент міг видавати себе за учасника таємної організації або дії його були зумовлені підготовленою оперативниками «легендою». Метою та основним завданням такої агентури було змусити оброблюваний «об'єкт» розповісти невідомі слідству обставини справи, вивести на зізнання особисте та назвати осіб, які є причетними. Шляхом розповідей історій про методи допитів переконати, залякати, зламати дух людини, її волю. Після психологічної обробки тюремної агентури людина могла втратити самоконтроль [347, с. 1040].

Наступним етапом був допит, на якому слідчі використовували різні методи морального насилля над людиною, задля отримання показань. Про типові методи, які використовували слідчі, розповідали жертви, а також колишні працівники органів державної безпеки під час процесів про порушення «соціалістичної законності». Однією з причин скоєння морального насилля над заарештованими можна назвати фізичне виснаження слідчих, яке підвищувало та схиляло до психічної нестійкості. У атмосфері страху, смерті, регулярних криків та вбивств людська психіка не завжди здатна була раціонально приймати рішення [347, с. 1041].

Останнім етапом було «обробляння» заарештованого перед судовим засіданням за добу або декілька діб. Суть обробки зводилася буквально до такої настанови: «Ви на суді повинні визнати себе винним. Якщо ви перед судом будете лити бруд на слідство, врахуйте, що з наших рук ви нікуди не підете, на суді вас ніхто не слухатиме і наклепувати вам на слідство не дозволять, а коли повернетесь до нас із суду, то

візьмемо вас у такий оборот, у якому ви ще не були». Жертві демонстрували приреченість її становища, погрожуючи та залякуючи. Для успішної реалізації усіх етапів було використано стратегії: вбивство в людині юридичної особи, перетворення людини на живий труп, тобто знищення моральної особистості, руйнування рішення совісті, роблячи їх сумнівними та двозначними [347, с. 1041].

Відповідно до етапів морального насилля над жертвою характерними були методи психологічного тиску: погрози, вибір між смертю та необхідними свідченнями, залякування, переконування у приреченості та безнадії жертви, арешти членів родини або здійснення насилля над ними, демонстрація побиття заарештованих, закривавлених кімнат, розбитих предметів побуту, мертвих тіл, вивезення на кладовища, залучення до спостереження за побиттям слідчими інших заарештованих. Ключовим було використання спеціальної лексики, почасти грубої, брутальної і лайливої [347, с. 1041].

Найбільш поширеним методом психологічного тиску були погрози. При цьому ставився ультиматум: «Або свідчення, або...». Першою погрозою було побиття, до якого часто і вдавалися слідчі. У цьому аспекті застосовували побиття заарештованого, демонстрацію фізичного насилля над іншими з примусом спостерігати, обіцянку переведення до камери-каземату, котра може зробити з людини інваліда, проведення справи показовим процесом і розстріл. Також погрози стосувалися сім'ї заарештованого: *«Скільки старшій доньці років? Я відповів: 15 років. Він тоді сказав, ну нехай вона вступить до нас у парк і нехай своїм тілом заробляє гроші. Я тоді їх назвав контрреволюціонерами. За це вони мені відбили легені і зробили з мене інваліда»* [347, арк. 1041].

Причинами висловлення погроз для рідних заарештованих були: психологічний тиск, прагнення збільшенні кількості жертв, стратегія тотального контролю та загального залякування населення, використання страху, як інструменту управління, ідеологічна мотивація (колективна відповідальність). Чекісти розуміли, що турбота про власну родину жертви може виступати інструментом примусу задля досягнення цілей.

Звідси слідує, що працівниками НКВС було обрано два типи адресування погроз: фізична шкода жертві (побиття, катування, розстріл) та рідним (насильство, інкримінування справи, катування, розстріл).

За погрозами вчинення насилля над рідними часто вдавалися до їх арешту [199, с. 257]: «Друшляк (слідчий) заявив мені – якщо не даси свідчень, то заарештуємо твоїх братів, але ж, окрім мене, у мене є ще два брата-члена партії, і додав – заарештуємо твою дружину, і що на арешт дружини вже оформлені документи» [347, с. 1042]. Також могли наголошувати на тому, що рідні вже знаходяться під слідством або ж дали свідчення про заарештованого, часто обмаюючи таким чином жертву. Влаштовували інсценування допиту когось з членів сім'ї у сусідній кімнаті. Слідчі розуміли, що близькі для жертви люди є одним з найкращих способів маніпуляції і отримання бажаних свідчень: *«10 днів простояв у кабіні на ногах. Люльков став говорити, що завтра мене розстріляють, а сьогодні він був у моєї дружини та жив з нею. Ремов сказав, що викличе мою жінку та буде при мені твалтувати»* [196, с. 274]. Якщо людина відмовлялася давати свідчення після адресованих їй особисто погроз, то погрожували членам сім'ї. Як зазначає американська дослідниця тоталітаризму Х. Арендт, вибір відбувався не між добром та злом, а між убивством і убивством [347, с. 1042].

Супутнім до погроз було посіяти у людині почуття безнадії та приреченості: *«Ви все одно не витримаєте всіх цих тортур і побиття, які застосовують до Вас, все одно нас усіх розстріляють, і тому вигадайте якусь легенду, дайте людей...»* [199, с. 322]. Людину різними способами запевняли у тому, що, з однієї позиції, її життя у руках слідчих, які можуть шляхом тортур позбавити життєздатності, з іншої – маніпулювати тим, що все залежить від волі заарештованого, який може надати потрібні свідчення і позбавити себе від страждань. При цьому, окремим аспектом є знущальне ставлення після допиту зі застосуванням насилля на кшталт запитання: *«Ну, як здоров'я, може, звернешся до лікаря?»....ось чуєш усі ці крики (у цей момент було чути крики тих, кого б'ють, з інших вікон будівлі), це все в центрі міста. Ми знаємо, що народ чує, нехай чує, знову заарештовані швидше свідчення дадуть»* [199, с. 722]. Демонстрування власної безкарності слідчими та безвихідного становища

жертви було однією з тактик під час ведення слідства, що розривала самовпевненість виконавців у власних діях, відчуття особливості, влади над людьми та обставинами [347, с. 1042-1043].

Під час допиту слідчі також змушували розважати їх, що було приниженням для заарештованого: співи, читання поезії та молитов були найбільш поширеними методами. У способах принизити людину все залежало від вигадливості та морального рівня слідчого [347, с.1043]: *«Легкий з 11-го відділу перебив вухом (зовнішнє), колов голками, пір'ям та ін. тонкощі, змушував співати «Боже царя храни» [199, с. 250].*

Інструментами застосування словесного психологічного насилля було використання нецензурної лексики та різних форми обзивань: *«Його розмова тривала найпохабнішою лайкою, він зовсім не був схожий на Заступника Нач. Облуправління, а скоріше за все на якогось п'яничку, що валяється на базарі...» [199, с. 333]*. Хамство з використанням нецензурної лексики – один з ритуалів (само)приниження, який сформувала репресивна культура, обов'язкове для всіх, зокрема і для еліти. Прояв хамства був одним із найрозповсюдженіших психологічних насильств під час допитів. Використання лайливих слів – механізм руйнування людської гідності: *«Відповідь на свої слова я почув від слідчого (далі нерозбірливо) з викриком: «... ти і твоя мати блідь, проститутка, шпигун, курва і тому подібне...»» [1, арк. 63]*. Чекісти забирали право на самоповагу шляхом переконання у ницості жертви. Вживання нецензурної лексики у цьому випадку було одним із проявів психологічної репресії [335, с. 114]. Забиралося право на самоповагу шляхом переконання у ницості жертви [347, с. 1043].

Найпоширенішим у обзиваннях жертви було наділення її рисами тварин. Виконавці шляхом порівняння власних жертв з тваринами запевняли себе у тому, що заарештовані є «нелюдьми», а злісними паразитами. Відбувалася дегуманізація жертви. При цьому слідчі виконували вчинки, які не є притаманними людині з, яка має моральні цінності, чим і відрізняється від звіра: *«12 жовтня змусив мене стати на коліна, підняти підборіддя на стілець і гавкати по-собачому, за поганої вимови і гавкоту, бив ногою» [64, арк. 286]*. Важливим було вірити у те, що звірство є не лише правильним, але й доказом того, що виконавець приналежить до особливої групи

НКВС, тому є морально, соціально, культурно вищим за тих, над ким здійснює насилля або ж вбиває. Це було своєрідним актом ствердження власної вищості.

Ще одним методом морального тиску було обзивання за національною ознакою. Слідчий Горобець на допитах називав заарештованого жидівською мордою, і застерігав: *«...ти маєш розуміти, чи даси ти свідчення, чи не даси ти свідчення, однаково ти за списком Наркома будеш розстріляний, бо, якби було інакше, я ніколи тебе не назвав би жидом...»* [199, с. 311].

Словесний цинізм слідчих займав особливе місце у психологічному травмуванні жертв та мав безліч проявів, один з них полягав у демонструванні обвинуваченому безвиході становища: *«Після закінчення розмови Воронець поставив мені таке запитання: «Як тут тобі, гірше б'ють, ніж у Києві, чи краще?» Я відповів: «Там добре і тут добре». Тоді він із самовдоволеною посмішкою сказав: «Значить, ображатися не можеш, ну аби не гірше, ніж у Києві»»* [199, с. 312]. Слідчий вважав це досягненням і головне, що це запитання поставили в присутності начальника, адже важливо було показати ефективність роботи.

Слід зазначити, що найважливішим предметом меблів у кабінеті слідчого був диван, оскільки допити велися з перервами цілодобово. Слідчий при цьому був таким же в'язнем як і його підслідний. Чекістам було надано необмежені права, починаючи від випивки, закінчуючи розстрілом на місці. Перебування у нетверезому стані – один з поширених станів слідчих, що було давньою «традицією» органів держбезпеки.

Важливим було позбавити всього, що стосувалося виконання обов'язків працівниками НКВС, приналежності до реального життя, приховуючи реальні дії евфемізмами та метафорами. По суті, це було складовою радянської ідеології та поширювалося на всі сфери людського життя. Живі люди працівниками органів держбезпеки сприймалися як неіндивідуальна маса потенційних мерців. Вигаданий більшовиками світ, що існував поруч з реальним, створювала й спеціальна фальшива мова, яка оперувала порожніми словами, завданням яких було підмінювати поняття. У партійному дискурсі, пропаганді, далі в повсякденному житті знецінення слова досягло грандіозних масштабів [342, с. 1201].

Чекісти також застосовування плювання в обличчя, до рота [9, арк. 58] як засіб впливу та зневаги до людини. Плювання на людину можна назвати одним із найпринизливіших актів, що абсолютно міг нівелювати людську гідність. Цей спосіб використовувався навмисне, аби показати жертві те, що вона нічого не варта, знецінити її як особистість та змусити відчувати приниженість та безпорадність. Такий метод був демонстрацією абсолютної влади і створював у заарештованих фізичний дискомфорт з відчуттям огиди.

Засобами маніпуляції було сказати в'язню про те, що інші підозрювані у справі вже зізналися та дали свідчення проти нього: *«...мені говорили, що на мене пишуть всі партизани, які заарештовані, я почав писати...»*[4, арк. 106].

Окрім словесних прийомів, виконавці використовували демонстрацію насилля як залякування: *«Заводили окремих заарештованих до підвалу, де щойно було виконано вирок над засудженими, і, вказуючи на труп, вимагали свідомості, тобто дачі показань»* [199, с. 240]. Іншим візуальним прийомом було «передбачення скорого майбутнього»: *«...А коли мені розв'язали очі, то я побачив, що стою біля виритої могили на цвинтарі «Каліччя». Тут же Антонов мені запропонував відповісти на три запитання»* [351, с. 22]. А також: *«Вночі мене викликали не допит до слідчого, який з палицею повів мене в підвал до крайньої кімнати і сказав мені: «тут я тебе прикінчу»...»* [21, арк. 48]. Показовою ознакою є застосування не лише методів насилля (побиття, катування), а залучення жертв до спостереження або безпосередньої участі у фізичних методах допиту, аби надломити людську психіку, зруйнувати її розуміння реальності, у деяких випадках насильно зробити співучасником злочину.

Ще одним аспектом є психологічний вплив на жертву, що мало середовище утримування заарештованих: *«Це невелика кімната, не більша за нашу кухню, без вікон, з маленьким отвором у дверях. У цій кімнаті я був 42[-м]. Усі були голі й мокрі від спеки, піт із кожного з нас лився струмком, дихати було позитивно нічим»* [199, с. 267]. Як вважає американський антрополог І. Гофман, у такому разі середовище (приміщення, кімната) може впливати на виконання дій людиною, зокрема насильницьких [253, р. 54]. Виконавець не зможе виконувати садистські дії поки не

потрапить у відповідне місце, якою були тюрми чи спеціально оснащені приміщення відділень НКВС.

Людей утримували ніби тварин, яких готують до смерті. Фізичне виснаження призводило до психічної нестійкості, адже були створені максимально нелюдські умови утримання за допомогою розміщення у камері максимально великої кількості людей задля фізичного і морального надлому. Чекістами застосовувалися демонстративні прийоми, націлені на залякування і вплив на свідчення: *«...переді мною постав колишній особливо уповноважений НКВС України Рубінштейн Наум Львович, який мав вигляд божевільного...злякавшись вигляду цієї людини, я почав просити коменданта не лишати мене з ним, але мене з силою виштовхнули, двері зачинилися...Через деякий час я відчув страшенний сморід і тут же виявив, що Рубінштейн, втративши будь-які людські норми, наклевав у білизну та одяг»* [285, арк. 204]. Пересічний громадянин за умов, коли міг побачити своїм співкамерником працівника органів державної безпеки, вкотре пересвідчувався у тому, що НКВС немає пощади навіть до «своїх», фізичний та моральний методи ведення слідства поширювався щодо всіх категорій населення.

Ув'язненням було чутно крики [73, арк. 133], які лунали під час допитів, що мало окремий психологічний ефект, підсилювали страх: *«З перших же днів слідства я відчув, що об'єктивності мені чекати нема чого, погрози бути побитим і крики побитих, що роздирають душу, у сусідній кімнаті привели мене спочатку до невдалої спроби накласти на себе руки»* [199, с. 721]. Критерієм ефективної роботи було те, чи чути голос слідчого на коридорі. Слідчому могли телефонувати декілька разів на день, викликати до кабінету начальника та лаяти за погану роботу із заарештованими [199, с. 129-130]. За цих умов деякі з працівників все ж практикували ведення нормальної бесіди, але коли було чути кроки, що наближалися, то заарештований уже сам знав, що потрібно встати і слухати підвищений тон. Доходило буквально до курйозу, коли заарештовані заявляли: *«Я розумію Вас, у якому Ви становищі, але нічого, не сприймайте близько до серця, не хвилюйтеся, а я вже якось поведуся під час входу начальства»* [199, с. 156].

Грубість, як характерна риса поведінки, мала свій прояв не лише з заарештованими, але й у ставленні чекістів один до одного або ж керівництва до підлеглих. Колишнім начальником УДБ НКВС УСРР М. Єлинським було повідомлено про грубе поводження з підлеглими майора П. Шостака-Соколова, який виганяв з роботи без причини, приходив завжди напідпитку та розбещувався з жінками. Традиції аморальної поведінки виконавців терору склалися ще задовго до подій масових репресій і були частиною культури чекістів та однією з характеристик їх соціально-психологічного портрету.

Демонстративно проголошуючи важливість вищих людських цінностей та чеснот, більшовицька влада з самого початку свого існування цинічно підмінювала ці поняття. Насильство та масові репресії були продовженням історичного процесу, який, на думку низки дослідників, тривав у Росії з доби монголо-татарського поневолення. Практика терору та деспотизму не була новою для Російської держави. Можна провести паралелі сталінського період з подіями, що відбувалися у російській імперії за правління Петра I: арешти за клеветою, доносителство, інквізиційний формат судочинства, застосування катування, висилання на каторгу [346, с. 1198].

Таким чином, моральне та фізичне насильство в органах НКВС було систематичним інструментом для отримання зізнань і підтримки контролю над заарештованими. Фізичне насильство включало побиття, катування холодом і теплом, позбавлення сну та їжі, а також використання різноманітних предметів для завдання болю. При цьому моральний тиск полягав у погрозах, приниженні, демонстрації насильства над іншими в'язнями та залякуванні через арешт родичів. Серед працівників НКВС було сформовано ними ж культуру насильства, де моральні норми були підмінені ідеологічною відданістю, а жорстокість стала рутинною частиною їхньої роботи. Застосування насильства в НКВС було зумовлене політикою тоталітарного режиму, виконанням «планів» з виявлення «ворогів народу», безкарністю співробітників НКВС. Методи, застосовані чекістами, мають історичне коріння. НКВС успадкував ці методи, проте значно розширив їх масштаби та посилив інтенсивність.

Висновки до Розділу 3

Виконавчий склад репресивних органів сформувався на засадах політичної лояльності та ідеологічної відданості, де професіоналізм відігравав другорядну роль. Вертикальна ієрархія та мережева взаємодія підрозділів забезпечували ефективне функціонування системи, сприяючи швидкому реагуванню на зміни політичної кон'юнктури. Типовий працівник органів державної безпеки, будучи продуктом епохи, характеризувався середнім віком, низьким рівнем освіти та досвідом життя в умовах жорсткої пропаганди та соціальних потрясінь. Їхня кар'єра тісно перепліталася з репресивним апаратом, де лояльність і виконання завдань винагороджувалися, нормалізуючи злочинність. Звідси особливість підпорядкування, яке базувалося на жорсткій ієрархічній структурі, де кожен рівень був підконтрольний вищому, забезпечуючи беззаперечне виконання наказів через контроль і страх. Працівники були орієнтовані на владу, підпорядкування та ідентифікацію з державою, що робило їх вразливими до маніпуляцій.

У системі органів державної безпеки широко застосовувалися методи фізичного та психологічного тиску на жертв, включаючи побиття, катування, позбавлення сну, погрози, приниження, залякування, дегуманізацію та маніпулювання страхом за рідних, з метою отримання зізнань. Виконавці вказівок системи насильства виступали активними носіями та реалізаторами жорстокої ідеології, їхня роль виходила за межі простого виконання наказів, охоплюючи широкий спектр дій, спрямованих на фізичне та психологічне знищення «ворогів народу». Чекісти брали активну участь у дегуманізації жертв. Для деяких працівників насильство стало джерелом садистського задоволення, вони насолоджувалися владою над беззахисними жертвами, використовуючи катування та знущання для демонстрації своєї сили.

У цілому, виконавці не лише виступали інструментами терору, але й самі ставали його об'єктами, перебуваючи в постійному стані страху та напруги. Система, що вимагала підпорядкування, беззаперечного виконання наказівного, не гарантувала безпеки навіть своїм агентам. Ієрархічна структура, де кожен рівень був підконтрольний вищому, створювала умови для свавілля та зловживання владою, а

страх перед покаранням змушував виконавців діяти з надмірною жорстокістю, аби уникнути подібного у власній долі.

РОЗДІЛ 4

СУБ'ЄКТНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ НКВС: ВІД РОЛІ ВИКОНАВЦЯ ДО СТАНОВИЩА ЖЕРТВИ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

4.1. Колективна та індивідуальна відповідальність людини у репресивному механізмі

Аналіз роботи працівників органів держбезпеки дозволяє розкрити як колективну, так і індивідуальну відповідальність чекістів, оскільки кожен із них передбачав певний рівень участі у репресивних практиках. Групова динаміка, безсумнівно, відіграла ключову роль у здійсненні масових репресій. Анонімність, що формувалася в середовищі виконавців, знижувала відчуття індивідуальної відповідальності, тим самим сприяючи ескалації насильства. Тоталітарний режим створив умови, в яких особиста совість відійшла на другий план, а виконання наказів стало вищим пріоритетом.

Мотивація вступу до органів НКВС слугує своєрідним маркером, що виявляє складний комплекс індивідуальної та колективної відповідальності.

Мотивом до вступу в НКВС могли бути бажання та переконання людини. Бажання належати до важливого і таємного угруповання через образ, який був сформований пропагандою у суспільстві, та виконувати надважливі завдання боротьби з «ворогами народу». У суспільстві закріплювали образ чекіста як «захисника», «борця із ворогами народу», «охоронця інтересів радянського народу». На сторінках газет підкреслювалося, що вони користуються глибокою повагою та любов'ю в населення, стверджувалося, що чекістська робота «важка» й «небезпечна», потребує «політичної пильності», «сміливості», «всебічної уваги». Формувався потрібний керівництвом стереотипний образ НКВС [199, с. 265]. З іншого боку, матеріальна вигода та заохочення, але по суті пастка для людини: *«Я боявся йти на цю роботу, відмовлявся від неї, але мені обіцяли допомогу, але насправді жодної допомоги мені не надали...»* [199, с. 265].

Як зазначає, Л. Якубова, джерелом стимулювання роботи чекістських бригад зі затримання громадян була можливість за законом конфіскувати майно, але крім особистих речей, деяких предметів одягу, взуття. Арештовуючи, енкаведисти могли відбирати у людини все нажите майно. Певна частина з конфіскованого могла взагалі не протоколюватися і потрапляла у власність чекістів. Враховуючи, що значна частина працівників органів держбезпеки, особливо низова, що проводила арешти були вихідцями з сільської місцевості, які жили у скрутних умовах, то проводити арешти з отриманням дорогоцінних пожитків, коштовностей затриманих було додатковим стимулом виконання[238, с. 405]. Ньюансом залишалося те, що співробітники органів державної безпеки з легкістю йшли на провокації та шахрайство проти людей з чужих класів чи проти колишніх опозиціонерів, але не були готові підняти зброю проти основних кадрів партії і радянської держави. Тому було вирішено у подальшому докорінно змінити склад органів, у цьому процесі не останню роль відігравало те, що старі чекісти «забагато знали» [263, арк. 125].

Прагнення до влади, матеріальних благ, соціального статусу, помсти чи задоволення садистських нахилів – усі ці фактори свідчать про свідомий вибір особи, яка, незважаючи на очевидний злочинний характер діяльності НКВС, вирішила служити режиму. Система пропаганди та ідеологічної обробки формувала у суспільстві уявлення про «ворогів народу», створюючи атмосферу страху та підозри, що сприяло легітимізації репресій в очах багатьох людей, які вважали, що «ворогів» потрібно знищувати. У цьому контексті страх перед репресіями та прагнення уникнути підозр спонукали людей до конформізму та співпраці з режимом. Мовчазна згода та бездіяльність також є формою колективної відповідальності, оскільки вони дозволяли системі функціонувати.

Наступним важливим елементом є причини арештів громадян органами державної безпеки. Арешти не були випадковими актами, а скоріше, системним відображенням механізмів, які застосовував тоталітарний режим для встановлення та утримання влади. Кожна причина арешту – від особистих доносів до виконання політичних наказів – стає ниткою, що веде до розуміння того, як індивідуальна воля

перепліталася з колективною (без)відповідальністю, створюючи умови для масових репресій.

У парадигмі індивідуальної відповідальності причиною арешту могли бути особисті рахунки працівників НКВС з іншими громадянами: *«Причина друга – особисті рахунки з Коркуновим. Я реконструював найбільший будинок у м. Ворошиловграді під УНКВС. Н-к УНКВС 17.10.38 р. Коркунов мені заявив: «Сплати востаннє до 25.10.38 р. я з тобою повністю розквітаюся». І справді розквітався. 22.10.38 р. мене незаконно заарештували...»*[11, арк. 72]. Факт свідчить, що перебування на посаді у органах державної безпеки використовувалося чекістами не тільки через ідеологічні переконання, підпорядкування владі, але й з особистих мотивів з вирішенням власних конфліктів та негараздів. У цьому аспекті можна виділити особливості організації таємної поліції: безкарність, вседозволеність, зловживання владою, особиста вигода. Захист особистих прав по суті був обмежений, але й інколи взагалі неможливий. Причетність до органів державної безпеки використовувалася людиною у корисних цілях.

Проведення допитів було результатом як колективної участі в системі репресій, так і індивідуальних рішень слідчих, які вибирали насильство та беззаконня заради власного виживання або кар'єрного просування. Чекістами була розроблена складна система так званого «індивідуального підходу» до підсудного, який на практиці перетворився у колективне наслідування. Спочатку його могли вивчати за допомогою внутрішньо камерної агентури, якщо сидів у камері «одиначці» [20, арк. 327], то викликали на розмови до слідчого. «Опрацьовували» в камері або в кабінеті. Найголовнішим було те, що затриманих одразу позбавляли можливості захисту[1, арк. 133].

Більшість запитань слідчого початково містили обвинувачення [4, арк. 133; 5, арк. 211; 10, арк. 332]: *« Ви знаєте, де ви перебуваєте...?», «Навіщо вас сюди привів?», « На вашу думку, чому вас заарештували?», «Хто і коли завербував вас для цієї шпигунської роботи?», «Кого ви завербували для цієї шпигунської роботи?», «Які контрреволюційні завдання надавали ви?»*» [9, арк. 65]. Далі слідували уточнювальні запитання слідчими. Специфічним був випадок наявності спеціального запитальника,

що складався слідчим і надавався затриманому для відповідей[9, арк. 35]. Після такої бесіди слід було підписатися у визнанні вини. Якщо не йшлося про участь у публічному процесі, то зізнання було лише формальністю та відповідало вже готовому в загальних рисах вироку.

Таким чином, слідчими ставилися чіткі запитання чи оголошувалося одразу обвинувачення, тому в'язень мусив сам здогадуватися, що від нього хочуть: *«На допитах у Шермана всю свою увагу я зосередив навколо того, щоб зі слів слідчих Шермана і Прохоренка дізнатися, що вони від мене хочуть»* [1, арк. 146]. Робилося це з ціллю зробити свідчення затриманого універсальними, які згодяться для будь якого обвинувачення.

Колективна відповідальність проявлялася в тому, що слідчі діяли в рамках чітко встановленої системи, де використання однакових методів допиту, стандартних запитань і запитальників було частиною загального механізму репресій. Такі методи були розроблені для того, щоб швидко отримувати «потрібні» зізнання, які відповідали б політичним завданням режиму. Однак індивідуальна відповідальність слідчих полягала в тому, що кожен із них особисто брав участь у застосуванні цих методів.

У підсумку зазначимо, що надання нових імен на зізнаннях допомагало слідчим легітимізувати власні дії. Кожне нове назване ім'я, отримане під час допиту, ставало не лише підставою для подальших арештів, їх ескалації, але й підтвердженням фаховості слідчого у тих рамках, які замовляла система. Коли службісти давали такі фальшовані результати і раділи з того, пишалися своєю результативністю, вони не давали собі ради у злочинності цього фальшування і сприяли розквіту псевдозаконності. Понад те, вони відмовлялися усвідомлювати, що ними система маніпулює, використовує для своєї мети, змушує до злочинних дій, не визнавали і не артикулювали процес їх особистої аморалізації, хоча мимохіть в окремих осіб формувалося тіньове усвідомлення їх злочинності, розуміння хибності засобів для підтримки офіційної величі влади. Звідси – такі прояви соціальних нормативів як пияцтво аж до самозабуття, кланова закритість аж до соціального нігілізму, брутальна зверхність і погорда до інших.

Завданням для чекістів було виявити небезпеку, особливо від представників найвищих щаблів влади. Отримання свідчень про винуватість так званих «тузів» влади у злочинах додавала ваги доповідям та звітним матеріалам. При вимозі назвати якомога більше прізвищ для подальшого їх обвинувачення енкаведисти керувалися метою задовольнити, легітимізувати власні дії, створити атмосферу шляху, отримати всебічну вигоду.

У випадку, якщо свідчення не відповідали «генеральній лінії» сценарію обвинувачення, його переписував слідчий: *«Майстрок написав протокол, причому вніс в нього повстанство і терор і ряд інших питань, про які я не вів мови»* [9, арк. 5]. Для більшої автентичності протоколу його могли переписувати декілька друкарок, потім слідчий вносив дані в'язня і на власний розсуд змінював обставини «шпигунської» діяльності та її «підбурювачів».

Загалом такі методи не відповідали чинним на той момент правовим нормам [257, с. 127]. Деякі зі слідчих навмисне затягували звільнення з-під варти людей, особливо партійних працівників, заарештованих за необґрунтованими матеріалами [21, арк. 23].

З пояснення співробітника є зрозумілим, що слідчі корегували протоколи, змінювали первинний зміст обвинувачення: *«Пам'ятаю як я допитував заарештованого і записав протокол так, як мені розповів заарештований, то після корегування я не знайшов жодної фрази, яка не була би виправлена»* [22, арк. 257]. Інколи більш досвідчені слідчі, які займали керівні посади у відділах, могли рвати показово протоколи молодих працівників з обвинуваченням у занадто художньому стилі їх написання, або ж такі дії виконувалися перед заарештованим: *«Чотири рази Майстрок рвав мої свідчення, бо вони його не задовольняли, вимагаючи, щоб я написав, що вступив у партію, як дворушник»* [9, арк. 131].

Також слідчі могли під час підписання заарештованим протоколу власних свідчень підкладати чистий аркуш паперу, на думку одного зі затриманих, це робилося задля подальшої фальсифікації справи з підроблянням підпису [3, арк. 103]. З ціллю приховати порушення норм Кримінально-процесуального кодексу датування протоколу могло вестися заднім числом [9, арк. 131].

Загалом, слідчий або ж начальник НКВС міг формувати справи відповідно до власних уявлень. Відомий випадок розгляду справи обвинувачення чехів Вінницьким НКВС: *«І. Корабельову стало незручно, чому людей було заарештовано та обвинувачено, як агентів чехословацької розвідки, а не німецької, тому було вирішено переробити справу. Було доручено слідчому Запутр'яєву....домогтися від них, щоб не сталося, свідчень, що їх завербувала не чехословацька розвідка, а німецька. Цю справу протягом 2-х днів було «виправлено» і всіх засудили до «розстрілу», як агентів не німецької розвідки»*[22, арк. 207].

Цинічність або ж обмеженість часу призвела до того, що протоколи не містили інформації про попередні справи заарештованого. Відсутність обґрунтування та аналізу свідчила про зневагу до правових норм та принципів правосуддя, головним було виконати ліміт та показати достойний показник результативності праці перед керівництвом: *«Чув розмови телефоном, якщо хтось Кочергинському заявляв, що ліміт виконати неможливо, то він сварив працівника всіляко, кричав, що допомагаєш ворогу, працюєш на ворога»* [196, с. 223]. Протоколи часто містили загальні фрази, що було недостатнім для об'єктивного оцінювання вини особи.

Також слідчі органів держбезпеки практикували оформлення одним протоколом багатьох допитів, що проводилися у різні періоди часу[294, с. 218]. Робилося це таким чином, що заарештованого допитували кілька разів, за кожен допит не складався протокол, робилися лише записи, потім, коли з усіх питань були обрані найголовніші. Як стверджував начальник УДБ НКВС по Вінницькій області В. Майстук такі протоколи писалися майже у всіх справах та усіма слідчими[22, арк. 100].

Однією із загальних особливостей є поєднання роботи слідчого та члена розстрільної бригади: *«Я роботу поєднував, усю ніч працював тут, а вдень вів слідство...»* [196, с. 128].

Після завершення слідства матеріали справи не показували обвинуваченому [284, с. 98]. Таким чином людину остаточно позбавляли будь-яких прав і не вважали за необхідне пояснювати і обґрунтовувати у подальшому рішення. Часто в'язень був у важкому фізичному та моральному стані, тому демонструвати матеріали справи для

нього не було необхідністю, інколи за великої кількості справ фізично слідчі не могли впоратися, тому справи одразу передавали далі.

До шостої години ранку секретар відділу обходив усіх слідчих і брав довідку про те, які заарештовані зізналися за ніч, чи потрібно відбирати власноручну заяву, яких людей було названо як співучасників з контрреволюційної організації. На підставі однієї заяви слідчі могли вимагати складання довідок і арешту осіб, які проходили за заявою, потім через певний час складалися протоколи показань заарештованого. У низці випадків, якщо не в більшості, арешти здійснювали за одними лише свідченнями 1-2 заарештованих, навіть у тому разі, коли на особу, яка проходила за цими прямими свідченнями, не було агентурних матеріалів [22, арк. 128]. Зауважимо, що матеріали справи, мотиви затримання та докази могли формуватися слідчими вже після того, як людину було заарештовано: *«...за що мене заарештували, я не знаю, але я, маючи можливість познайомитися зі своєю слідчою справою, коли мені пред'являли ст. 200 КПК, бачив, що на день арешту, тобто 22 червня, в РВ НКВС ніяких матеріалів не було, а всі матеріали /показання/ були здобуті пізніше, тобто після мого арешту»* [1, арк. 135]. Такий підхід до ведення справ демонструє відсутність прозорості та правової обґрунтованості у роботі НКВС. Фабрикування доказів та свідчень, на нашу думку, робилося, аби виправдати затримання. Відсутність матеріалів справи на момент затримання вказувала на те, що рішення про репресування часто могло прийматися на основі підозр.

З аналізу архівно-кримінальної справ можна дізнатися про ще один спосіб ведення слідства, зокрема у Миколаївському НКВС, коли малограмотні заарештовані на вимогу слідчого мали писати власноручні свідчення і, відібравши ці свідчення, заарештованих відпускали в камери, і за їх відсутності слідчий писав протокол «допиту», який коригувався начальником відділу, і лише після цього його давали підписувати заарештованим [20, арк. 34].

Фальсифікація звинувачень та показань свідків була поставлена на потік і визначальною є фраза: *«...раз фальсифікувати, так фальсифікувати до кінця»* [10, арк. 11]. Репресування було розбите на окремі елементи, які відтворювалися у

масовому порядку, з яких потім збирали підсумкові справи для винесення вироків [262, р. 40].

Загалом масові операції передбачали пришвидшений та спрощений хід слідства. Важливим залишалося виявити усі злочинні зв'язки арештованого. У подальшому справу надсилали на розгляд «трійки» при УНКВС. Матеріалами, які додавалися до справи, були: ордер на арешт, протокол обшуку, особисті документи та матеріали, які вилучені під час обшуку, анкета арештованого, агентурно-обліковий матеріал, протокол допиту, стислий обвинувальний висновок [324, с. 216].

Плутанина в датах, яку можна виявити в окремих справах, показує, що енкаведисти могли їх попросту імпровізувати, навіть не журячись про якусь вірогідність [206, с. 73]. Енкаведистами використовувалося службове положення для особистої вигоди. Зловживання владою було широко розповсюдженим явищем у НКВС. Відчуття привілейованості дозволяло діяти без обмежень.

Для вигаданого злочину докази збиралися ні як інакше, як шляхом фабрикації. Існували випадки, коли слідчі прямо просили про неправдиве зізнання: *«Ми, слідчі, також змушені брехати, ми також говоримо речі, які не можуть бути внесені до протоколу і під якими ми ніколи не підпишемося»* [199, с. 286]. Енкаведистами почасти створювалася паралельна реальність, за якої вони були у ролі героїв, що чинять правосуддя, а майже все суспільство антагоністами, що можуть зашкодити не лише партії, але й країні у цілому.

Звідси підтримування секретності цієї реальності, адже вона існувала поруч зі звичним середовищем. Одним із проявів секретності було те, що заарештований, крім слідчого, нікого більше не бачив під час процесу. Начальником УНКВС часто складався фіктивний протокол слідства. Цей протокол містив опис злочину та відповідне покарання [241, с. 250]. Для «трійки» це полегшувало роботу, для жертви створювало невідомість та приреченість. Уся доля заарештованого була у руках однією чи трьох осіб.

Особливий акцент можемо зробити на технології виконання смертних вироків, адже цей процес найбільш яскраво демонструє, як в органах державної безпеки було розподілено відповідальність між різними ланками репресивного апарату, що

дозволяє зрозуміти механізми функціонування цієї системи. Технологія розстрілів відображає специфіку колективної та індивідуальної відповідальності, оскільки кожен етап цього процесу включав участь різних осіб, які виконували конкретні функції.

Від початку створення ВЧК обов'язок виконання смертних вироків несли коменданти та співробітники комендатури. Співробітники внутрішніх в'язниць ОГПУ-НКВС залучалися до вбивств згодом. Існували випадки перебирання функцій катів енкаведистами вищого рангу, які, ймовірно, робили це з власної ініціативи. Ю. Шатов, який був начальником Житомирського окружного відділу НКВС Київської області, у період з весни по осінь 1937 р. здійснював розстріли, доводячи кількість жертв до 30 осіб за ніч. Керівники органів державної безпеки найвищого рангу також брали участь у розстрілах. Зокрема, народний комісар внутрішніх справ Кримської АРСР Л. Якушев протягом 28-29 листопада 1938 р. розстріляв 553 людини. Існували випадки, що до розстрілів були причетні навіть судді (голова Військової Колегії Верховного Суду СРСР В. Ульріх). Нештатні виконавці були відомі лише невеликій групі людей. Також на основі аналізу архівно-кримінальних справ можна стверджувати, що до розстрілів залучалися працівники автобази НКВС [349, с. 32].

Виконавці описують процес страти як систематизовану процедуру, яка включала підготовку засуджених, розподіл обов'язків між співробітниками та безпосереднє виконання вироків. Участь у стратах була колективною дією, до якої залучався майже весь оперативний склад. Система навмисно створювала атмосферу спільної відповідальності, де кожен працівник міг бути випробуваний на «стійкість» та лояльність режиму.

Непоодинокими випадками були арешт та страта тих співробітників, які залучалися до різних етапів розстрілів. С.Я. Єдрусінський, виконуючий обов'язки помічника начальника автобази НКВС УРСР, є показовим прикладом, адже був страчений за звинуваченням у розголошенні за межі країни таємних відомостей про кількість смертних вироків, які було виконано в Україні в період з 1937 по 1938 рр. [349, с. 32].

Перевірка жертви на її смерть відбувалася працівниками, яких називали «лікарями», адже вони робили огляд тіла, хоча не мали спеціальної освіти. Огляд був можливий лише за умови малої кількості засуджених, підносячи до повік палаючий сірник. За умов, коли слід було розстріляти значну кількість людей, розстріляних могли не перевіряти, адже на це не було часу й не вистачало фізичних сил, а одразу відправляти у вантажівку. Загалом існували працівники, які проводили розстріл, подавали тіла, вантажили їх на машину, водії та ті, хто проводив захоронення. Важливим було прибрати сліди, які могли залишитися на подвір'ї, по дорозі, тому часто за машиною, яка везла трупи, їхав чекіст, що мав перевірити усі сліди. На кладовищі залучали 2-х трунарів, і їхнім обов'язком було викопати зранку ями, і завдання їм давав тільки комендант. Цвинтар відігравав вирішальну роль, тому що звідти могло початися розшифрування операцій, і весь склад знав, що з весни цвинтар потрібно підсипати, зрівняти і засіяти травою. Усі особи, залучені до роботи з транспортування тіл, викопування або засипання ям, повинні підписати документ, який засвідчує, що вони присягнули про дотримання таємниці [349, с. 34].

Слід зазначити, що не довіряти могли не лише у колективі працівникам, але й іншим структурним органам: *«Карамішев (Начальник УНКВС по Миколаївській області – авт.) заявив, що «нам у роботі багато заважають працівники суду і прокуратури, а наші начальники райвідділів ляскають вухами»...і доручив Трушкіну перевірити працівників суду»* [20, арк. 25]. Таким чином за умов масового терору в суспільстві утвердилася атмосфера страху, яка впливала на підозрілість. Люди боялися висловити свої думки у приватних розмовах, побоюючись доносів і арештів. Система недовіри культивувалася керівництвом НКВС і відповідно впливала на всі сфери людського життя.

Найсильніший страх для виконавців терору – це був страх зникнення, страх, що «їхні» люди, «їхня» справа, «їхня» ідеологія чи «їхня» влада могли бути знищені. Саме цей страх часто ставав приводом для найжорстокіших і найрадикальніших дій, які вони вчиняли. Відчуття приналежності до певної групи, турбота про її інтереси та бажання захистити «своїх» робили можливими дії, спрямовані проти «чужих». Без цього почуття єдності та відданості «своїм» виконавці терору навряд чи готові були

ризикувати власним життям або вчиняти жорстокість заради колективу. Саме ця групова ідентифікація, відчуття, що вони захищають «своїх» і «своє», ставала основою для їхньої готовності до крайніх заходів, включаючи насильство та злочини, заради збереження того, що вони вважали своїм.

За описом даних біографії енкаведистів можна дізнатися про їх позиціонування у контекстах соціального/групового. Важким є розуміння того, що (чи) ідентифікували виконавців себе як окрему і цілісну особистість. Частотою була ідентифікація з «робочою/трудящою людиною», часто без детальної вказівки роду зайнятості. Можна припустити, що самоідентифікація особи як «робітника» могла бути способом підкреслити свою класову приналежність, відтак і відданість радянській владі. (Під)свідомою аргументацією слугувала віра в те, що таким чином радянська влада дослухається, звільнить від обвинувачення «свою» людину, яка ідентифікує себе виключно в контексті робітничої сфери зайнятості [346, с. 101].

З пояснення власних дій виконавцями увиразнюється феномен «зняття відповідальності», коли людина, беручи на віру надану системою інформацію, не бачить необхідності самостійного критичного аналізу. Віра в непогрішність «документів справи» виступає як психологічний механізм, що дозволив уникнути морального конфлікту. Логіка *«якщо брати під сумнів, то взагалі неможливо було би розглядати справи»* підкреслює прагматичне пристосування до умов системи, де обов'язок виконати завдання переважував етичні міркування. Навіть у рамках репресивної системи існував простір для індивідуальних рішень, які могли мати катастрофічні наслідки [199, с. 46]. Існував конфлікт між індивідуальною мораллю та колективною відповідальністю, який був характерний для учасників репресивного апарату.

Щодо відповідальності звичайних людей, які не були професійними працівниками органів безпеки, то вона є складною та багатоаспектною. З одного боку, простий люд часто був знаряддям у руках влади, яка створювала умови для масової участі у репресіях. З іншого боку, кожна особа мала вибір, навіть якщо він був обмежений страхом чи ідеологічною обробкою.

Однією з найпоширеніших форм участі в терорі населення було написання доносів на колег, сусідів, знайомих або навіть родичів. Досить сказати, що донесення знаходили вельми різноманітне застосування – це було багатоцільове знаряддя, яке використовували для вирішення широкого спектра завдань: висловити відданість режиму; захистити себе від обвинувачення в недонесенні; звести рахунки із суперниками, особистими ворогами і обридлими сусідами; манівцем запропонувати НКВС свої послуги як інформатора; висловити обурення з приводу корупції або інших посадових зловживань; домогтися справедливості та сатисфакції за образи, які автор не міг отримати через суд або іншими засобами [249, р. 187].

Багато людей, які не брали активної участі в репресіях, мовчали або ігнорували злочини, що відбувалися навколо них. Можемо припустити, що це була форма пасивної участі, оскільки їхня бездіяльність дозволяла режиму продовжувати репресії без перешкод.

Причини «мовчазності» та ігнорування можемо умовно поділити на соціальні, психологічні, економічні та політичні. Найважливішою причиною у принципі як активної, так і пасивної участі був страх перед владою та репресивним апаратом. У СРСР будь-яка форма несхвалення або опору могла призвести до арешту, ув'язнення або навіть страти. Люди перебували боялися за себе та своїх родичів, оскільки репресії часто торкалися всієї сім'ї «ворога народу». Страх примушував людей мовчати і уникати діяльності, яка привернула б увагу влади. Також людям постійно нав'язували думку, що репресії є необхідними для захисту суспільства від «ворогів», «шпигунів» або «контрреволюціонерів». Багато хто вірив, що жертви є виправданими заради «світлого майбутнього». У цілому ідеологічна обробка призводила до того, що люди сприймали репресії як норму і не наважувалися їх критикувати. Будь-яка відмінність у думках чи поведінці могла призвести до ізоляції, переслідувань або виключення з колективу. Незгода чи опір могли набути матеріальних наслідків: втрати роботи, житла або інших благ. Це змушувало людей мовчати, щоб зберегти своє економічне становище.

Люди могли використовувати механізми психологічного захисту, такі як раціоналізація («це не моя справа») або заперечення («нічого страшного не

відбувається»). Така особливість людської поведінки дозволяла змиритися з ситуацією і продовжувати жити, не беручи на себе відповідальність. Багато людей відчували, що їхні дії нічого не змінять. Вони бачили масштаби репресій і розуміли, що опір окремих осіб не матиме значення в умовах тотального контролю з боку влади. Проте варто зазначити, що навіть мінімальні спроби та форми супротиву існували: «У тюрму пробрався переодягнений в нашу форму, намагався визволити одну жінку, викликавши її на допит, а Глузман його затримав» [196, с. 280].

Свідомо відмовляючись від морального судження, вони несли цілковиту відповідальність за скоєні злочини. Ключовий механізм, що забезпечував масові репресії полягав у знятті індивідуальної відповідальності через її розмивання у колективному діянні. Умови тоталітарного режиму створювали ситуацію, коли особиста мораль і етичні міркування підпорядковувалися колективним рішенням, часто продиктованим згори. Учасники репресивного апарату, такі як співробітники НКВС, відчували себе лише гвинтиками в системі, де відповідальність за їхні дії розчинялася в безликій масі виконавців. Це явище, відоме як «розподіл відповідальності», дозволяло людям здійснювати жахливі вчинки, не відчуючи повної міри особистої провини. Чекіст, будучи частиною групи, сприймав себе як виконавця наказу, а не як самостійного суб'єкта морального вибору, що призводило до дегуманізації жертв і виправдання жорстокості.

4.2. Суб'єктивні переживання та моральні дилеми виконавців терору

«Винуватцями зла були не просто нещасні жертви природи людства чи соціального контексту тієї чи іншої епохи. Вони несуть повну моральну та юридичну відповідальність за скоєні ними звірства. Намагатися зрозуміти всіх виконавців терору – не означає пробачити всіх. Пояснення – це не виправдання, а розуміння – це не прощення», – зазначає К. Браунінг [345, с. 102].

Чекісти, прихильники насильства, на публіці зображували мужніх чоловіків, оточуючи себе войовничими атрибутами. Вони не розлучалися з армійськими чобітьми, чорними шкіряними куртками, військовою формою і кобурою. Ніхто і

ніколи не бачив Сталіна без чобіт і кашкета. Елементами культу сили були також brutalізація мови, презирство до таких якостей, як терпимість, співчуття, співпереживання. Це стало нормою, на яку орієнтувалися і кати, і жертви [241, с. 276].

Випробування владою було першим для людини, яка потрапила у органи державної безпеки. Виникало відчуття всесильності та могутності, виключності. Почуття особливої важливості підкреслював і сам Й. Сталін: *«Ви повинні розуміти, що з усіх коштовних скарбів, які існують у світі, найцінніші та вирішальні – це кадри»*. Чекіст спочатку міг відчувати емоційний підйом та особисту приналежність до чогось великого та важливого, завдяки чому долі людей в реальності нічого не значили [345, с. 102].

Листи до влади, написані виконавцями терору, є одними з основних джерел для розкриття суб'єктивних переживань та моральних дилем виконавців, оскільки ці документи дозволяють заглянути у внутрішній світ людей, які брали участь у репресіях.

Особливими листами, які розкривають внутрішні переживання, моральні дилеми та відчуття безвиході людини, яка була частиною репресивної системи, є передсмертні послання. У листі І. Корабльова, який був начальником УНКВС у Вінницькій області, чітко простежується розчарування та його відчуття несправедливості [199, с. 63-64]. Чекіст наголошував про несправедливе і незрозуміле зняття з посади, що викликало в ньому почуття глибокої образи та приниження. Стає зрозумілим, що навіть виконавці терору могли стати жертвами системи, якій вони служили. Зі звернення чітко зрозуміле усвідомлення моральної ваги дій, як керівника, та відповідальності за тих, хто працював під його керівництвом. І. Корабльов згадував про свої особисті страждання, зокрема про те, як він плаче через свою ситуацію та турбується про майбутнє своєї дочки. Саме цей момент є демонстрацією, що навіть у виконавців терору були особисті почуття, родинні зв'язки та моральні конфлікти, які вони намагалися примирити зі своєю роллю у системі. Він звинувачував центральне керівництво у тому, що воно допустило масові перегини та застосування тортур, стверджуючи, що місцеві органи НКВС діяли під тиском із центру. Звідси є наявним усвідомлення неправомірності методів, які використовувалися під час репресій, але

присутнє намагання перекласти відповідальність на вище керівництво. Лист розкриває складну палітру суб'єктивних переживань та моральних дилем виконавця та показує, що навіть ті, хто брав участь у репресіях, могли відчувати глибокі внутрішні конфлікти, страх та відчуття несправедливості.

У багатьох листах, написаних працівниками НКВС до вищих органів влади, вони детально описували специфіку своєї роботи, діяльність колег і керівництва, а також умови, в яких їм доводилося працювати. Основна мотивація цих листів полягала в бажанні врятувати себе. Ці листи між собою дуже подібні, хоча кожен з них містить унікальні особисті історії. Та їх масив дозволяє і в цих документах особистого розкаяння, благання відчутний вплив системи: хоча б через те, що вони написані за однією схемою-шаблоном, їх лексика не індивідуальна, їх пояснення вини типологічне (фаховий обов'язок, дисципліна, субординація, перекладання відповідальності на керівництво), навіть їх прикінцеве прохання (дати можливість далі служити на користь держави) свідчить про їх абсолютне узалежнення від системи.

У звітах обвинувачених про їхні дії та поведінку керівництва простежується чітка структура. Ті, кого звинувачували у порушенні законності, часто використовували дві основні стратегії: перша – заперечували провину, звинувачуючи інших і демонструючи свою лояльність, друга – визнавали провину, але применшували свою роль і також демонстрували відданість. При цьому демонстрація відданості режиму є постійною темою, особливо під час опису власної роботи [345, с. 102].

Утаємничення та табування певних видів інформації від молодих працівників, яке часто відбувалося під час навчання та роботи, щодо спрямування дій, які характерні та притаманні для групи, було синонімічним до приховування від людини її власного характеру. Недостатнє знання норм поведінки в різних ситуаціях ускладнювало їхнє самоствердження та самоідентифікацію. Низький рівень теоретичної та практичної підготовки працівників НКВС часто призводив до їхньої розгубленості [199, с. 102].

Каяття перед «радянським народом» та «партією» ставить акцент на тому, що навіть у рамках тоталітарної системи окремі особи могли відчувати потребу в моральному спокутуванні. Однак це каяття залишається в межах ідеологічного дискурсу, що виявляє глибоку інтеграцію автора в систему, навіть після усвідомлення своїх помилок.

Виконавці відкрито визнавали свої освітні та професійні прогалини, що свідчить про їхнє критичне ставлення до власних можливостей у нових умовах роботи. Підкреслювався низький загальноосвітній рівень, оскільки багато з працівників отримали лише базову освіту, а спеціальної політичної чи професійної підготовки не мали. Звідси розуміння, що значна частина працівників репресивних органів, особливо з числа «старих кадрів», не володіла систематизованими знаннями, що робило їх менш конкурентноздатними, порівняно з новими, більш освіченими кадрами, які прийшли до органів у пізніші роки.

Працівники також згадували, що їхня робота в органах не дозволяла їм активно займатися підвищенням свого ідейно-теоретичного та загальноосвітнього рівня. Система не сприяла розвитку особистості та професійному зростанню, а навпаки, обмежувала можливості для самовдосконалення. Вони відчували свою відсталість порівняно з новими кадрами, які мали вищу освіту та культурний рівень, що свідчило про їхнє усвідомлення змін у системі та вимог до працівників [76, арк. 40].

Зазначимо, що найбільше чекісти стикалися з глибокими моральними конфліктами під час виконання смертних вироків, які виникали через суперечність між виконанням службових обов'язків і особистими етичними принципами. Конфлікти часто залишалися прихованими, оскільки система вимагала абсолютної лояльності та заборонила будь-які прояви сумнівів. Однак через свідчення, можна простежити, як чекісти переживали свій досвід, як вони намагалися виправдати свої дії або знаходили способи впоратися з психологічним тягарем.

Влада успішно маніпулювала почуттями своїх працівників, перетворюючи участь у репресіях на символ статусу та престижу: «...Коли мене взяли на роботу в енкаведе, я страшенно пишався... З першої зарплати купив собі гарний костюм...» [387, с. 28]. Спочатку виконавець описував, як сприймав свою роботу як «честь», що

свідчить про те, що система успішно маніпулювала свідомістю працівників. Однак згодом свідомість змінювалася: він починав усвідомлювати власну вразливість у системі, де будь-хто міг стати наступною жертвою: *«Сьогодні ти стріляєш, завтра – тебе»* [196, с. 298].

Опис фізичних та психологічних аспектів страт викриває жахливі умови, в яких доводилося працювати. Чекісти згадували, як були «до кінця в крові», витирали руки об волосся або використовували одяг розстріляних, щоб очиститися. Як наслідок, страти були не лише актом насильства, але й процесом, який залишав глибокий психологічний та фізичний слід на виконавцях. Згадка про те, що їсти перед роботою було неможливо, підкреслює, як моральний тягар і фізична огида перепліталися, роблячи участь у стратах ще більш травматичною.

Насильство залишало відбиток не лише на людях, але й на їхніх стосунках з навколишнім світом: *«До кінця зміни обов'язково приносили два відра – відро горілки і відро одеколону... Одеколоном милися до пояса. Запах крові їдкий... особливий запах... На запах сперми схожий... У мене була вівчарка, так після роботи вона до мене не підходила...»* [387, с. 28]. Навіть ці заходи не могли повністю усунути психологічний тягар. Один з виконавців згадував, що був змушений сам прати свою білизну, оскільки вона була забруднена кров'ю, і він боявся передати її комусь іншому. Такий спогад є свідченням, що працівники могли усвідомлювали жахливі наслідки своїх дій, але намагалися дистанціюватися від них, уникаючи будь-яких зовнішніх проявів своєї участі у насильстві. У рамках системи, яка заохочувала жорстокість, виконавці стикалися з відчуттям сорому та провини, яке вони намагалися приховати [196, с. 387].

Опис умов роботи, де працівник мусив стояти «по коліна в крові та гадості», є яскравим прикладом фізичного та психологічного виснаження, яке супроводжувало страти. Інколи навіть найвідданіші працівники могли досягати межі своїх можливостей [196, с. 294].

Моральні дилеми виконавців проявлялися у їхньому ставленні до матеріальних благ, отриманих від страт. Вони згадували, що не вважали злочином взяття одягу розстріляних, оскільки це робилося відкрито та за схваленням керівництва [196, с. 295].

Участь в «операціях, що проводила комендатура УНКВС», міг «брати майже весь оперативний склад» [334, с. 193-194]. Участь у стратах, ймовірно, викликала внутрішні конфлікти, які виконавці намагалися приховати або придушити, щоб зберегти психологічну стійкість. Однак сам факт того, що вони згадують ці події, свідчить про те, що вони залишили глибокий слід у їхній свідомості. Крім того, колективний характер страт створював відчуття спільної провини, що могло полегшувати індивідуальну моральну відповідальність, але водночас посилювало психологічний тягар.

Страти були не лише актом насильства, але й процесом, який вимагав значних фізичних зусиль, що призводило до виснаження. Заперечення щодо виконання завдань зустрічалися з глузуванням з боку інших. Виконавці, які намагалися зберегти залишки моральних принципів, часто стикалися з ізоляцією та осудом: *«Люди падали, самі вставати не могли, так як вони були зв'язані, я зобов'язаний був виносити їх на руках для розстрілу. Я втомився...а Гришин сміється...я 2 машини завантажив...ніхто не хотів мені допомогти. Потім стали роздягати жінок догола і я заперечував проти цього, адже важко було брати голих і носити, а потім ще потрібно було їх скинути з машини і закопати. Я заперечував, а наді мною стали сміятися»* [196, с. 286]. Працівники перебували у стані постійного внутрішнього конфлікту, де їхні моральні принципи суперечили вимогам системи, що призводило до глибокого психологічного виснаження. Деякі виконавці втрачали емоційну чутливість і сприймали страти як рутинну роботу, що додавало морального тиску тим, хто намагався зберегти хоч якусь людяність.

Атмосфера, в якій відбулися масові страти, була просякнута насиллям, яким супроводжувалися усі етапи розправи над жертвою, а також – збоченими практиками, що свідчило про нестабільний моральний рівень енкаведистів: *«Зуб і Лебедєв встановлювали ім'я та по батькові інваліда, а потім його завели. У другій кімнаті всі були в цей час, старого повів Лебедєв і каже: «Лягай на жінку», я сказав: «Швидше, ніколи», і не пам'ятаю, я чи Ігнатенко відразу застрелили його»* [196, с. 274]. Також з цитати слідує, що дії, які виконували чекісти, можна назвати «конвеєром смерті», адже у обставинах масового позбавлення життя людей, виконавці не могли

пригадати окремі випадки. Людське життя при цьому нічого не означало, головним було служіння та виконання обов'язку.

Відбувався процес рутинізації зла, коли масові вбивства перетворювалися на технічну процедуру. Змивання крові, посипання двору щепом, використання одягу жертв – усе це було не проявом садизму, а прагненням до «ефективності». Кров, що витікала на вулицю з приміщення розстрілів, була не проблемою моралі, а проблемою «технології». Виконавці намагалися оптимізувати процес, зробити його менш помітним, що свідчило про їхню здатність до психологічного відсторонення.

Виконавці описували стан повного морального виснаження, яке призводило до втрати здатності продовжувати роботу. Вони згадували, що їхня моральна криза була пов'язана не лише з власною роллю у системі, але й із сімейними обставинами, такими як необхідність приховувати службу близьких [199, с. 71].

Унаслідок своєї роботи виконавці отримали глибокі психологічні травми: *«Я не можу казати цифри, але я сам перестріляв тисячі людей. Це стало відображатися на здоров'ї. Дійшло до того, що два рази я намагався стріляти в себе. Ходиш по вулиці і раптом починаєш бігти, здається, що за тобою біжать розстріляні. Прийдеш на роботу, а працювати не можеш, підеш, вб'єш пташку чи кішку, і потім працюєш»* [196, с. 388]. Тисячі вбитих цинічно зводилися до абстрактних цифр, що, однак, не усунуло внутрішній конфлікт. Фізичні прояви стресу, такі як спроби самогубства, панічні атаки та потреба у жорстокому виплеску емоцій на тваринах є показником неможливості психіки адаптуватися до скоєного.

Траплялися епізоди, які руйнували уявлення виконавця про контроль над ситуацією та викликали почуття жаху й безпорадності: *«Через деякий час...один з убитих виявився недоростріляним, кинувся на мене, а за ним інший піднявся. Мені здалося, що всі піднялися і кинулися на мене, і з тих пір почалися у мене припадки. Через це у мене стала гіршою пам'ять і хворів я довго. Цих двох ожилых людей я бив»* [196, с. 288]. Галюцинації, відчуття переслідування, втрата пам'яті та припадки були проявом того, що психіка не змогла інтегрувати травматичний досвід, і він продовжував його переживати у вигляді повторюваних кошмарів.

Спроби раціоналізувати насильство через «виконання наказу», людська психіка не могла повністю подолати моральні дилеми. Працівники органів державної безпеки, навіть якщо вони намагалися відсторонитися від своїх дій, все одно переживали глибокі психологічні травми. Їхні фізичні та психологічні страждання стали свідченням того, що навіть у системі, яка намагалася зняти з них відповідальність, особистий досвід не міг бути стертий без наслідків.

В умовах тоталітарної системи навіть її учасники часто не розуміли повної картини того, що відбувається: *«Мій арешт став для мене чимось незрозумілим, і я вважав, що тут сталася якась помилка, адже я працював комендантом Донецького Обласного Управління, виконуючи, по суті, чорнову роботу, працював чесно, сумлінно, як повинен працювати комуніст»* [199, с. 30]. Навіть найвідданіші прихильники могли стати жертвами репресій. Момент демонструє внутрішній конфлікт між особистою відданістю системі та її жорстокістю, яка не розрізняє «своїх» і «чужих».

Існували випадки, коли, з одного боку, фізичне виснаження підштовхувало до необхідності лікування, з іншого – почуття обов'язку та партійна дисципліна змушували продовжувати роботу. Відбувалося явище «професійної деформації», коли службові обов'язки переважали над особистими цінностями та здоров'ям. Слова: *«Свідомий того, що я, як старий оперативний працівник, зобов'язаний... очолити роботу з ліквідації шкідництва в слідстві»* [55, арк. 30] вказують на відчуття власної незамінності та відповідальності перед системою. У цьому контексті відмова від лікування могла стати актом самопожертви в ім'я виконання «партійного завдання».

Влада, позбавлена будь-якого зовнішнього контролю, перетворювала виконавців на моральних дегенератів. «Процвітало у великих розмірах пияцтво, розпуста, розкладання» – порушення норм поведінки було не винятком, а своєрідним правилом. Описані виконавцями епізоди девіантної поведінки свідчать не лише про особисту розбещеність, а й про системну безкарність, що дозволяла діяти з повною впевненістю у своїй недоторканності.

Дилеми, з якими стикалися виконавці репресивних функцій, вирішувалися шляхом повного заперечення будь-яких моральних норм. Поведінка, що межувала з кримінальною, стала нормою, а відповідальність за злочини розмивалася у

колективній безкарності. Той факт, що винні не лише уникали покарання, але й отримували підвищення, підкреслює системний характер цієї проблеми. Свавілля було не просто проявом особистої розбещеності окремих співробітників, а симптомом глибокої системної кризи. Поведінка, яка межувала з кримінальною, стала можливою завдяки атмосфері безкарності та вседозволеності, яка панувала в органах держбезпеки. Показове насильство мало на меті не лише задовольнити особисті примхи, але й продемонструвати безмежну владу. Це було своєрідним «театром жорстокості», де виконавці грали роль всесильних господарів життя і смерті [31, арк. 29-30]. Взаємозв'язок між пияцтвом, розпустою та кар'єрним зростанням додатково розкриває корумпованість системи, де особисті зв'язки переважали над професійними якостями. Особиста занедбаність перепліталася з професійною некомпетентністю, створюючи середовище, де зловживання владою ставало нормою. Моральні дилеми, що виникали перед працівниками, вирішувалися шляхом повного заперечення будь-яких етичних принципів [31, арк. 31].

Критерієм успішності було не стільки якість роботи, скільки відсутність критики з боку керівництва: *«Тепер, свою слідчу роботу у старих справах я закінчив, і, як видно, непогано, оскільки не отримав за весь час жодних зауважень...і вважаю, що маю певне право, не користуючись відпусткою впродовж 3-х років, просити для користі справи в майбутньому про відпустку і відповідне лікування»* [55, арк. 31]. У системі, де людина була лише «гвинтиком», зберігалося прагнення до самозбереження. Проте, це прохання було обґрунтоване не лише особистими потребами, але й «користю справи», що підкреслило домінуючу роль службового обов'язку. Виконавець намагався узгодити своє прагнення до відпочинку з вимогами служби, представляючи це як необхідність для «ефективної роботи в майбутньому».

Зі свідчень виконавців про власні вчинки можна скласти загальний перелік якостей, які були їм притаманні: відданість своїй справі та організації, готовність до самопожертви, слухняність, колективізм, витримки, дисциплінованість, конспіративність. Можна виокремити три типи психологічної моделі особи виконавця. Першим типом є фанатик, що керувався своїми переконаннями (ідеологічними) та щиро вірив, що його дії незалежно від результату є корисними для

партії та суспільства. Наступний – виконавець з почуттям фрустрації, неможливістю досягти цілей, відчувати себе у комфорті, перебування у складних життєвих обставинах, що могло призводити до агресивних дій. Жорстока поведінка третього типу обґрунтовувалася дефіцитом нормальних стосунків, де присутня мораль та повага, ізоляцією, озлобленістю оточення.

Виконавці описували процес страти як дію, яка вимагала не лише фізичної підготовки, але й певної психологічної звички до вбивства. Наголошувалось, що не всі працівники були здатні виконувати такі дії: *«Були випадки, що божеволіли. Тут справа тонка... Зайця вбити... і то звичка потрібна, не кожен здатен...»* [381, с. 28]. Часто виконання розстрільних команд призводило до серйозних психологічних наслідків. Навіть у рамках системи, яка вимагала беззаперечного виконання наказів, виконавці стикалися з глибокими внутрішніми конфліктами, пов'язаними з мораллю та психологічною стійкістю.

Навіть у системі, яка заохочувала жорстокість, існували певні межі, і надмірна жорстокість вважалася подекуди неприйнятною: *«Якщо попадався боєць, якому подобалося вбивати, його з розстрільної команди переводили в інше місце. Таких ми не любили. Траплялися й такі...»* [381, с. 28]. Як результат, чекісти, які брали участь у стратах, не завжди були бездумними виконавцями наказів, могли мати власні моральні принципи, які впливали на їхню поведінку.

На основі одного з цих чинників або ж їх комбінації відбувався процес створення «нової людини». За свідченнями чекістів можна з'ясувати, яким чином людина могла «перестворювати себе» у СРСР, а саме простежуємо: демонстрацію свого «переродження» та відданості режиму, змінність ролі особи в соціумі, структурування та встановлення загальних норм у всіх сферах життя, приховування та пристосуванство, самоідентифікацію з робочою/трудящою людиною та з партійними структурами, безнадійність та безальтернативність, розгубленість, перекидання відповідальності, штучну згуртованість, практики відмови від родинних зв'язків, позбавлення вибору [345, с. 102].

Психологічні наслідки для виконавців терору формувалися під впливом комплексу факторів, що спричиняли глибокі та довготривалі зміни в їхньому

психічному стані. Посттравматичний стресовий розлад, що характеризувався постійними кошмарами, гіперзбудливістю, ставав невід'ємним супутником багатьох виконавців, відображаючи неможливість психіки адаптуватися до скоєних злочинів. Глибоке почуття провини, часто пригнічене та витіснене, знаходило вихід у формі саморуйнівної поведінки, алкогольної залежності, що свідчило про внутрішній розлад та неможливість інтегрувати травматичний досвід. Алкогольна залежність, як спроба заглушити внутрішні переживання, призводила до подальшого погіршення психічного та фізичного стану, створюючи замкнуте коло саморуйнування. Вживання алкоголю часто організовувалося керівництвом: *«Нам спеціально давали гроші, щоб ми перед операцією випивали, а після операції теж пили, і керівництво приходило для цього. Від роботи опухали ноги, і взуття було важко взути наступного дня. Для цього брав великі чоботи»* [199, с. 295].

Дегуманізація жертв, як механізм психологічного захисту, дозволяла виконавцям дистанціюватися від своїх дій, сприймаючи вбитих як «нелюдей», однак, цей процес не міг повністю усунути відчуття внутрішнього дискомфорту. Втрата емпатії, що розвивалася внаслідок систематичного насильства, призводила до зниження здатності співчувати та відчувати емоції інших людей, що ускладнювало соціальну адаптацію. Розщеплення особистості, як наслідок неможливості інтегрувати травматичний досвід, спричиняло втрату зв'язку з реальністю та дезорганізацію психічних процесів. Компульсивні дії, що проявлялися у формі нав'язливих ритуалів, були спробою «очиститися» від скоєного, свідчаючи про внутрішній неспокій та тривогу. Ще одним наслідком була соціальна ізоляція, спричинена почуттям провини та страхом викриття, призводила до відчуження від суспільства та втрати соціальних зв'язків. Депресивні розлади, що супроводжувалися апатією та суїцидальними думками, були наслідком пережитого стресу та внутрішнього конфлікту. Нервові зриви та психози, що виникали внаслідок тривалого психологічного тиску, вимагали медичного втручання та реабілітації.

На нашу думку, психологічні наслідки не лише супроводжували виконавців терору після його завершення, але й були невід'ємною частиною їхнього повсякденного досвіду під час роботи. Постійний стрес, зумовлений необхідністю

здійснювати жорстокі дії, призводив до хронічної тривоги та нервового виснаження, що впливало на їхню працездатність та соціальні взаємодії.

Фізичні наслідки були не менш руйнівними, ніж психологічні. Слід зауважити, що постійний стрес, призводив до хронічного виснаження та виснаження нервової системи, що проявлялося у формі головних болів, запаморочень та безсоння про які свідчили чекісти. Фізична напруга, пов'язана з виконанням завдань, спричиняла м'язові болі, радикуліт та інші захворювання опорно-рухового апарату. Травми, отримані під час виконання службових обов'язків, такі як удари, вивихи та переломи, ставали звичайним явищем. Зазначимо, що контакт із кров'ю та іншими біологічними рідинами спричиняв ризик інфекційних захворювань, що посилювалося антисанітарними умовами роботи.

У підсумку можемо погодитися з Х. Арендт, яка стверджувала, що виконавці злочину здатні адаптуватися до жахливих умов, виконуючи свою роль у системі без критичного осмислення [240]. Виявлення внутрішніх страждань, почуття провини та моральних дилем свідчить не про відсутність «банальності зла», а про її складний та багатогранний характер.

Таким чином, виконавці, навіть ті, хто здатен здійснювати жорстокі дії, не обов'язково були монстрами з садистськими нахилами. Вони могли бути звичайними людьми, що опинилися в умовах, де їхні моральні орієнтири деформувалися під впливом ідеологічної обробки, страху та тиску системи. Суб'єктивні переживання, такі як кошмари, нервові зриви та алкогольна залежність, відображають не лише психологічну травму, але й внутрішній конфлікт між їхніми діями та моральними цінностями. Чекісти не були повністю позбавлені здатності до морального вибору. Проте, в умовах тоталітарного режиму, де накази керівництва були беззаперечними, а непокоря каралася жорстоко, часто обирався шлях конформізму. Такий вибір не знімає відповідальності, але дозволяє зрозуміти складність ситуації, в якій вони опинилися.

4.3. Трансформація ролі виконавців терору

Професійний шлях виконавців терору в рамках Великого терору 1937-1938 рр. можна розглядати як послідовність етапів, що відображають соціальний,

психологічний та професійний розвиток особистості в контексті репресивного апарату.

На початковому етапі майбутні виконавці терору часто походили із соціально незахищених верств, маючи низьку освіту та обмежені можливості для самореалізації. Походження формувало специфічний світогляд, де влада та сила сприймалися як головні інструменти успіху, а соціальна несправедливість виховувала амбітність, жорстокість і готовність до компромісів із моральними принципами.

Наступний етап пов'язаний із вступом до органів державної безпеки, часто через партійну мобілізацію чи участь у комсомольських організаціях. Тут особа отримувала навички оперативної роботи, знайомила з методами слідства та агентурної діяльності, а також засвоювала ідеологічні установки. Це сприяло формуванню мислення, де кожна людина могла розглядатися як потенційна загроза. Етап також характеризувався зростанням кар'єрних амбіцій, оскільки робота в репресивних органах відкривала шляхи до соціального зростання.

Подальший етап життя виконавців терору пов'язаний із кар'єрним зростанням у репресивному апараті. Вони займали ключові посади, беручи участь у фабрикації справ, організації масових репресій та ліквідації «контрреволюційних елементів». Під час цього періоду відбувалося особливо активне застосування насильства, тортур та інших незаконних методів. Виконавці демонстрували високу ефективність, що сприяло їхньому просуванню, але ця ефективність досягалася ціною повного відходу від моральних норм.

Заключний для багатьох етап професійної діяльності часто пов'язаний із занепадом кар'єри та особистою трагедією. У умовах постійної боротьби за владу та зміни політичного курсу вони самі могли стати жертвами репресій. Звинувачення у «зраді» чи «недбалому виконанні обов'язків» часто призводили до арешту, страти чи довготривалого ув'язнення. Завершальний етап є символом циклічності репресивної системи, де виконавці терору, які раніше застосовували насильство до інших, самі опинялися в ролі жертв.

Попередньо процедура звільнення співробітників відзначалася чіткою регламентацією, що забезпечувалася союзними наказами та відповідним

«Положенням про проходження служби начальницьким складом Головного управління державної безпеки Народного Комісаріату Внутрішніх Справ СРСР» [320, с. 299-300]. Стаття 37 визначала підстави для звільнення, пов'язані з професійною непридатністю або організаційними змінами. Пункт «а» стосувався звільнення через атестаційну невідповідність, що вказує на існування механізму оцінки службової ефективності. Пункт «б» регулював звільнення у зв'язку зі скороченням штатів або реорганізацією, що свідчить про гнучкість кадрової політики у відповідь на зміни в структурі відомства. Стаття 38 визначала підстави для звільнення, пов'язані з порушенням законності або неможливістю подальшого використання співробітника в системі ГУДБ. Пункт «а» стосувався звільнення на підставі вироку суду або рішення Особливої наради при НКВС СРСР, що демонструє поєднання судових та позасудових механізмів. Пункт «б» регулював звільнення у зв'язку з арештом судовими органами, що підкреслює підпорядкованість співробітників загальному законодавству. Пункт «в» передбачав звільнення через неможливість подальшого використання на роботі в ГУДБ, що є досить розмитим формулюванням, яке потенційно могло використовуватися для звільнення «неблагонадійних» працівників.

У підсумку, система звільнення співробітників НКВС поєднувала формалізовані процедури з широкими можливостями для свавільного тлумачення підстав. Це створювало умови для контролю над кадровим складом та звільнення нелояльних або неефективних працівників, а також, відкривало можливість для «чисток» небажаних працівників.

Динаміку репресивного апарату в умовах тоталітарного режиму була доволі таки складною. Спочатку спостерігається тенденція до приховування внутрішніх репресій, що свідчить про намагання зберегти видимість стабільності. Однак, ескалація терору призводить до відкритого документування арештів, що відображає зростання жорстокості та безкарності системи.

Невідповідність документів реальному стану справ вказує на хаос та недбалість, що панували в органах держбезпеки. Непередбачуваність та свавілля репресивної системи проявляються у випадках несподіваного звільнення з-під арешту та швидкого повернення на посаду [320, с.302].

Спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. засудила практику масових репресій за «лімітами», слідства та судочинства у спрощеному порядку, а також за цим документом ліквідовувалися всі «трійки». «Послаблення», зумовлена згаданою постановою, тривала недовго. Через декілька місяців сталінський режим поступово повернувся до випробовуваних методів терору проти цивільного населення та колишніх виконавців терору з широким використанням військових трибуналів [211, с.162].

Насилля в СРСР мало циклічний характер. Спершу нанесення травми шляхом масових вбивств, потім період ослаблення, знову повернення до тортур. Така циклічність проникла і в практики, які використовували слідчі НКВС на допитах перед розстрілами. Заарештованому завдавали травм, відправляли до камери в'язниці на декілька діб, при повторних допитах побої наносилися саме на ті місця, які раніше були травмовані [346, с.1203].

Репресії серед співробітників органів держбезпеки були частиною більшої стратегії, спрямованої на зміцнення контролю партійного керівництва над репресивним апаратом. Після завершення масових операцій терору, які реалізовувалися НКВС, виникла необхідність відповісти на критику та занепокоєння, що поширювалися серед партійної еліти та населення. «Чистка» дозволяла перекласти відповідальність за «перегини» та жорстокість на окремих працівників, тим самим створюючи ілюзію того, що керівництво країни діяло правильно, але окремі особи порушували законність.

О. Довбня стверджує, що причинами притягнення до відповідальності працівників НКВС, починаючи з 1939 р., були такі передумови: перенесення відповідальності за порушення «соціалістичної законності» з партійних структур на органи державної безпеки, мінімізація соціального невдоволення, що виникало внаслідок масових репресивних заходів та зловживань співробітників НКВС, припинення діяльності прямих виконавців каральних заходів, виключення потенційних критиків з лав НКВС. У період з 1939 по 1941 рр. відбулося оновлення особового складу підрозділів органів державної безпеки. Німецький дослідник радянського терору М. Юнге зауважує, що чекістів засуджували за службові злочини

і це головне звинувачення, висунуте на їхню адресу з боку влади, замінило, починаючи приблизно від осені 1938 р., звинувачення політичної природи, як правило, у троцькізмі, які практично завжди використовували в разі засудження чекістів та інших представників партійно-державних еліт [348, с.58].

Очевидиця терору О. Мак у своїх спогадах висловила щирий подив, щодо змін, які відбулися в НКВС: *«Раптом у січні 1939 року - грім з ясного неба! Преса приносить повідомлення про «зловживання владою» в органах НКВС!!! Того самого НКВС, діяльність котрого досі вважалася так свято непомильною, що за самий сумнів у тому каралося кількома роками каторги!!!»* [223, с.33]. Діяльність НКВС, яка раніше вважалася «святою та непомильною», раптово стала об'єктом критики з боку влади. Це викликало шок у суспільстві, оскільки будь-які сумніви в діях чекістів раніше жорстоко каралися, що робило оголошення про зловживання несподіваним та революційним кроком. Усунення Єжова та арешти службовців сприймалися населенням як символічний кінець епохи масового терору. Люди, які ще вчора підтримували політику Єжова, раптово почали тішитися його усуненням, що свідчило про глибоке внутрішнє розчарування в системі, яка довгий час наводила страх. Така зміна настроїв підкреслювала, що навіть у умовах тоталітарного режиму населення зберігало критичне мислення та сподівалося на поліпшення ситуації. Однак радість людей була обережною та обумовленою страхом перед новими репресіями. Згадка авторки про те, що люди очікували «надзвичайних подій» доводить, що народ усвідомлював непередбачуваність дій режиму. Навіть у момент полегшення суспільство залишалося в стані напруження, оскільки досвід минулих років показав, що будь-які зміни могли призвести до нових хвиль насильства.

Окрім того, процес над «порушниками соціалістичної законності» був спрямований на відновлення довіри до репресивного апарату. Після масових репресій, які зачепили мільйони людей, авторитет органів держбезпеки був підірваний, і партійне керівництво потребувало відновити контроль над ситуацією. Виявлення та покарання «порушників» дозволяло показати, що система здатна до самокритики та виправлення помилок, хоча насправді це було лише символічним кроком, спрямованим на збереження основного механізму репресій.

Також притягнення до відповідальності чекістів мало політичний підтекст, пов'язаний із боротьбою за владу в керівництві країни. Ліквідація колишнього керівника НКВС М. Єжова та його прибічників була частиною стратегії Й. Сталіна, спрямованої на зміцнення власного контролю над репресивним апаратом, який на момент закінчення терору виступав як окрема одиниця у системі влади. Основним завданням було створити наратив про те, що партія постраждала від «перегинів» репресивного апарату. Це стало основою для відновлення партійного контролю над НКВС та для створення образу партії як захисника законності. Члени партії та інші представники еліти часто виступали у судових процесах як жертви або свідки, що підкреслювало їхню роль у боротьбі за «виправлення» порушень [272, с.168].

Однак цей наратив був вибіркоким і стирав з історичної пам'яті більшість жертв Великого терору, які не належали до партійної еліти. Акцент на стражданнях комуністів дозволяв ігнорувати центральну роль партійного керівництва у організації та проведенні репресій. Судові процеси, які відбувалися після завершення терору, стали інструментом для відновлення авторитету партії та її легітимізації в очах населення. Підхід пізніше був розвинутий Хрущовим у його «таємній промові» на 20-му з'їзді КПРС у 1956 р., де він підкреслював жертви партії під час терору.

Й. Сталін усвідомлював руйнівні наслідки Великого терору, зокрема його вплив на місцеву владу та комуністичні структури. Масові репресії викликали хвилю протестів і скарг від жертв та їхніх родичів, що створювало тиск на центральні органи влади. Наприклад, у 1938 р. до прокуратури СРСР надійшло близько 600 000 скарг, що було доказом масштабів незадоволення та страху серед населення. Прокуратура УРСР отримувала десятки тисяч скарг, що підкреслювало, що репресії зачепили широкі верстви українців.

Важливим був демонстративний характер, спрямований на залякування інших працівників. Покарання окремих «винуватців» мало на меті показати, що будь-які порушення або відхилення від лінії партії будуть суворо каратися. Наскрізним було створення атмосфери страху та підпорядкування, яка забезпечувала лояльність решти працівників репресивного апарату.

Основні обвинувачення, які висувалися порушникам соціалістичної законності, включали широкий спектр злочинів, пов'язаних із незаконними арештами, фальсифікацією слідчих документів, застосуванням тортур та інших незаконних методів ведення слідства. Насамперед, працівників НКВС звинувачували в тому, що вони здійснювали масові арешти партійних працівників, спеціалістів заводів та інших громадян без достатніх підстав, керуючись фальсифікованими довідками та слідчими документами. Репресивний апарат діяв у рамках системи, де законність часто поступалася політичній доцільності [20, арк.3].

Окремо виділялися звинувачення у застосуванні фізичних методів впливу, таких як тортури, погрози та побиття заарештованих, що порушувало навіть внутрішні норми соціалістичної законності. Працівники НКВС також звинувачувалися у фальсифікації протоколів допитів, де вони вносили свідчення, які обвинувачені насправді не давали. Таке обвинувачення було доказом, що слідчі методи часто були спрямовані не на встановлення істини, а на отримання «потрібних» зізнань, які відповідали політичним цілям режиму [43, арк.4].

Крім того, працівників НКВС звинувачували у незаконних стратах, які здійснювалися через роботу Особливих трійок. Вони санкціонували розстріли осіб, які не підлягали розгляду трійками згідно з наказами НКВС, що призводило до масових незаконних страт партійних, радянських працівників та спеціалістів. Система репресій часто діяла поза межами навіть власних нормативних актів, що робило її ще більш жорстокою та непередбачуваною [44, арк.63].

Також звинувачення включали участь у провокаційних діях, таких як створення агентурних справ, які не мали реальних підстав, але використовувалися для виправдання арештів та репресій. Працівники НКВС змушували обвинувачених включати у свої свідчення імена відповідальних працівників області, що розширювало коло репресованих і створювало атмосферу страху та недовіри [43, арк.63].

У підсумку, можна виділити три ключові аспекти, які характеризують діяльність НКВС під час Великого терору [334, с.164]. Перший аспект стосується злочинів, скоєних працівниками УНКВС під час слідства. Це включало застосування тортур,

фізичного насильства та навіть вбивства ув'язнених, що свідчило про повну відсутність поваги до законності та прав людини. Такі дії були частиною систематичної практики, спрямованої на отримання «потрібних» зізнань та забезпечення виконання планів щодо репресій.

Другий аспект пов'язаний із порушеннями порядку діяльності «Особливої трійки», яка була основним органом для здійснення масових репресій. Члени «трійки», до яких входили начальник УНКВС, секретарі обкому КП(б)У та обласний прокурор, часто порушували навіть внутрішні норми, встановлені для їхньої діяльності. Хоча легітимність самої «трійки» як позасудового органу не ставилася під сумнів, її дії часто виходили за межі навіть тих обмежень, які існували в рамках системи. Це підкреслювало, що репресивний апарат діяв у режимі повної безкарності, де будь-які норми законності ігнорувалися.

Третій аспект стосується фальсифікацій у службовому діловодстві, які здійснювалися слідчими, керівним складом, технічним апаратом та навіть медичним персоналом УНКВС. Це включало підробку документів, створення «липових» справ та інші форми службового підлогу, що дозволяло приховувати злочини та забезпечувати виконання планів репресій. Фальсифікації були невід'ємною частиною роботи репресивного апарату, що свідчило про його повну корумпованість та відсутність будь-яких моральних обмежень.

Частина обвинувачень на колишніх працівників органів держбезпеки ґрунтувалася на зв'язках з рідними, про що часто вказано у коротких автобіографіях. Практики відмови, заперечення родинних зв'язків були доволі таки поширеними у радянській країні. Тоталітарне керівництво творило державу самотніх людей, які перебували серед інших, зокрема своїх рідних, але не могли налагодити з ними повноцінний контакт через здорову комунікацію, адже розуміли, якими можуть бути наслідки. Особа перебувала серед ворожості суспільства, перед яким була беззахисною, що могло її спонукати до ведення самотнього (ізольованого) способу життя. Слід відрізняти самотність від усамітнення, яке відбувається з власної волі, коли індивід перебуває з власним «Я» й подалі від суспільства, у розумінні свого стану. Опора на колектив чи гурт у багатьох випадках була штучною, людина при

цьому насправді залишалася глибоко самотньою та покинутою, тому бачила єдиний центр порятунку для себе – вище керівництво, до якого і зверталася при виникненні проблем [345, с. 102].

Іншим видом обвинувачень були свідчення чекістів проти своїх колег. Такі обвинувачення були пов'язані з боротьбою за владу та ресурси в межах органів безпеки і пов'язані з інстинктом самозбереження. Працівники репресивного апарату, які раніше співпрацювали, звинувачували один одного у порушенні соціалістичної законності, фальсифікації документів або зловживанні службовим становищем. Як наслідок, в умовах постійного страху перед репресіями ставали жертвами системи, яку вони самі підтримували. Обвинувачення часто використовувалися для усунення конкурентів або для захисту власного становища, що робило їх інструментом внутрішньої боротьби за владу.

Щодо обвинувачень проти керівництва, то вони часто мали демонстративний характер і були спрямовані на перекладення відповідальності за злочини на вищих посадових осіб. Чекісти звинувачували своїх керівників у тому, що вони давали накази на незаконні арешти, застосування тортур або фальсифікацію документів. Виконавці вказували на роль ЦК ВКП(б) у цих процесах, стверджуючи, що партійне керівництво використовувало чекістів [199, с.735] як «громовідвід» для того, щоб уникнути відповідальності за злочини, скоєні під час терору. ЦК, побоюючись міжнародної критики, вирішило знищити тих, хто міг знати про реальну роль партії в організації репресій

Такий підхід дозволяв рядовим працівникам уникнути покарання, перекладаючи провину на тих, хто знаходився вище в ієрархії. Однак такі обвинувачення рідко призводили до реальних наслідків для керівництва, оскільки вони часто були частиною більшої політичної гри, спрямованої на збереження стабільності системи.

Зазначимо, що особливістю цих обвинувачень була їхня вибірковість та залежність від політичної кон'юнктури. Свідчення про «порушення соціалістичної законності» часто висувалися не через реальні порушення, а через необхідність виконати певні політичні завдання, такі як забезпечення лояльності нових керівників

або демонстрація боротьби зі «зловживаннями». По суті, такий вид обвинувачень був інструментом для підтримки контролю партії над репресивним апаратом, а не реальним засобом відновлення законності.

Перед обранням на посаду людина мала заповнити анкету спеціального призначення працівника НКВС, яка була складена таким чином, щоб забезпечити максимально ретельний відбір кандидатів на посади в цій репресивній структурі (див. *Додаток І*). Це означає, що попередньо робився ретельний відбір кадрів до органів за низкою критеріїв, які відображали як ідеологічні, так і практичні вимоги радянської системи. Основні критерії, які враховувалися при обранні на посаду в НКВС, включали політичну благонадійність, біографічну «чистоту», професійну придатність та соціальну надійність.

Політична благонадійність була одним із найважливіших критеріїв. Пріоритет віддавався членам партії ВКП(б) або комсомольцям (ВЛКСМ), оскільки це свідчило про лояльність до ідеології комуністичної партії. Партійний стаж, рекомендації та відсутність стягнень у партійній кар'єрі були важливими факторами. Крім того, кандидати не повинні були мати зв'язків з антирадянськими угрупованнями або виявлених антипартійних поглядів. Будь-яка участь у таких рухах могла стати причиною відмови.

Біографічна «чистота» також грала ключову роль. Кандидати не повинні були служити в «ворожих» структурах. Професійна придатність включала досвід у військовій або силовій структурі. Соціальна надійність також враховувалася. Перевірка сімейного стану та інформації про дітей дозволяла оцінити соціальну стабільність кандидата. Наявність родини могла бути як перевагою, так і фактором контролю, оскільки це створювало додатковий тиск на працівника.

Також попередньо протягом існування органів державної безпеки працівникам обов'язково надавалася службова характеристика [76, арк.49]. Чекісти оцінювалися за їхню здатність швидко освоювати оперативно-слідчу та агентурну роботу, адже система вимагала високої професійної адаптивності [43, арк.8]. Багато працівників характеризувалися як дисципліновані, старанні та сумлінні, що підкреслювало значення цих якостей для ефективного виконання службових обов'язків. Однак деякі

з них потребували постійного керівництва [75, арк.9]. Важливим аспектом оцінки працівників була їхня здатність до агентурно-оперативної роботи, зокрема до вербування інформаторів та ведення агентурних справ. Працівники, які демонстрували високі результати у викритті «контрреволюційних елементів» або у розгромі підпілля, отримували позитивні характеристики [76, арк.43].

Політична грамотність та активна участь у партійному житті також були ключовими критеріями оцінки працівників [76, арк.46]. Ті, хто брав участь у партійних заходах, керував агітколективами або займався політичним вихованням молодих кадрів, отримували високі оцінки. Партійна лояльність була не менш важливою, ніж професійні навички [72, арк.44]. Однак деякі працівники, які не проявляли достатньої активності у партійному житті або мали «політичну безграмотність», отримували негативні характеристики [54, арк.11].

Особисті якості працівників, такі як скромність, дисциплінованість та авторитет серед колег, відігравали важливу роль у їхній оцінці [56, арк.8]. Працівники, які демонстрували високий рівень організованості, ініціативності та наполегливості, отримували позитивні відгуки. Однак ті, хто виявляв схильність до бюрократизму, самозабезпечення або жадібності, отримували критику, що свідчило про те, що особисті недоліки могли впливати на їхню кар'єру [57, арк.10].

Ключовою зміною було те, що багато працівників, які отримували позитивні характеристики за свою роботу [58, арк.5] під час терору, згодом були звинувачені у низці злочинів. Тобто дії, які раніше вважалися показником професіоналізму та відданості партії, після зміни політичного курсу стали розглядатися як злочини. Партійна лояльність, яка раніше вважалася однією з головних переваг енкаведистів, після завершення терору стала інструментом для їхньої дискредитації. Керівництво партії, яке раніше заохочувало жорстокість та безкомпромісність у боротьбі з «ворогами народу», згодом використовувало ці самі якості для того, щоб перекласти відповідальність за злочини на окремих виконавців. Партія прагнула зберегти свій авторитет, представивши себе як жертву «перегинів» репресивного апарату.

Ще одним аспектом є те, що виконавці, які демонстрували високий рівень ефективності у виконанні завдань, згодом були звинувачені в тому, що вони діяли надмірно рішуче або навіть злочинно [58, арк.11].

Зміна ролі виконавців терору підкреслює, що вони були не лише активними учасниками репресій, але й жертвами системи, яка використовувала їх для досягнення політичних цілей, а потім зробила їх відповідальними за наслідки своєї власної політики

Існував чіткий алгоритм проведення службового розслідування щодо порушень соціалістичної законності, який включав кілька ключових етапів.» [369, с.67-68]. Насамперед, розслідування ініціювалося на підставі скарги колишньої жертви або його рідних, а також рішень прокуратури, суду чи військового трибуналу, які розглядали справу або здійснювали реабілітацію. На підставі скарги або судового рішення голова видавав наказ про початок службового розслідування, яке здійснювалося особливою інспекцією відділу кадрів. Під час слідства опитувалися колишні колеги порушника, ув'язнені та інші свідки, складалися оглядові довідки на основі кримінальної справ, встановлювали факти порушення законності та збирали додаткові документи, які характеризували особу співробітника держбезпеки, у тому числі автобіографії (*див. Додаток I*). Після завершення розслідування підписувався висновок, який направлявся керівництву для ухвалення подальших рішень. Керівництво могло ухвалити рішення про відкриття кримінального провадження або про застосування партійно-пенсійних та моральних покарань. Однак кримінальні провадження відкривалися рідко, і зібрані матеріали зазвичай використовувалися для адміністративних заходів.

Скорочені варіанти висновків із переліком фактів порушення законності отримувалися Райкомами партії задля ухвалення партійних покарань. Однак у більшості випадків вони обмежувалися лише взяттям інформації до відома, що свідчило про формальний підхід до покарання порушників.

Таким чином, алгоритм службового розслідування був спрямований на створення видимості відповідальності, але реальні наслідки для порушників часто

були мінімальними, що підкреслювало обмеженість механізмів відновлення законності в умовах тоталітарного режиму.

Щодо визнання злочинів виконавцями варто зазначити, що насамперед, визнавали зловживання владою, які проявлялися у формі грубості, нетактичності та жорстокого поводження з підлеглими та заарештованими. Окремо визнавалися злочини, пов'язані з незаконними методами слідства, такими як застосування фізичного насильства, тортур та приниження жертв. Одним із визнаних злочинів була фальсифікація документів та слідчих справ. Працівники зазначали, що вони підробляли протоколи допитів, вносили неправдиві свідчення або створювали «липові» справи, щоб забезпечити виконання планів щодо репресій. Окремо варто згадати про злочини, пов'язані з корупцією та самозабезпеченням. Деякі чекісти визнавали, що вони використовували своє службове становище для особистої вигоди, наприклад, займалися самопостачанням або отримували матеріальні блага від конфіскованого майна репресованих. Інколи злочини мали надмірну специфіку. Один з виконавців на судовому засіданні згадував про те, що він виривав зуби у мертвих жінок за допомогою клещат для водогону [196, с.290].

Таким чином, життєвий шлях виконавців терору в тоталітарних режимах є відображенням специфіки функціонування репресивного апарату, де особистість підпорядковується інтересам системи, а моральні принципи поступаються місцем кар'єрним амбіціям та страху перед владою. Трансформація ролі виконавців полягає в демонстрації циклічності репресивної системи, де чекісти, які раніше застосовували насильство до інших, самі опинялися в ролі жертв. В умовах тоталітарного режиму будь-яка особа, незалежно від її попередніх заслуг чи лояльності, могла стати об'єктом репресій. Виконавці терору були не лише активними учасниками репресивної політики, але й заручниками системи, яка використовувала їх для досягнення своїх цілей, а потім зробила відповідальними за наслідки власних дій.

Висновки до Розділу 4

Аналіз діяльності виконавців терору виявляє не просто пасивне виконання наказів, а складну гру суб'єктності в обмежених умовах. Чекісти не були безвольною

масою, а активно формували свою роль, приймаючи рішення, які, хоч і спотворені, все ж відображали їхній вибір. Відмова від морального судження стала свідомим актом, що дозволив їм інтегруватися в систему та виконувати її функції. Такий вибір, навіть якщо він здається єдино можливим у заданих обставинах, не знімає з них повної моральної та юридичної відповідальності.

Розмивання індивідуальної відповідальності в колективному діянні, хоч і полегшувало тягар провини, не нівелювало факт їхньої участі в репресіях. Відчуття себе «гвинтиком» системи було не лише виправданням, а й механізмом самозбереження, що дозволяв їм функціонувати в умовах постійного страху. Проте, навіть у цій дегуманізованій реальності, прояви їхньої суб'єктності виявлялися у здатності до адаптації, у збереженні лояльності до системи, а також у їхніх внутрішніх конфліктах, що знаходили відображення в суб'єктивних переживаннях.

Кошмари, нервові зриви та алкогольна залежність були не лише наслідками психологічних травм, а й свідченнями внутрішньої боротьби, розриву між їхніми діями та глибинними моральними цінностями. Трансформація від виконавців до жертв репресій демонструє не лише циклічність насильства, а й крихкість їхньої суб'єктності, яка, хоч і проявлялася у здатності діяти, була постійно під загрозою з боку системи.

Адаптація до мінливих умов, збереження лояльності до системи та навіть внутрішні конфлікти – все це прояви суб'єктності, спотвореної, але не знищеної тоталітарним режимом.

Таким чином, виконавці терору були не лише інструментами репресивної політики, а й її активними учасниками, несучи повну відповідальність за свої дії, навіть якщо вони намагалися цю відповідальність приховати за фасадом колективної (без)відповідальності.

ВИСНОВКИ

У висновках підсумовано та систематизовано результати дослідження, а також сформульовано ключові положення, представлені для захисту.

1. Дослідження опублікованих робіт з цієї проблематики показало, що тема залишається однією з найскладніших та найсуперечливіших у сучасній історичній науці. Дослідження цього феномену розкриває глибокі суперечності та багатоаспектність історичного процесу, пов'язаного з функціонуванням репресивного апарату тоталітарного режиму. Для того щоб зосередитися на сутності цього явища у дисертаційному дослідженні, наукові праці були об'єднані за змістовно-тематичними критеріями: дослідження, присвячені ідеологічним та організаційним аспектам функціонування органів; праці, що досліджують регіональні аспекти репресій; біографічні дослідження, зокрема індивідуальні біографії виконавців та соціальні портрети учасників репресивної системи.

2. Документальний комплекс дослідження включав як офіційні нормативно-правові акти, накази та директиви, так і звіти, доповіді, листування, що відображають оперативну діяльність репресивних органів. Джерела дозволили увиразнити структуру та функціонування репресивного апарату, визначити ключові етапи впровадження терору, а також вплив ідеологічних установок на прийняття рішень. Репрезентативність джерел є достатньою для аналізу масштабів та характеру репресій, однак окремі аспекти потребують критичного підходу через можливість суб'єктивних спотворень або фрагментарності інформації. Використання документів вимагає врахування контексту їх створення, цілей авторів та політичної обстановки, що дозволяє уникнути однобічних інтерпретацій. У результаті аналізу було виявлено, що досліджувані документи репрезентують об'єкт-суб'єктну сутність виконавців терору, що дозволяє прослідкувати механізми впровадження репресивної політики, роль окремих інституцій та осіб у її реалізації. Але, слід зазначити, що частина документів має фрагментарний характер або містить суб'єктивні інтерпретації, що обумовлено специфікою їх створення.

3. Теоретико-методологічні засади вивчення об'єкта дослідження базувалися на принципах історизму, об'єктивності та системності. На основі аналізу масових акцій

в радянській Україні було запропоновано типологію виконавців терору. Відповідно до організаційного функціоналу: ідеологічні натхненники (центральный лідер та вищі чиновники), організаційні реалізатори на місцях (партійні та державні керівники), карателі (співробітники НКВС, що здійснювали розстріли), та провідники (донощики). За мотивацією виконавців можна класифіковано як революційних фанатиків, садистів, користолобців, кар'єристів, відданих режиму «воїнів», конформістів, скомпрометованих та люмпенізованих маргіналів.

4. Державна ідеологія відіграла ключову роль у формуванні передумов масових репресій. Визначено, що державна ідеологія, що впливала на дії виконавців терору, характеризувалася ознаками: акцент на винятковості держави або групи, дегуманізація противників, культ сили та жертвності, ідея «вищої мети», юридичне та моральне виправдання злочинів, формування атмосфери страху, ідеологічна єдність.

З'ясовано, що державна пропаганда, спрямована на створення атмосфери підозри та страху, перетворила репресії на масове явище. Виконавці, які діяли в рамках цієї системи, часто сприймали свої дії як «виконання партійного обов'язку», що свідчить про глибоке вплив ідеології на їхню свідомість. Таким чином, ідеологія стала не лише інструментом мобілізації суспільства, а й механізмом, який забезпечив функціонування репресивного апарату.

5. Можна констатувати, що дослідження правових документів, які регламентували дії виконавців, виявило значні протиріччя між проголошуваними правовими принципами та реальними практиками репресій. Офіційні нормативні акти, такі як Конституція СРСР 1936 р., формально гарантували громадянам широкі права та свободи, однак на практиці вони систематично порушувались.

Основним інструментом репресій стали позасудові органи, такі як «трійки», які діяли поза рамками будь-яких правових норм. Вони мали право виносити вироки, включаючи смертну кару, без належного судового розгляду, що суперечило навіть тим обмеженим правовим гарантіям, які були закріплені в офіційних документах. Крім того, виконавці репресій часто керувалися не писаними законами, а таємними

директивами та вказівками партійного керівництва, що робило їхню діяльність абсолютно безконтрольною.

Правова система УРСР у період терору була лише фасадом, який приховував реальний механізм тотального беззаконня. Вивчення цих протиріч підкреслює, що репресії були не просто наслідком окремих зловживань, а системним явищем, яке ґрунтувалося на ігноруванні власних правових норм.

6. Репресивна політика в Україні мала свої унікальні риси, обумовлені історичними, соціальними та національними умовами. Україна, як одна з ключових республік СРСР, стала ареною масштабних репресій, які відрізнялися особливою жорстокістю та систематичністю, що можна пов'язати з тим, що радянською владою Україна розглядалася як регіон із потенційною загрозою для стабільності режиму через її національно-визвольні традиції та сильну ідентичність.

Однією з ключових особливостей терору в УРСР було проведення національних операцій, зокрема так званої «польської операції» та репресій проти української інтелігенції, духовенства та селянства. Те, що виконавці середньої та нижчої ланки репресивного апарату часто були вихідцями з села, відіграло важливу роль у здійсненні «куркульської операції» та інших репресивних кампаній. По-перше, чекісти, які добре знали локальний контекст, розуміли соціальну структуру сільських громад і могли ефективно ідентифікувати «ворогів», зокрема заможних селян. Однак це знання часто використовувалося не лише для виконання державних завдань, але й для особистих розрахунків або помсти, що робило репресії ще більш жорстокими та несправедливими.

По-друге, вихідці з села, які потрапили до репресивних органів, часто мали внутрішній конфлікт між своїм походженням та новою роллю «виконавців волі партії». Це могло призводити до надмірної жорстокості, оскільки вони намагалися довести свою лояльність режиму, відмежувавшись від свого минулого. Крім того, їхнє соціальне походження робило їх більш схильними до впливу пропаганди, яка створювала образ «куркуля» як головного ворога соціалізму.

7. Формування органів державної безпеки ґрунтувалося на принципах абсолютної лояльності режиму та ідеологічної відданості. Кадри для цих органів

відбиралися з урахуванням їхньої готовності беззаперечно виконувати накази, часто через механізми соціального просування, коли вихідці з нижчих верств населення отримували шанс на кар'єрне зростання в обмін на безмежну відданість.

Специфіка потрапляння у систему НКВС часто була пов'язана з соціальним походженням, освітнім рівнем та політичною благонадійністю кандидатів. Багато виконавців середньої та нижчої ланки походили з села або робітничого середовища, що робило їх більш схильними до впливу пропаганди та готовими до жорстких дій проти «ворогів народу». Професійна підготовка була поверхневою і зосереджувалася на ідеологічній обробці, а не на правових або етичних аспектах роботи. Такий формат підготовки призводив до того, що виконавці діяли в рамках чіткої вертикальної системи, де кожен рівень підпорядковувався вищим інстанціям, але при цьому мав певну автономію в реалізації репресивних заходів.

З'ясовано, що вертикальна та мережева система забезпечення функціонування органів державної безпеки була побудована на принципах жорсткої ієрархії та взаємного контролю. Виконавці на місцях отримували директиви з центру, але часто мали можливість інтерпретувати їх у межах своїх повноважень, що призводило до ескалації насильства. Мережева структура дозволяла швидко поширювати інформацію та координувати дії, що робило репресивний апарат надзвичайно ефективним у здійсненні масштабних операцій.

8. Апарат НКВС був високоорганізованою системою, яка поєднувала жорстку ієрархію, ідеологічну обробку та ефективні механізми контролю. Діяльність реалізовувалася через чітку вертикальну структуру, де кожен рівень підпорядковувався вищим інстанціям, але при цьому мав певну автономію у виконанні поставлених завдань. Така структура дозволяла швидко адаптуватися до змінних умов і забезпечувало оперативне виконання репресивних кампаній.

Механізми контролю всередині системи були побудовані на принципах взаємного стеження та страху. Виконавці на всіх рівнях знали, що їхня діяльність постійно моніториться, а будь-яка помилка або недостатня активність можуть призвести до покарання. Таким чином, створювалася атмосфера постійного тиску, яка стимулювала надмірну жорстокість та прагнення «перевиконати план». Крім того,

система заохочень, таких як кар'єрне просування або матеріальні винагороди, мотивувала виконавців до активних дій, навіть якщо вони суперечили моральним принципам. Визначено, що підпорядкування включало як зовнішній контроль (ієрархія, ліміти), так і внутрішні фактори (ідеологія, деформація моралі).

Специфіка внутрішніх взаємовідносин у репресивному апараті полягала в поєднанні формальної ієрархії з неформальними зв'язками та залежностями. Виконавці середньої та нижчої ланки часто залежали від підтримки вищих керівників, які, у свою чергу, вимагали від них беззаперечної відданості. Створювалася мережа взаємних зобов'язань, де кожен прагнув довести свою лояльність режиму. Зазначимо, що такі зв'язки також робили систему вразливою до внутрішніх конфліктів, оскільки будь-яка зміна керівництва або політичного курсу могла призвести до масових чисток серед самих співробітників НКВС.

9. Виявлено, що процес рекрутування ґрунтувався на суворій ідеологічній селекції, де пріоритет віддавався особам з «правильним» соціальним походженням, політичною лояльністю та готовністю до беззастережного виконання наказів. Професійна підготовка чекістів включала як теоретичне навчання, так і практичну участь у репресивних заходах, що формувало їхню ідеологічну заангажованість та здатність до використання насильства як інструменту державної політики.

Досліджено умови та мотиви кар'єрного просування співробітників НКВС, які базувалися на поєднанні особистих амбіцій, ідеологічної відданості та системи матеріальних і статусних стимулів. Виокремлено так звані «соціальні спокуси», які робили службу в НКВС привабливою для представників різних верств населення, зокрема можливість швидкого соціального піднесення, отримання привілеїв та захисту від репресій. Проаналізовано механізми залучення громадськості до співучасті в репресіях, що включали пропаганду, доноси та створення атмосфери страху, яка сприяла пасивній чи активній підтримці дій режиму.

Простежено види заохочення та покарання, які застосовувалися до виконавців репресій, що дозволило виявити динаміку їхньої активності чи пасивності. Система заохочень, зокрема матеріальні винагороди, підвищення у званні та інші привілеї, суттєво впливали на мотивацію чекістів. У той же час покарання за невиконання

наказів або недостатню активність підкреслювали жорсткість і безкомпромісність системи. Встановлено, що підтримка репресій забезпечувалася комплексом ідеологічних, матеріальних та психологічних спонукань, які формували середовище, де насильство ставало нормою, а його виконавці – інструментами реалізації державної політики.

10. Висвітлено роль виконавців у реалізації конкретних операцій та завдань терору на місцях, що дозволило виявити ключові механізми функціонування репресивного апарату. Виявлено, що виконавці, які безпосередньо здійснювали репресивні заходи, грали вирішальну роль у перетворенні директив центральної влади на практичні дії. Їхня діяльність ґрунтувалася на суворому виконанні наказів, що супроводжувалося високим рівнем ідеологічної залученості та готовністю до застосування насильства заради досягнення поставлених цілей. Система насильства, яку впроваджував радянський режим, ґрунтувалася на комплексному використанні жорстоких методів, спрямованих як на фізичне знищення, так і на психологічне зламання особистості. Визначено, що фізичний вплив включав тортури, побиття, позбавлення сну, голодування та інші форми жорстокого поводження, які мали не лише покарати жертву, але й примусити її до зізнань у злочинах, які вона часто не скоювала. Зазначені методи були стандартизовані та затверджені на вищому рівні, що свідчить про їх системний характер.

Досліджено, що психологічний вплив був не менш важливим елементом репресивної машини та включав ізоляцію, загрози щодо родини, маніпуляції свідомістю через пропаганду та створення атмосфери безнадії, страху. Жертвам нав'язували почуття провини та безвиході, що робило їх більш схильними до маніпуляцій з боку слідчих. Особливу роль відігравав процес дегуманізації, коли жертви представлялися як «вороги народу», що дозволяло виконавцям виправдовувати свої дії та уникати моральних мук. Також це сприяло тому, що виконавці вбачали у своїй діяльності «вищу мету» захисту і очищення суспільства від «неблагонадійних елементів».

Фізичні та психологічні методи впливу використовувалися в тісній взаємодії, доповнюючи один одного, створюючи систему, яка не лише знищувала фізично, але й

руйнувала особистість жертви. Таке поєднання дозволяло режиму підтримувати контроль над суспільством, оскільки страх перед тортурами та психологічним тиском ставав потужним інструментом залякування. Орім того, такі методи забезпечували «визнання» злочинів, які потім використовувалися для пропагандистських цілей, щоб виправдати репресії перед широкою громадськістю.

11. Розглянуто питання колективної та індивідуальної відповідальності людини в межах репресивного апарату та визначено, що питання особистої відповідальності виконавців терору є одним із найскладніших і найсуперечливіших аспектів дослідження тоталітарних режимів. З однієї сторони, виконавці діяли в умовах жорсткої ієрархічної системи, де відмова виконувати накази могла призвести до покарання або навіть смерті. Такі дії створювали ситуацію, коли багато з них сприймали свою участь у репресіях як «вимушену необхідність», що дозволяло уникати внутрішнього конфлікту та виправдовувати свої дії «вищим обов'язком». З іншої сторони, існували чекісти, які не лише виконували накази, але й проявляли надмірну жорстокість, садизм чи фанатизм, що свідчить про їхню особисту відповідальність за вчинені злочини. Межі цієї відповідальності часто розмивалися через вплив ідеологічної пропаганди, яка дегуманізувала жертв і представляла репресії як «виправданий захід». Однак навіть у таких умовах залишається питання про те, наскільки виконавці усвідомлювали злочинний характер своїх дій і чи могли вони діяти інакше. Визначено роль системи, яка знімала з виконавців відповідальність, розподіляючи її між численними учасниками репресивного механізму. Такий розподіл дозволяв кожному з працівників органів держбезпеки вважати себе лише «виконавцем наказів», а не безпосереднім ініціатором насильства. Проте такий розподіл не звільняє від моральної та історичної відповідальності, оскільки кожен, хто брав участь у репресіях, робив свій вибір, навіть якщо він був обмежений умовами тоталітарного режиму.

12. Виявлено та розкрито ключові аспекти участі енкаведистів у репресивній системі. Було досліджено, як виконавці сприймали свою роль у системі репресивних органів під час та після участі в репресіях, що дозволило увиразнити складний

психологічний стан, який характеризувався внутрішніми конфліктами, дилемами та емоційними напруженнями.

Під час участі в репресіях виконавці часто перебували в стані глибокого психологічного роздвоєння. З одного боку, вони діяли під тиском системи, яка вимагала беззаперечного виконання наказів, а з іншого – стикалися з власними моральними принципами та почуттям провини. Ідеологічна пропаганда, яка дегуманізувала жертв, допомагала їм тимчасово приглушити внутрішні конфлікти, але не могла повністю їх усунути. Виявлено, що емоційний стан виконавців часто супроводжувався почуттям страху, тривоги та постійного тиску, оскільки вони боялися не лише покарання за невиконання наказів, але й можливості стати наступними жертвами репресій.

Після завершення участі в репресіях чекісти стикалися з гострими психологічними наслідками, включаючи почуття провини, сорому та внутрішньої порожнечі. Дослідження показало, що деякі намагалися виправдати свої дії, звинувачуючи систему або зовнішні обставини, інші – приховували свою участь у репресіях, намагаючись забути минуле. Однак для багатьох цей досвід залишався важким психологічним та фізичним тягарем, який впливав на їхнє подальше життя та самоприйняття.

Дилемність психологічного стану виконавців полягала в тому, що вони були одночасно і жертвами, і винуватцями системи та діяли під тиском тоталітарного режиму, який обмежував їхню свободу вибору, але й мали можливість приймати рішення, які впливали на долі інших людей.

13. Визначено етапи професійного шляху. На першому етапі чекісти формували світогляд, де влада та сила сприймалися як головні інструменти успіху. Наступний етап – вступ до органів державної безпеки через партійну мобілізацію чи комсомольські організації, де засвоювалися оперативні навички та ідеологічні установки. Потім відбувалося кар'єрне зростання, коли виконавці займали ключові посади, брали участь у фабрикації справ і масових репресіях, демонструючи високу ефективність ціною відходу від моральних норм. Завершальний етап часто пов'язаний із занепадом кар'єри: виконавці самі ставали жертвами репресій у умовах постійної

боротьби за владу та зміни політичного курсу. Складений цикл підкреслює жорстокість та саморуйнівний характер репресивної системи.

Після завершення масових «чисток» багато виконавців стикалися зі значними змінами у своєму статусі. Частина з них, які продемонстрували особливу жорстокість та відданість режиму, отримували кар'єрне просування або інші винагороди. Однак інші, які виконували свою роботу менш активно або потрапляли під підозру через внутрішні конфлікти в системі, часто ставали жертвами нових хвиль репресій. Виявлено, що репресивний апарат був нестабільною структурою, де лояльність і відданість не завжди гарантували захист.

Чекісти втрачали свої позиції або навіть ставали об'єктами переслідувань, адже режим, який більше не потребував таких масштабних репресій, почав «очищувати» свої ряди від тих, хто міг стати свідком або носієм компрометуючої інформації. Таким чином, виконавці, які раніше були інструментами терору, самі перетворювалися на його жертв, що підкреслює циклічність та жорстокість репресивної системи.

Дослідження увиразнило, що зміна статусу виконавців часто супроводжувалася глибокими психологічними наслідками. Ті, хто втрачав свої позиції, стикалися з почуттям покинутості, страху та провини, оскільки їхня роль у системі більше не визнавалася.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Неопубліковані джерела

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Фонд 5. Кримінальні справи на nereабілітованих осіб

Оп. 1

1. Спр. 67989 (Т.1). Архівно-кримінальна справа на Баутіна Якова Кириловича. 346 арк.
2. Спр. 67989 (Т.2). Архівно-кримінальна справа на Баутіна Якова Кириловича. 219 арк.
3. Спр. 67989 (Т.3). Архівно-кримінальна справа на Баутіна Якова Кириловича. 520 арк.
4. Спр. 67989 (Т.4). Архівно-кримінальна справа на Баутіна Якова Кириловича. 276 арк.
5. Спр. 01114 (Т.1). Архівно-кримінальна справа на Бабушкіна Зиновія Володимировича. 109 арк.
6. Спр. 01114 (Т.2). Архівно-кримінальна справа на Бабушкіна Зиновія Володимировича. 287 арк.
7. Спр. 01788 (Т. 1). Архівно-кримінальна справа на Щеголевського Зиновія Ісаєвича. 397 арк.
8. Спр. 01788 (Т. 2). Архівно-кримінальна справа на Щеголевського Зиновія Ісаєвича. 134 арк.
9. Спр.91793, арк. 57. Архівно-кримінальна справа на Майструка Володимира Федоровича. 607 арк.
10. Спр.38810 (Т.1). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 425 арк.
11. Спр.38810. (Т.2). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 252 арк.
12. Спр.38810. (Т.3). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 379 арк.

13. Спр.38810 (Т.4). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 215 арк.
14. Спр.38810. (Т.5). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 444 арк.
15. Спр.38810. (Т.6). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 98 арк.
16. Спр.38810. (Т.7). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 397 арк.
17. Спр.38810. (Т.8). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 110 арк.
18. Спр.38810. (Т.9). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 107 арк.
19. Спр.38810. (Т.10). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 237 арк..
20. Спр.1095. Архівно-кримінальна справа на Поясова Акіма Пиливопівча. 400 арк.
21. Спр.66927 (Т. 3). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Михайловича та ін. 38 арк.
22. Спр.66927 (Т. 4). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Михайловича та ін. 326 арк.
23. Спр.66927 (Т. 5). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Михайловича та ін. 107 арк.
24. Спр.66927 (Т. 8). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Михайловича та ін. 266 арк.
25. Спр.66927 (Т. 9). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Михайловича та ін. 197 арк.
26. Спр.66927 (Т. 10). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Михайловича та ін. 49 арк.
27. Спр.66927 (Т. 21). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Михайловича та ін. 292 арк.

28. Спр.66927 (Т. 23). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Михайловича та ін. 32 арк.
29. Спр.66927 (Т. 25). Архівно-кримінальна справа на Корабльова Івана Михайловича та ін. 46 арк.
30. спр.66927, (Т.1). Архівно-кримінальна справа на Баличева Олексія Дмитровича. 303 арк.
31. Спр.67453, (Т.1). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 304 арк.
32. Спр.67453, (Т.2). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 317 арк.
33. Спр.67453, (Т.3). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 284 арк.
34. Спр.67453, (Т.4). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 265 арк.
35. Спр.67453, (Т.5). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 257 арк.
36. Спр.67453, (Т.6. ч.1). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 454 арк.
37. Спр.67453, (Т.6. ч.2). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 454 арк.
38. Спр.67453, (Т.7). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 543 арк.
39. Спр.67453, (Т.8). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 91 арк.
40. Спр.67453, (Т.9). Архівно-кримінальна справа на Волкова Олександра Олександровича. 139 арк.
41. Спр. 67462. Архівно-кримінальна справа на Коркунова Григорія Івановича. 146 арк.
42. Спр.67990. (Т. 1.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича.

43. Спр.67990. (Т. 2.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 304 арк.;
44. Спр.67990. (Т. 3.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 313 арк.;
45. Спр.67990. (Т. 4.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 310 арк.;
46. Спр.67990. (Т. 5.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 296 арк.;
47. Спр.67990. (Т. 6.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 301 арк.;
48. Спр.67990. (Т. 7.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 269 арк.;
49. Спр.67990. (Т. 8.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 247 арк.;
50. Спр.67990. (Т. 9.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича.
51. Спр.67990. (Т. 10.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 306 арк.;
52. Спр.67990. (Т. 11.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 304 арк.;
53. Спр.67990. (Т. 12.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 225 арк.
54. Спр.67990. (Т. 13.) Архівно-кримінальна справа на Карамишева Петра Васильовича. 579 арк.
55. Спр.6598. (Т. 1)Архівно-кримінальна справа на Пришивцина Антона Яковича 74 арк.
56. Спр. 2853. Архівно-кримінальна справа на Северіна Сергія Миколайовича. 41 арк.
57. Спр. 2851, Архівно-кримінальна справа на Шинкарука Леоніда Єфимовича. 42 арк.

58. Спр. 2837. Архівно-кримінальна справа на Лелонга Володимира Євгеновича 50 арк.

59. Спр. 6615 (ч.1.). Архівно-кримінальна справа на Бутенка Миколу Степановича. 37 арк.

60. Спр. 3510 (ч.1). Архівно-кримінальна справа на Сухаревського Якова Ілліча. 40 арк.

61. Спр. 3629. Архівно-кримінальна справа на Коська Петра Івановича. 101 арк.

62. Спр. 7535. Архівно-кримінальна справа на Водкіна Івана Григоровича. 63 арк.

63. Спр.3385. Архівно-кримінальна справа на Удадова-Орлова Федіра Павловича. 340 арк.

64. Спр. 01811. (Т. 1). Архівно-кримінальна справа на Сандлера Бориса Ельєвича. 329 арк.

65. Спр. 01811. (Т. 2). Архівно-кримінальна справа на Сандлера Бориса Ельєвича. 141 арк.

66. Спр.2774. Архівно-кримінальна справа на Альзіцера Моїсея Абрамовича. 135 арк.

67. Спр.3852. Архівно-кримінальна справа на Нагорного Івана Григоровича. 84 арк.

Ф. 6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

68. Спр. 45292 Архівно-кримінальна справа на Готовцева Леоніда Трофимовича

Ф. 12. Особові справи колишніх співробітників органів держбезпеки

69. Спр.6613. Архівно-кримінальна справа на Даниленка Георгія Петровича. 416 арк.

70. Спр. 91793. Архівно-кримінальна справа на Майструка володимира Федоровича. 133 арк.

71. Спр.4227 (Т. 1). Архівно-кримінальна справа на Турбовського Наума Цалевича. 48 арк.

72. Спр.4227 (Т. 2). Архівно-кримінальна справа на Турбовського Наума Цалевича. 87 арк.

73. Спр.4227 (Т. 3). Архівно-кримінальна справа на Турбовського Наума Цалевича. 247 арк.

74. Спр.4227 (Т. 4). Архівно-кримінальна справа на Турбовського Наума Цалевича. 104 арк.

75. Спр.31321. Архівно-кримінальна справа на Редера Анатолія Володимировича. 100 арк.

76. Спр.31016. Архівно-кримінальна справа на Єгорова Андрія Івановича. 197 арк.

77. Спр. 31018. Архівно-кримінальна справа на Баутіна Якова Кириловича. 12 арк.

Опубліковані джерела

Електронний архів українського визвольного руху

URL: <https://avr.org.ua/>

Галузовий державний архів Служби безпеки України

Фонд 5. Кримінальні справи на нереабілітованих осіб

78. Спр. 53. Т. 1. Вказівка помічника начальника УНКВС по Київській області Козьмініх виконати вирок Тройки УНКВС по Київській області над Веронікою Черняхівською та ще одинадцятьма в'язнями. 22.09.1938. арк. 151. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30424> (дата звернення: 12.07.2024)

Ф.6. Кримінальні справи на реабілітованих осіб

79. Спр. 48570. Т. 8. Акт про приведення у виконання вироку Трійкою УНКВС ЛО щодо засудженого Зерова Миколи Костянтиновича від 3 листопада 1937 року. 03.11.1937. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27229> (дата звернення: 12.07.2024)

80. Спр. 728. Т. 0. Протокол № 252 засідання Тройки УНКВС по Київській області від 21 вересня 1938 р. (фрагменти). 21.09.1938. арк.193-197. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30425> (дата звернення: 17.08.2024)

Спр. 31029.

81. Виписка з протоколу допиту звинуваченого Старжинського Павла Григоровича від 9 жовтня 1938 р. 09.10.1938. 19-22 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/15751> (дата звернення: 17.08.2024)

82. Протокол допиту звинуваченого Бабичева Петра Івановича від 25 грудня 1938 р. 25.12.1938.38-46 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/15752> (дата звернення: 17.08.2024)

83. Спр. 38834. Т. 2. Довідка Коменданта Бутирського ізолятора НКВС на Феодосія Тарана-Гончаренка. 1937. арк. 3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30534> (дата звернення: 27.09.2024)

84. Спр. 43187. Т. 1. Протокол допиту Асаткіна Олександра Миколайовича від 25 серпня 1937 року. 25.08.1937. арк. 89-110. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27486> (дата звернення: 12.07.2024)

85. Спр. 44961. Т. 1. Протокол обшуку у письменника Михайля Семенка в готелі «Континенталь» (Київ). 1937. арк. 8-9. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/28800>

Спр. 46496. Т. 0. (дата звернення: 12.07.2024)

86. Протокол допиту Седляра Василя Феофановича від 11 січня 1937 р. 11.01.1937. арк. 88-95. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/28632> (дата звернення: 27.09.2024)

87. Протокол допиту Довганя Костянтина Васильовича від 10-11 січня 1937 р. 11.01.1937. арк. 103-113. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/28636> (дата звернення: 12.07.2024)

88. Протокол допиту Бойчука Михайла Львовича від 9 січня 1937 р. 09.01.1937. арк. 74-80. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/28629> (дата звернення: 27.09.2024)

89. Протокол допиту Седляра Василя Феофановича від 7 січня 1937 р. 07.01.1937. арк. 82-88. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/28631> (дата звернення: 20.02.2024)

90. Спр. 48570. Т. 10. Виписка з протоколу засідання Особливої трійки УНКВС по Ленінградській області від 9 жовтня 1937 р. 09.10.1937. арк. 30-31. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/28916> (дата звернення: 27.09.2024)

91. Спр. 43187. Т. 1. Виписка із протоколу допиту обвинуваченого Кустоляна Євгена від 25 липня 1937 року. 25.07.1937. арк. 119-122. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27463> (дата звернення: 19.03.2024)

Спр. 38834. Т. 1.

92. Протокол особистого обшуку у редактора Феодосія Тарана-Гончаренка від 13 серпня 1937 р. 13.07.1937. арк. 13. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30493> (дата звернення: 20.02.2024)

93. Виписка з протоколу допиту обвинуваченого Юрія Войцехівського щодо учасників "контрреволюційної" націоналістичної організації від 30-31 липня 1937 р. 31.07.1937. арк. 163. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30507> (дата звернення: 27.09.2024)

94. Спр. 38834. Т. 1. Орден №132 на проведення обшуку і арешт Феодосія Тарана-Гончаренка від 13 серпня 1937 р. 13.08.1937. арк. 3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30491> (дата звернення: 12.07.2024)

95. Спр. 43187. Т. 1. Протокол допиту обвинуваченого Асаткіна Олександра від 9 серпня 1937 року. 09.08.1937. арк. 57-67. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27462> (дата звернення: 19.03.2024)

96. Спр. 46333 Т. 0. Постанова опероуповноваженого УГБ НКВС УРСР Хаєта про долучення до слідчої справи Вейцбліта рішення наради працівників Укправління народно-господарського обліку УРСР. 13.08.1937. арк. 14. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27470> (дата звернення: 27.09.2024)

Спр. 76499. Т. 0.

97. Ордер на проведення обшуку та арешт Майка Йогансена від 11 серпня 1937 р. 11.08.1937. арк. 5. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29062> (дата звернення: 20.02.2024)

98. Анкета арештованого письменника Майка Йогансена. 18.08.1937. арк. 10-12. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29067> (дата звернення: 12.07.2024)

99. Спр. 9530. Т. 0. Виписка из протокола № 69 засідання Особой Тройки УНКВС по Харьковской області от 29 сентября 1938 г. 29.08.1938. арк.48. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30615> (дата звернення: 27.09.2024)

Фонд 9. Нормативно-розпорядчі документи ЧК–КГБ

100. Спр. 5. Наказ № 00116 наркома внутрішніх справ СРСР Л.П. Берії про

порядок розгляду скарг засуджених колишніми трійками НКВС (УНКВС) та УРСМ. 04.02.1939. 3 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27312> (дата звернення: 19.03.2024)

101. Спр. 8. Т. 0. Наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Берії про порядок здійснення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року. 26.11.1938. арк. 151-156. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/15758> (дата звернення: 27.09.2024)

102. Спр. 23. Т. 0. Про початок «польської операції». Оперативний наказ №00485 від 11 серпня 1937 року. 08.08.1937. арк. 90-95. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27265> (дата звернення: 27.09.2024)

103. Спр. 36. Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР від 25 липня 1937 року №00439, місто. Москва наркому внутрішніх справ УРСР Леплевському. 25.08.1937. арк. 211-214. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25314>

Спр. 81.

104. Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР від 11 серпня 1937 року №00485, м. Москва. Москва начальнику ДТО ГУДБ НКВС Одеської залізниці. 11.08.1937. арк. 4-9. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25323> (дата звернення: 27.09.2024)

105. Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР №00486 від 15 серпня 1937 року наркому внутрішніх справ УРСР Леплевському. 15.08.1937. арк. 19-32. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25318> (дата звернення: 20.02.2024)

106. Циркуляр НКВС СРСР №68 «Про іноземців» від 22.08.1937. 22.08.1937. арк.207. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25322> (дата звернення: 12.07.2024)

107. Супровідний лист Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР від 23.08.1937 р. №2436/сп на адресу начальників обласних управлінь Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР щодо направлення оперативного наказу Народного комісаріату внутрішніх справ. 23.08.1937. арк. 17-32. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/15760> (дата звернення: 27.09.2024)

108. Оперативний наказ №00447 про початок операції з масових репресій так званих куркулів, криміналітету та громадян антирадянського погляду. 30.07.1937. арк.4-17. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25317> (дата звернення: 19.03.2024)

109. Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР №00593 від 20 вересня 1937 року. 20.09.1937.арк. 32-36. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25319> (дата звернення: 27.09.2024)

110. Наказ Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР про утворення Особливих трійок для розгляду справ на заарештованих у порядку наказів Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР №00485 та ін. 17.09.1938.арк.161-162. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/15761> (дата звернення: 27.09.2024)

111. Наказ НКВС СРСР за 1938 р. №00689. 17.10.1938 р. м.Москва. «Про зміну оперативного наказу НКВС СРСР 1937 р. №00486 про порядок репресування дружин зрадників батьківщини право-троцькістських шпигунів». 17.10.1938. арк.163-164. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25321> (дата звернення: 27.09.2024)

Фонд 16. Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР

112. Спр. 75. Т. 0. Повідомлення про побиття реєстраторів перепису. Спеціальне повідомлення Голови УГБ НКВС УРСР Рахліса Голові НКВС УРСР Баліцькому. 08.02.1937.арк. 20. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27446> (дата звернення: 20.02.2024)

113. Спр. 116. Т.0. Повідомлення народного комісара внутрішніх справ УРСР Леплевського народному комісару внутрішніх справ СРСР товаришеві Єжову. 21.09.1937. арк. 94-119. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27238> (дата звернення: 12.07.2024)

114. Спр. 129. Т.0. Записка по проводу Народного комісара внутрішніх справ УРСР і державної безпеки Леплевського товаришеві Мінаєву в Москву. 05.10.1937. арк. 133. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27239> (дата звернення: 27.09.2024)

115. Спр. 137. Т. 0. Доповідна записка про польсько-німецьку шпигунсько-диверсійну організацію (агентурна справа «Дефензіва») народному комісару внутрішніх справ і комісару державної безпеки І. Леплевському від товариша Д. Леопольда. 08.10.1937. арк. 89-93. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27240> (дата звернення: 27.09.2024)

116. Спр. 143. Т. 0. Лист народного комісара внутрішніх справ УРСР Леплевського товаришеві Єжову про перегляд рішень у справі засуджених. 10.10.1937. арк. 43-44. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27241> (дата звернення: 27.09.2024)

Спр. 174

117. Доповідна записка товаришеві Єжову про виконання наказу №00447 - операції щодо куркульських, кримінальних та інших контрреволюційних елементів із даними про ліміти. 29.09.1937. арк. 243-246. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25286> (дата звернення: 27.09.2024)

118. Повідомлення народного комісара внутрішніх справ УРСР Леплевського народному комісару внутрішніх справ СРСР Єжову від 1 листопада 1937 року. 01.11.1937. арк. 259-261. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27243> (дата звернення: 27.09.2024)

119. Телеграма №80235 народного комісара внутрішніх справ УРСР Леплевського народному комісару внутрішніх справ СРСР Єжову від 1 жовтня 1937 року. 01.10.1937. арк. 247-248. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27242> (дата звернення: 12.07.2024)

Спр. 190

120. Директива народного комісара внутрішніх справ УРСР і КДБ Леплевського всім начальникам обласних управлінь НКВС УРСР про боротьбу

з українською контрреволюцією. 05.09.1937. арк. 128. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27268> (дата звернення: 12.07.2024)

121. Повідомлення наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського усім начальникам відділів УДБ щодо провадження слідства і використання протоколів допиту. 07.08.1937. арк. 63-65. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27267> (дата звернення: 27.09.2024)

122. Повідомлення народного комісара внутрішніх справ УРСР Леплевського начальникам облуправлінь НКВС УРСР про проведення операції за наказом НКВС СРСР №00486. 08.10.1937. арк. 199-200. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27245> (дата звернення: 12.07.2024)

123. Повідомлення начальника секретаріату НКВС УРСР заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР Інсарова товаришеві Степанову. 16.08.1937. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27244> (дата звернення: 27.09.2024)

124. Спр. 196. Доповідна записка наркому внутрішніх справ СРСР Ежову про проведення операції щодо болгар. 27.12.1938. арк. 137-138. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25287> (дата звернення: 12.07.2024)

Спр. 211. Т. 0.

125. Доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ СРСР Л.М. Бельського наркому внутрішніх справ СРСР М.І. Єжову про проведення репресій в Україні по різних категоріях. 27.08.1937. арк. 309-317. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27273> (дата звернення: 12.07.2024)

126. Телеграма наркома внутрішніх справ УРСР І.М. Леплевського заступнику наркома внутрішніх справ СРСР М.П. Фріновському про оперативну роботу в обласних УНКВС УРСР станом на 7 серпня 1937 року. 08.08.1937. арк. 125. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27271> (дата звернення: 12.07.2024)

127. Телеграма народного комісара внутрішніх справ УРСР і КДБ Леплевського товаришеві Єжову до Москви про важке становище з розміщенням у в'язницях заарештованих. 20.08.1937. арк. 194. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27272> (дата звернення: 27.09.2024)

Спр. 231. Т. 0.

128. Про ліквідацію диверсійно-шпигунських резидентур польської розвідки. Записка по проводу НКВС УРСР Олександра Успенського товаришеві Єжову. 27.02.1938. арк.37-43. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27246> (дата звернення: 27.09.2024)

129. Список членів «ПОВ» - військовослужбовців Київського військового округу (КВО) і Харківського військового округу ХВО (заарештованих і засуджених). 1938. арк.47-52. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27247> (дата звернення: 19.03.2024)

Спр. 239. Т. 0.

130. Довідка 8-го відділу УДБ НКВС УРСР про кількість рішень за національними операціями (розглянутих і нерозглянутих) щодо тих, хто перебуває в ув'язненні. 20.03.1938. арк. 87-88. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27255> (дата звернення: 12.07.2024)

131. Довідка в оперативні відділи УДБ НКВС УСРР про кількість контрреволюційних і антирадянських елементів з архіву за період з 9 червня 1937 по 28 лютого 1938 року. 28.02.1938. арк. 61. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27254> (дата звернення: 20.02.2024)

132. Про національний склад заарештованих органами НКВС УСРР за час із 1-го січня до 1-го серпня 1938 року. Відомості начальника 1-го спеціального відділу НКВС Назаренка. 05.08.1938. арк.282. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27280> (дата звернення: 27.09.2024)

133. Про засуджених в особливому порядку представників інших національностей органами НКВС УРСР. Відомості 1-го спеціального відділу НКВС УРСР. 01.08.1938. арк.149. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27258> (дата звернення: 12.07.2024)

134. Про засуджених обласними трійками НКВС УРСР за новими лімітами на 8-е березня 1938 року. Відомості начальника 8 відділу УДБ НКВС Мунвеза наркому внутрішніх справ Радзивіловському. 02.03.1938. арк.66. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27278> (дата звернення: 19.03.2024)

135. Про засуджених обласними трійками НКВС УРСР у 1938 році. Зведені дані начальника 1-го спеціального відділу НКВС Назаренка. 05.08.1938. арк.242. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27282> (дата звернення: 27.09.2024)

136. Про засуджених облбудомами в порядку наказу НКВС СРСР №00447. Відомості начальника 8 відділу УДБ НКВС Мунвеза. 02.02.1938. арк.39. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27276> (дата звернення: 12.07.2024)

137. Про засуджених органами НКВС УРСР за час із 1-го січня до 1-го серпня 1938 року. Зведені дані начальника 1-го спеціального відділу НКВС Назаренка. 05.08.1938. арк.284. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27281> (дата звернення: 20.02.2024)

138. Про кількість довідок на розгляді в НКВС СРСР станом на 5-е серпня 1938 року. Відомості 1-го спеціального відділу НКВС УРСР. 05.08.1938. арк. 147. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27257> (дата звернення: 19.03.2024)

139. Про кількість засуджених НКВС СРСР від початку «польської операції». Довідка 8-го відділу УДБ НКВС УРСР заступнику наркома внутрішніх справ УРСР товаришеві Радзивіловському. 25.02.1938. арк.52. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27253> (дата звернення: 20.02.2024)

140. Про кількість засуджених НКВС СРСР за довідками від початку «польської операції». Довідка 8-го відділу УДБ НКВС УРСР. 05.02.1938. арк. 32. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27251> (дата звернення: 27.09.2024)

141. Про кількість засуджених НКВС СРСР за національною ознакою в Україні. Відомості начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенанта Мунвеза товаришеві Успенському. 02.02.1938. арк.40. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27252> (дата звернення: 12.07.2024)

142. Про кількість контрреволюційного елемента, що перебуває на оперативному обліку в органах УДБ НКВС УРСР на 1-ше лютого 1938 року. Відомості начальника 8 відділу УДБ НКВС Мунвеза наркому внутрішніх справ Успенському. 01.02.1938. арк.30. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27275> (дата звернення: 27.09.2024)

143. Про компрометуюче минуле заарештованих органами НКВС УРСР за час із 1-го січня до 1-го серпня 1938 року. Відомості начальника 1-го спеціального відділу НКВС Назаренка. 05.08.1938. арк. 281. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27279> (дата звернення: 12.07.2024)

144. Про оперативно-слідчу роботу органів НКВС-УРСР з 1 червня 1937 по 15 січня 1938 року. Цифрові дані начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР Мунвеза. 15.01.1938. арк. 1-12. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27274> (дата звернення: 19.03.2024)

145. Про результати поданих органами НКВС УРСР на розгляд в особливому порядку довідок на заарештованих за польською операцією. Зведення 8-го відділу УДБ НКВС УРСР наркому внутрішніх справ УРСР. 03.04.1938. арк.68-70. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/15747> (дата звернення: 27.09.2024)

146. Про хід проведення масових операцій по областях України за національною ознакою від 15-го січня 1938 року. Відомості майора КДБ УРСР Самойлова. 25.02.1938. арк. 258. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27250> (дата звернення: 27.09.2024)

147. Розподіл додаткового ліміту за першою категорією за наказом НКВС СРСР №000447 – 1937 року. 25.02.1938. арк. 53. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27277> (дата звернення: 12.07.2024)

Спр. 264.

148. Довідка про використання «лімітів» особливими трійками при обласних управліннях НКВС УРСР. 25.08.1938. арк.68-69. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25295> (дата звернення: 20.02.2024)

149. Записка по проводу наркома внутрішніх справ УРСР Успенського наркому внутрішніх справ СРСР Ежову і Фриновському про виділення додаткових «лімітів» за першою категорією для кримінальників. 25.02.1938. арк. 8-9. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25291> (дата звернення: 27.09.2024)

150. Записка по проводу наркома внутрішніх справ УРСР Успенського наркому внутрішніх справ СРСР Ежову про затвердження складу обласних

трійок. 21.03.1938. арк.15-16. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25294> (дата звернення: 19.03.2024)

151. Заявки на додаткові ліміти за куркульською операцією від 05.02.1938. 05.02.1938. арк. 5. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25290> (дата звернення: 12.07.2024)

152. Ліміти для трійок при обласних управліннях НКВС УРСР за першою категорією. 02.03.1938. арк. 3. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25289> (дата звернення: 27.09.2024)

153. Ліміти для трійок при обласних управліннях НКВС УРСР по 1-й категорії. 02.05.1938. арк.13. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25293> (дата звернення: 27.09.2024)

154. Телеграма з Москви від заступника наркома внутрішніх справ СРСР Фриновського наркому внутрішніх справ УРСР Успенському про виділення додаткових «лімітів». 28.02.1938. арк. 10-11. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25292> (дата звернення: 20.02.2024)

155. Шифртелеграма НКВС УРСР усім обласним управлінням НКВС УРСР і МАССР від 01.02.1938. 01.02.1938. арк.1-2. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25288> (дата звернення: 12.07.2024)

Спр. 283.

156. Відомості про к.р. групи, ліквідовані органами НКВС УРСР у процесі проведення куркульської операції. 12.01.1938. арк.36. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25298> (дата звернення: 19.03.2024)

157. Доповідна записка начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР Л.Г.Мунвеза про ліквідовані органами НКВС антирадянські організації та контрреволюційні групи. 12.01.1938. арк. 22-35. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25296> (дата звернення: 12.07.2024)

158. Зведені дані про заарештованих і засуджених органами НКВС УРСР за час з 01.10.1936 по 01.07.1938. 31.08.1938. арк. 190-196. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25299> (дата звернення: 27.09.2024)

159. Пояснювальна записка народного комісара внутрішніх справ СРСР Успенського до звіту про підсумки оперативної роботи НКВС УРСР від 03 вересня 1938 року. 03.09.1938. арк.198-218. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25300> (дата звернення: 12.07.2024)

160. Спр. 300. Т. 0. Зведені дані про заарештованих і засуджених органами НКВС УРСР за час із 1 жовтня 1936 по 1-ше липня 1938 року. 30.08.1938. арк.135-141. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27259>

Спр. 313. Т. 0.

161. Наказ про проведення операції з ліквідації шпигунсько-диверсійних груп за національною ознакою. Телеграма №233 наркома внутрішніх справ Єжова начальникам обласних управлінь від 2 лютого 1938 року. 02.02.1938. арк. 15-16. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27260> (дата звернення: 20.02.2024)

162. Про очищення оборонних заводів від шпигунів, диверсантів, осіб, які ведуть ворожу роботу. Наказ наркома внутрішніх справ УРСР Успенського начальникам обласних управлінь НКВС. 21.02.1938. арк. 17-19. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27284> (дата звернення: 27.09.2024)

163. Спр. 98. Т. 0. Записка по проводу в Москву Бельському від заступника народного комісара внутрішніх справ УРСР Михайла Степанова щодо «польської операції». 15.08.1937. арк. 293. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27262> (дата звернення: 19.03.2024)

Фонд 35. Військово-медичні підрозділи

164. Спр. 35. Т. 0. Відомості начальника 8-го відділу УДБ НКВС УСРР лейтенанта державної безпеки Мунвеза про хід операції з арештів, засуджень, ліквідації куркулів, кримінальників, антисоціальних елементів і вилучення в них зброї 27.07.1937. арк. 19. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27294> (дата звернення: 20.02.2024)

165. Спр. 69860. Т. 8. Протокол допиту Сергія Пустовойтова від 27 липня 1937 р. 27.07.1937. арк. 94-119. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/30469> (дата звернення: 27.09.2024)

Фонд 42. Оперативно-статистична звітність КГБ УРСР

166. Спр. 31. Зведені відомості про кількість громадян, заарештованих і засуджених органами НКВС УРСР упродовж 1 січня – 31 грудня 1937 р. 31.12.1937. арк. 147-148. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/15730> (дата звернення: 18.05.2024)

167. Спр. 32. Протокол наради з питання підготовки до вилучення куркулів та злочинців в Україні в рамках операції по наказу №00447. 23.07.1937. арк. 15-17. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25302> (дата звернення: 19.03.2024)

Спр. 32.

168. Дані про заявки на ліміти для обласних трійок за доповідними записками обласних управлінь НКВС. 16.02.1938. арк.146-147. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25310> (дата звернення: 20.02.2024)

169. Доповідна записка начальника Миколаївського УНКВС УСРР Фішера наркому УСРР Успенському про збільшення «лімітів» за куркульською операцією від 05.02.1938. 05.02.1938. арк. 124-128. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25306> (дата звернення: 20.02.2024)

170. Доповідна записка начальника Полтавського УНКВС УСРР начальнику 8 відділу УДБ НКВС УСРР Мунвезу про збільшення «лімітів» за куркульською операцією під час кінцевого розподілу. 03.02.1938. арк.128. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25307> (дата звернення: 12.07.2024)

171. Протокол наради з питання підготовки до вилучення куркулів та злочинців в Україні в рамках операції по наказу №00447. 03.08.1937. арк. 19-20. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25304> (дата звернення: 13.07.2024)

172. Рапорт начальника УНКВС УРСР в Одеській області полковника Федорова від 20 вересня 1937 року про збільшення «лімітів» за куркульською операцією. 20.09.1937. арк. 122-124. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25305> (дата звернення: 21.09.2024)

173. Службова записка начальника дорожньо-транспортного відділу південно-західної залізниці Заславського начальнику 8 відділу УДБ НКВС УРСР Мунвезу. 02.02.1938. арк.220. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/25308> (дата звернення: 27.09.2024)

Спр. 35. Т. 0.

174. Дислокація міжрайонних оперативних груп НКВС УРСР URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27287> (дата звернення: 27.09.2024)

175. Довідка начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенанта державної безпеки Мунвеза народному комісару внутрішніх справ УРСР Леплевському про кількість засуджених обласними трійками від початку операції до 30 жовтня 1937 року. 30.10.1937. арк. 41. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27295> (дата звернення: 27.09.2024)

176. Довідка начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенанта КДБ Мунвеза про кількість засуджених обласними трійками з початку операції до 9 грудня 1937 року. 09.12.1937. арк.186. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27298> (дата звернення: 12.07.2024)

177. Лист керівництва 8-го фінансового відділу НКВС УРСР начальникам облуправлінь НКВС УРСР. 31.07.1937. арк. 21. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27291> (дата звернення: 20.02.2024)

178. Оперативний план НКВС УРСР щодо арешту куркулів та карних злочинців, що зараховані до 1-ї категорії. 1937 р. 5 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27286> (дата звернення: 12.07.2024)

179. Повідомлення народного комісара внутрішніх справ УРСР Леплевського заступнику НКВС СРСР генеральному комісару держбезпеки товаришеві Єжову про додатковий ліміт. 11.12.1937. арк. 189. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27301> (дата звернення: 27.09.2024)

180. Телеграма заступника НКВС СРСР Фриновського комісару внутрішніх справ УРСР Успенському про додатковий ліміт і продовження роботи трійок. лютий 1938. арк.133. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27303> (дата звернення: 19.03.2024)

Спр. 36. Т. 0.

181. Ліміт куркульської операції НКВС СРСР за наказом №00447 по регіонах України. січень 1938. арк. 90. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27310> (дата звернення: 12.07.2024)

182. Про заарештованих органами НКВС УРСР з 1-го червня 1937 - по 4-те січня 1938 року. Відомості начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР Мунвеза. 04.02.1938. арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27306> (дата звернення: 19.03.2024)

183. Про заарештованих органами НКВС-УРСР, які перебувають під слідством на 3 січня 1938 року. Відомості начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР Мунвеза. 03.01.1938. арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27309> (дата звернення: 27.09.2024)

184. Про засуджених НКВС СРСР за «польською», «німецькою», «румунською», «харбінською», «латиською» і «грецькою» операціями станом на 4 січня 1938 року. Відомості начальника 8 відділу УДБ НКВС лейтенанта Мунвеза. 04.01.1938. арк. <http://avr.org.ua/viewDoc/27263> (дата звернення: 14.07.2024)

185. Про кількість засуджених трійками НКВС УРСР із загального числа. Довідка начальника 8-го відділу УДБ НКВС Мунвеза народному комісару внутрішніх справ Леплевському. 03.01.1938. арк.36. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27307> (дата звернення: 20.02.2024)

186. Про національний склад засуджених трійками НКВС-УРСР станом на 3 січня 1938 року. Відомості начальника 8-го відділу УДБ НКВС Мунвеза. 04.01.1938. арк.38. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27308> (дата звернення: 19.03.2024)

187. Цифрові дані про оперативно-слідчу роботу органів НКВС УСРР з 1 червня 1937 по 10 січня 1938 років. 10.01.1938. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/27264> (дата звернення: 27.09.2024)

Фонд 65. Справи оперативного обліку КГБ УРСР

188. Спр. 836. Т. 1. Донесення «Стального» про погляди Олександра Довженка на українську націю на основі розмови з Гаїною Бажан (Коваленко). 17.01.1937. 110 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29386> (дата звернення: 19.03.2024)

Спр. 842 .Т. 1.

189. Витяг з протоколу допиту обвинуваченого Антона Дикого від 13 листопада 1937 р. 13.11.1937. 1 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29504> (дата звернення: 14.07.2024)

190. Донесення агента «Стріла» про пошуки націоналістичної молоді за допомогою розмов з письменниками націоналістами (Іваном Сенченком, Юрієм Яновським). 10.10.1938. 98-100 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29506> (дата звернення: 20.02.2024)

191. Донесення агента «Стріла» про спільні розмови з письменниками Юрієм Яновським та Іваном Сенченка про арешти українських письменників. 15.06.1938. 2 арк. URL: <http://avr.org.ua/viewDoc/29505> (дата звернення: 27.09.2024)

Опубліковані документи і матеріали

192. Великий терор в Україні: «Німецька операція 1937-1938 років» : збірник документів / Ред. кол.: А. Айсфельд, А. Когут, С. Кокін, О. Лухтерхандт, Н. Сердюк, Й. Таубер; Упоряд.: А. Айсфельд, Н. Сердюк. Галузевий державний архів Служби безпеки України; Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи при університеті м. Гамбург (ФРН). К.: К.І.С., 2018. 1248 с.

193. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. ч. 1. Київ: Вид. дім «КиєвоМогилянська академія», 2010. 614 с.

194. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. / Упоряд.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. Ч. 2. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 598 с.

195. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 1: Партійні збори та оперативні наради співробітників управлінь НКВС УРСР (листопад 1938 – листопад 1939 рр.) К.: Видавець В. Захаренко, 2017. 744 с.

196. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС

УРСР, засуджених за порушення соціалістичної законності (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 1. К.: В. Захаренко, 2018. 728 с.

197. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за "порушення соціалістичної законності" (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). – Кн. 2: / К.: Видавець В. Захаренко, 2019. 824 с.

198. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 2: Документи з архівних кримінальних справ на співробітників органів НКВС УРСР, засуджених за «порушення соціалістичної законності» (жовтень 1938 р. – червень 1943 р.). Кн. 3. К.: Видавець В. Захаренко, 2022. 704 с.

199. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах. Т. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938-1941 рр. / Відп. ред.: В. Васильєв та ін.: Видавець В. Захаренко, 2019, 936 с.

200. Вінниця: злочин без кари (Документи, свідчення. Матеріали про більшовицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 рр.) / Ред. і упоряд. Є. Сверстюк. Київ: Воскресіння, 1994. 333 с.

201. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940: Збірник документів та матеріалів / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; Упорядн.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ: Інститут історії України, 2013. 528 с.

202. Реабілітовані історією : У двадцяти семи томах. Вінницька область. / Обл. ред. колегія : І. Д. Івасюк (голова) та ін. Упорядники : В. П. Лациба та ін. Кн. 5. Київ : Центр ДЗК, 2015. С.10-11.

203. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ- НКВС в Україні: особи, факти, документи. К., 1997. 608 с.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії

204. Бабенко Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної Церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.): монографія. Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. 549 с.

205. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917—1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. Кн.1. К.: Либідь -- Військо України, 1994. 432 с.
206. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / Пер. сл. І. М. Дзюби. – К.: Пенмен, 2017. 768 с.
207. Васильєв В. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр-субцентр влади (1917–1938). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 376 с.
208. Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі / НАН України. Інститут історії України. К.: Видавець В. Захаренко, 2017. 240 с.
209. Верт Н. Історія радянської держави. К.: Думка, 1996. 463 с.
210. Вітковський В. На вістрі часу. Органи державної безпеки України на Вінниччині (Поділлі) 1917–2007 рр. Вінниця: Континент-Прим, 2007. 464 с.
211. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму. Репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). К. 2009. 486 с.
212. Герман Д. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору / Перек. з англ. О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів: Вид-во Старого Лева, 2015. 416 с.
213. Голіченко В. Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України. К.: Вид-во Київського ун-ту, 1968. 183 с.
214. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні. 20-30-ті рр. К.: Либідь; Едмонтон: Вид-во КІУС, 1991. 342 с.
215. Золотарьов, В. А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919-1941 [Текст] / В. А. Золотарьов. Харків : Фоліо, 2003. 409 с.
216. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк: Терен, 2009. 882 с.

217. Коцур В. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр. Історіографія). К.: Наукова думка, 1998. 506 с.
218. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). Київ: Основи, 1996. 396 с.
219. Кульчицький С. Ленінська система влади і власності в окупованій Україні. 1917—1923 / Станіслав Кульчицький; відп. ред. Валерій Смолій; НАН України, Інститут історії України. Київ:Академперіодика, 2024. 548 с.
220. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. К. : Темпора, 2007. 628 с.
221. Куртуа С. Більшовизм *à la française* / Стефан Куртуа ; [пер. Петро Тарашук]. К. : Темпора, 2012. 455 с.
222. Лихолобова З. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х рр. в Україні (переважно на матеріалах Донбасу). Донецьк: ДонДУ, 1996. 143 с.
223. Мак О. У кігтях НКВС. Вінніпег. Фейлетон «Праці».1953. 136 с.
224. Малярчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села : монографія / Олег Малярчук. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 228 с.
225. Масенко Л. Т. Мова радянського тоталітаризму / НАН України, Ін-т української мови. К. : Кліо, 2017. 240 с.
226. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія/ Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 445 с.
227. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х рр. – 1930-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. 624 с.
228. Окіпнюк В. Органи державної безпеки УРСР (1922–1941 рр.): історико-правове дослідження : монографія. Київ : Центр навч., наук. та період. видань НАСБ України, 2015. 360 с.

229. Окіпнюк В. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон ОЛДПЛЮС, 2019. 416 с.
230. Подкур Р. «Великий терор» 1937-1938 рр. на Донбасі. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 126 с.
231. Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб. К.: Рідний край, 2000. 230 с.
232. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ—ХХ ст. Історичні нариси / Д.Архирейський, О.Бажан, Т.Бикова та ін. Відповід. ред. В.Смолій. К.: Наук, думка, 2002. 954 с.
233. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / І.Б. Усенко [та ін.]; ред. О.М Мироненко, І.Б. Усенко; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2001. 220 с.
234. Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925 – 1939). Кривий Ріг, 2014. 456 с.
235. Терлюк І. Сталінський тоталітаризм в Україні: історико-правовий нарис (1930-ті – початок 1950-х рр.). Львів: Національний музей меморіал «Тюрма на Лонцького», 2014. 168 с.
236. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
237. Шаповал Ю. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 142 с.
238. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні. Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 545 с.
239. Alexopoulos G. Stalin's Outcasts. Aliens, Citizens, and the Soviet State, 1926-1936. Ithaca, 2003. 256 p.
240. Arendt H. The origins of totalitarianism. New York : Schocken Books, 2004, 576 p.

241. Baberowski J. Verbrannte Erde: Stalins Herrschaft der Gewalt. München : C.H. Beck, 2012. 538 p.
242. Bandura, A. Aggression: a social learning analysis. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1973. 390 p.
243. Bernstein S.. Agents of Terror: Ordinary Men and Extraordinary Violence in Stalin's Secret Police. University of Wisconsin Press, 2016, 206 p.
244. Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. New York: Anchor Books. 240 p.
245. Browning C. R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. Harper Perennial, 1993. 304 p.
246. Crimes of obedience: Toward a social psychology of authority and responsibility / ed. by H. V. Lee. New Haven : Yale University Press, 1989. 382 p.
247. Diamond S. A. Anger, Madness, and the Daimonic: The Psychological Genesis of Violence, Evil and Creativity (Suny Series in the Philosophy of Psychology). State University of New York Press, 2007. 440 p.
248. Dutton D. G. The psychology of genocide, massacres, and extreme violence: How «normal» people come to commit atrocities. Westport, Conn : Praeger Security International, 2007. 199 p.
249. Fitzpatrick S. Tear off the Masks!: Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia. Princeton University Press, 2005. 345 p.
250. Franscell R. Delivered from evil: True stories of ordinary people who faced monstrous mass killers and survived. Beverly, MA : Fair Winds Press, 2011. 360 p.
251. Getty J. A. Practicing Stalinism: Bolsheviki, Boyars, and the Persistence of Tradition. Yale University Press, 2013, 225 p.
252. Gill G. J. The origins of the Stalinist political system. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. 454 p.
253. Goffman E. Interaktionsrituale. Über Verhalten indirekter Kommunikation. Frankfurt am Main, 1986. 291 p.

254. Gregory P. R. *Terror by Quota : State Security from Lenin to Stalin : (an Archival Study)*. Yale University Press, 2009. 360 p.
255. Hagenloh P. *Stalin's Police - Public Order and Mass Repression in the USSR, 1926-1941*. Hardcover, 2009. 408 p.
256. Harre R. *Personal Being: A Theory for Individual Psychology*. Harvard University Press, 1986. 304 p.
257. Harris J. *Anatomy of Terror: Political Violence under Stalin*. Oxford University Press, 2013. 352 p.
258. Hilberg R. *Perpetrators Victims Bystanders: Jewish Catastrophe 1933-1945*. Harper Paperbacks, 1993. 352 p.
259. Husserl, E. *Ideas Pertaining to a Pure Phenomenology and to a Phenomenological Philosophy* (F. Kersten, Trans.). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1913. 400 p.
260. Jung, C. *Archetypes and the Collective Unconscious* (R. F. C. Hull, Trans.). Princeton, NJ: Princeton University Press, 1959. 480 p.
261. Kuhn, T. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press, 1962. 264 p.
262. McLoughlin B., & McDermott K. *Stalin's Terror*. London : Palgrave Macmillan UK, 2003. 130 p.
263. Medvedev R. *Let history judge: the origins and consequences of Stalinism*. New York, 1972. 499 p.
264. Rafter N. *The Crime of All Crimes: Toward a Criminology of Genocide*. NYU Press, 2016. 320 p.
265. Rayfield D. *Stalin and His Hangmen: The Tyrant and Those Who Killed for Him*. Penguin Random House, 2007. 560 p.
266. Sedmak C. *The Trauma of Communism* / ed. by Clemens Sedmak, A. James McAdams. Lviv: Ukrainian Catholic University Press, 2022. 300 p.
267. Smeulers A., Weerdesteijn M., Holá B. *Perpetrators of International Crimes: Theories, Methods, and Evidence*. Oxford University Press, 2019. 416 p.

268. Stalin's loyal executioner: People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895-1940 / ed. by P. N. V. Stanford, CA : Hoover Institution Press, 2002. 274 p.
269. Staub E. Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence. Cambridge University Press, 1991. 336 p.
270. Thurston R. W. Life and terror in Stalin's Russia, 1934-1941. New Haven : Yale University Press, 1996. 296 p.
271. Velikanova O. Mass Political Culture Under Stalinism: Popular Discussion of the Soviet Constitution of 1936. TX (USA). Palgrave Macmillan, 2019. 260 p.
272. Viola L. Stalinist Perpetrators on Trial: Scenes from the Great Terror in Soviet Ukraine. Oxford University Press, 2019. 304 p.
273. Waller J. Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing. Oxford University Press, 2002. 316 p.
274. Working towards the Führer: Essays in honour of Sir Ian Kershaw / ed. by M. A. 1955-, K. T. 1958-, K. Ian. Manchester : Manchester University Press, 2003. 278 p.

Статті

275. Аскерова Л. Листи до влади жертв політичних репресій як прояв соціальної мімікрії (на прикладі Чернігівської області). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2014. № 2 (43). С.257–290
276. Бажан О. Олександр Успенський: «Я вважаю себе учнем Миколи Івановича Єжова...». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2014. № 1. С. 344–398.
277. Бажан О. «Доба великого терору» в Україні : механізм реалізації. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей*. 2005. Вип. 29. С.116–129.
278. Бажан О. «Пошанований» за розстріли лейтенант державної безпеки Павло Іванович Філенко. *Краєзнавство*. 2021. № 3-4. С. 68–78.
279. Бажан О. «Шпигуни в сутанах»: до питання про масштаби політичних репресій серед духовенства та віруючих в УРСР у 1937-1938 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2010. № 10-11. С. 135–154

280. Бажан О. 1937 рік на Київщині у світлі нових архівних джерел. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти*. К., 2004. Вип. 27. С. 136–142.
281. Бажан О. Висуванець Миколи Єжова або Траєкторія злету та падіння капітана державної безпеки Олексія Долгушева. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 233–245.
282. Бажан О. Охоронець компартійно-державної еліти Радянської України (майор державної безпеки Петро Григорович Шостак-Соколов). *Краєзнавство*. 2022. № 1-2. С. 48–62.
283. Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС– КДБ на Київщині у 1919 – 1980-ті рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2011. № 1 (36). С. 156–234.
284. Бажан О., Золотарьов В. «... Я виконував саму чорну роботу в ЧК» (Соломон Соломонович Брук). *Краєзнавство*. 2021. № 1-2. С. 91–112.
285. Бажан О., Золотарьов В. «Забійник» та «літератор», або «Рутинна робота» слідчого НКВС Юрія Толкачова. *Краєзнавство*. 2018. № 3. 196–209.
286. Бажан О., Золотарьов В. «Ті хто натискали на гачок»: коменданти НКВС УРСР та УНКВС Київської області у часи «Великого терору». *Краєзнавство*. 2016. № 3-4. С. 251–283.
287. Бажан О., Золотарьов В. Безмежно відданий нарком Успенському (Олександр Нілович Троїцький). *Краєзнавство*. 2014. № 3-4. С. 102–111.
288. Бажан О., Золотарьов В. Іронія долі чекіста Михайла Ленчика. *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 180–194.
289. Бажан О., Золотарьов В. Командир «Великого терору» на Сумщині (Олексій Кудринський). *Сумська старовина: Збірник наукових праць*. 2009. №28-29. С. 156–163.
290. Бажан О., Золотарьов В. Луганський прокуратор (штрихи біографії капітана державної безпеки НКВС Григорія Коркунова). *Краєзнавство*. 2015. № 3-4. С. 257–267.

291. Бажан О., Золотарьов В. Мішень чи випадкова жертва «Великого терору»? *Краєзнавство*. 2018. № 2. С.122–133.
292. Бажан О., Золотарьов В. Організатор вбивства генерал-хорунжого армії УНР В. Оскілка або послужний список чекіста Зіновія Лунєва-Мінца. *Краєзнавство*. 2019. № 2. С.161–176.
293. Бажан О., Золотарьов В. Перший секретар ВУЧК (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Олександра Розанова). *Краєзнавство*. 2013. № 2. С. 197–205.
294. Бажан О., Золотарьов В. Член «Паралельного антирадянського троцькістського центру»: сторінки біографії чекіста Я.А. Лівшиця. *Сумська старовина: Збірник наукових праць*. 2010. №30. С. 212–302.
295. Бажан О., Золотарьов В. Яків Флейшман. Непарадний портрет начальника особливого відділу УДБ УНКВС по Дніпропетровській області. *Краєзнавство*. 2019. № 1. С. 83–99.
296. Бажан О., Золотарьов В. «Особисто я розстріляв 702 контрреволюціонера» (реконструкція біографії чекіста Михайла Віхмана). *Краєзнавство*. 2017. № 3-4. С. 281–305.
297. Бажан О., Золотарьов В.. Смертні вироки у період Великого терору на території Харківщини: статистика, процедура та персональний склад «розстрільної команди». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2019. № 1 (51). С. 5–51.
298. Бажан О., Михайлуца М. Девіантна поведінка співробітників органів держбезпеки у добу Великого терору (на прикладі Одеського обласного УНКВС). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2021. № 1 (55). С.31–45.
299. Башлик Д. О. Ліквідація куркульства в Україні як класу: причини та наслідки. *Гілея: науковий вісник*. 2015. № 97. С. 50–53.
300. Білокінь С. Чекісти 1937 року : штатний розклад НКВС УРСР на 1 січня – 31 грудня 1937 року. *Персонал*. 2003. № 1. С. 26–30.

301. Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937–1938 рр. на економічні процеси в УРСР. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2004. № 1/2(22/23). С. 35–58.
302. Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2008. Вип. 35. С. 116–137.
303. Васильєв В. Подкур Р. Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2015. № 1 (44). С. 48–120.
304. Васильєв В. Ю. «Сталінська революція «згори» в Україні: насилля, протидія, результати. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. Київ, 2010. Вип. 36. С. 73–87.
305. Васильєв В. Ю. Причини та механізми здійснення масових політичних репресій на території Вінницької області в 2030-ті рр. *Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.)*. Вінниця, 1999. С. 24–39, 185–188.
306. Вронська Т. Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.). *Український історичний журнал*. 2021. № 2. С. 112–127.
307. Вронська Т., Лясковська С. Кар'єра І. Битневського в контексті історії спецслужб радянської України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2011. №2. С. 207–235.
308. Вронська Т., Пилипчук В., Подкур Р. Архів контррозвідника В. Г. Орлова (1882–1941 рр.): історичний та оперативний вимір. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2010. 2. С. 7–78.
309. Гула Р. В. Феномен сталінізму в сучасному науковому дискурсі: проблеми, парадокси, суперечності. *Наукові праці МАУП. Сер.: Політичні науки*. 2019. Вип. 57(1). С. 26–31.
310. Гула С. Відповідальність працівників Вінницького обласного УНКВС за правопорушення: динаміка і статистика (1935–1938 рр.). *Краєзнавство*. 2017. № 3/4 (100/101). С. 265–280.

311. Гула С. Соціально-психологічний портрет співробітника радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2018. № 2 (50). С.188–222.
312. Гула С. Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2014. № 2. С. 504–531.
313. Довбня О. Регіональна специфіка «Великого терору» у сучасній українській історіографії. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2018. № 1 (49).
314. Довбня О. Притягнення співробітників УНКВС по Ворошиловградській області до кримінальної відповідальності за порушення «соціалістичної законності» під час «Великого терору». *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2015. № 2. С.258–298.
315. Документи з історії НКВС УРСР / Публ. С. Білоконя // Наше минуле. 1993.
316. Дорошко М. Органи ВУЧК–ГПУ–НКВС у здійсненні контролю над ком-партійно-державною номенклатурою УСРР у 1920–1930-ті роки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2003. № 1 (12). С. 50–59.
317. Золотарьов В. , Парфьоненко В. «...Один із активніших працівників ЧК-ГПУ». (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2003. №20. С. 355–402.
318. Золотарьов В. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2009. № 33. С. 86–115.
319. Золотарьов В. Комісар держбезпеки 3-го рангу: сторінки біографії Василя Іванова. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 1996. № 1. С. 367–387.
320. Золотарьов В. Накази по особовому складу НКВС як джерело до вивчення кадрів радянської держбезпеки доби Великого терору 1937–1938 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2019. № 2 (52). С. 280–310

321. Золотарьов В. Репресії серед співробітників державної безпеки УРСР у 1936–1941 рр.: персоналізовано-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2017. № 2 (48). С. 156–217.

322. Золотарьов В. Свояк Сталіна (сторінки біографії комісара держбезпеки 1 рангу Станіслава Реденса). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2004. № 22. С. 210–249.

323. Золотарьов В., Бажан О. «Не слід розбиратися у прізвищах, беріть і розстрілюйте». Масові політичні репресії 1938 року на Миколаївщині через призму біографії чекіста Петра Карамішева. *Краєзнавство*. 2018. № 1. С. 109–122.

324. Золотарьов В., Бажан О. «Обліковець» масових убивств у добу «Великого терору» (Соломон Абрамович Альтзіцер). *Краєзнавство*. 2017. № 1-2. С. 215–231

325. Золотарьов В., Бажан О. Архітектор «Великого терору» на Полтавщині: Олександр Олександрович Волков. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2017. № 2 (48). С. 5–60

326. Золотарьов В., Бажан О. Гвинтик машини Великого терору або доля харківського чекіста Григорія Гаркуші. *Краєзнавство*. 2020. № 1-4. С. 103–112.

327. Золотарьов В., Бажан О. Штрихи до біографії начальника Чернігівського обласного відділу ДПУ Михайла Тимофєєва. *Родові таємниці Сіверянського краю* : збірник матеріалів VIII-х історико-генеалогічних читань / редкол.: Верба І. В. та ін. Чернігів, 2020. С. 41–55.

328. Киридон А. Великий терор: пам'ять і постпам'ять. *Великий терор 1937 – 1938 років : жертви і виконавці : збірник наукових статей*. Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2019. С.16–27.

329. Кобченко К. Гендерна політика радянської влади 1930-х років: між пропагандою та реальністю. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Гендерні дослідження*. 2016. Вип. 2. С. 56–72.

330. Кобченко К. Тоталітаризм і Україна: досвід минулого та виклики сучасності. *Українознавчий альманах*. 2015. Вип. 18. С. 164–171.
331. Кокін С. Вихід з Великого терору: київський процес 1938 року. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2019. Вип. 24. С. 136–156
332. Кокін С. Політичні репресії проти есерів і меншовиків в Україні 1920 р. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 1994. № 3. С. 10–19.
333. Кокін С. Процес відкриття доступу до документів комуністичних спецслужб в Україні (середина 1990-х – середина 2000-х рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2019. № 2 (52). С. 266–279.
334. Кокін С. Доля співробітників УНКВС по Житомирській області – організаторів та виконавців «Великого терору» (за матеріалами архівно-кримінальних справ 1938–1940 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2015. № 1 (44). С.121–234.
335. Коляструк О. (Екстра)ординарність повсякденного життя в умовах Великого терору: норми vs аномалії? *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2018. № 1 (49). С. 99–119.
336. Коляструк О. Радянські репресивні практики і масовий терор у 1920-ті рр. (на прикладі Поділля). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія Вінниці* : ВДПУ, 2023. Вип. 45. С. 69–74
337. Кравченко Є. О. «Статистика в нас шкутильгає...» Сталінська політика щодо органів обліку та статистики: історіографічний аспект. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. Харк. нац. ун-т ім. В. Н.Каразіна*. Харків, 2018. Вип.21. С. 104–114.
338. Кузіна К. ОДПУ/НКВС у радянському плакаті та карикатурі (1930-ті – початок 1940-х рр.) . *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. № 1 (51) 2019 р.С. 220–264.

339. Кузіна К. Образ наркомунасправця за матеріалами радянських ЗМІ. *Великий терор 1937 – 1938 років : жертви і виконавці : збірник наукових статей*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 60–67.
340. Кузнець Т. Повсякденне життя радянських міст 1920-1930-х років. *Літопис Волині*. Всеукраїнський науковий часопис. 2020. Чис. 22. С. 51–56.
341. Кульчицький С. «Польська операція» у Великому терорі 1937-1938 рр.: репресії здійснювалися в Радянському Союзі не тільки за соціальною, але й за національною ознакою. *День*. 2011. 12 січ. (№ 2). С. 4.
342. Лисенко О. Вороги чи свідки: покарання співробітників УНКВС по Чернігівській області після завершення Великого терору. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2019. № 1 (51). С.194–198
343. Лисюк Ю., Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1953–1991 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001, № 2. С. 429–437
344. Лихолобова З.Г. Найбільша «чистка» в Донбасі: (Про репресії в 1937–1938 рр. серед всіх верств населення). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 1995. № 1–2. С. 183–227.
345. Літинський В. Людина в системі радянських координат (за матеріалами листів до влади виконавців Великого терору 1937-1938 рр. в Україні). *Літопис Волині*, № 30. С. 99–103. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30>.
346. Літинський В. Методи фізичного впливу під час слідства у діяльності виконавців Великого терору 1937-1938 рр. *Вісник науки та освіти*, 2024. №6 (24). С. 1994–1207. [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-6\(24\)-1194-1207](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-6(24)-1194-1207)
347. Літинський В. Моральне насилля як метод ведення слідства працівниками НКВС у період Великого терору 1937-1938 рр. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 7(25). С. 1037–1050 [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-7\(25\)-1037-1050](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-7(25)-1037-1050)

348. Літинський В. Підпорядкування як маркер поведінки виконавців Великого терору. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2024. Т.35 (74). № 1. С.57–61 <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.9>

349. Літинський В. Технологія виконання смертних вироків працівниками НКВС у 1937-1938 роках. *Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія*. Вінниця, 2024. Вип.49. С.30–36 <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-30-36>

350. Лошицький О. «Лабораторія» – 2: Полтава. Документальні матеріали про масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2000. № 2-4. С.129–179.

351. Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937-38 років на Вінниччині. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 1998. № 1/2 (6/7). С. 183–227

352. Маттінглі Д. «Жінки в колгоспах – велика сила»: хто вони – українські призвідниці Голодомору? URL: <https://uamoderna.com/md/mattingly-women-in-kolkhoz> (дата звернення: 13. 11. 2022).

353. Мельничук О. «Вінницька трагедія» в ідеологічному протистоянні Німеччини та СРСР на завершальному етапі війни. *Вчені записки Таврійського національного університету імен В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2020. Т.31 (70). №3. С. 48–59.

354. Мельничук О. Відлуння Великого терору в селі Мельниківцях на Вінниччині. *Великий терор 1937 – 1938 років: жертви і виконавці : збірник наукових статей*. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 87–92.

355. Нікольський В. М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 74–89.

356. Нікольський В. М. Обвинувачення репресованих в Україні періоду «великої чистки» 1937- 1938 рр. *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 54–63.

357. Нікольський В. М. Репресії за «лімітами» (1937–1938 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 3. С. 210–223.

358. Нікольський В. М. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2000. № 2/4. С. 103–112.
359. Нікольський В. Репресивна діяльність органів ГПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2001. № 2. С. 477–495.
360. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2000. № 2. С. 103–112.
361. Нікольський В. Територіальні наслідки репресій 1937-1938 рр. на Донеччині. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. №10. С. 312–327.
362. Нікольський В. «Велика чистка» 1937–1938 рр. в містах і селищах Донеччини та її відображення у матеріалах всесоюзних переписів 1937 та 1939 рр. *Вісник Донецького університету. Серія. Гуманітарні науки*. 2003. № 1. С. 169–173.
363. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1918-1980-х років у Донбасі. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2002. 6. С. 46–60.
364. Окіпнюк В. Війська органів державної безпеки в Україні в період тоталітарного режиму: історико-правовий аспект. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 55–60.
365. Окіпнюк В. Державний терор як елемент системи тоталітарного владарювання в Україні у 1929–1953 роках. *Правова держава*. 2019. Вип. 30. С. 163–173.
366. Окіпнюк В. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 35–41.
367. Окіпнюк В. Правове оформлення створення НКВС УССР (1934). *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВС – КГБ*. 2007. 2007. № 2 (29). С. 120–134.
368. Оліцький В. Позазаконні методи отримання показів свідків у справах проти духовенства Сумщини у 1936–1938 рр. *Наукові праці історичного*

факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С.170–174.

369. Подкур Р. «Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...»: виконавець рішень Компартії полковник держбезпеки В. Майструк. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2018. № 1 (49). С. 5–71.

370. Подкур Р. Реакція співробітників органів державної безпеки УРСР на припинення«великого терору» (листопад 1938–1939 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2009. № 2(33). С. 136–167.

371. Подкур Р. Діяльність УНКВС Вінницької області під час «Великого терору» 1937–1938 рр. *Історія України : маловідомі імена, події, факти : збірник статей*. К. 2007. Вип. 34. С. 197–220.

372. Подкур Р. Історіографія Великого терору 1937–1938 рр.: динаміка, основні тенденції дослідження. *Великий терор 1937–1938 років: жертви і виконавці: зб. наук. статей*. Полтава, 2018. С. 5–15.

373. Подкур Р. Створення ВЧК: інтерпретація відомої проблеми. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2004. № 1–2. С. 17–35..

374. Подкур Р., Лисенко О. Жертва, свідок чи виконавець? Кримінальна справа на співробітника УНКВС по Чернігівській області Я. Баутіна. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2018. № 2. С. 25–69.

375. Подкур Р. Деякі стереотипи світогляду чекістів під час «великого терору» (1937 – 1938 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2008. Вип. XXIII : Тематична еліта в історії України. С. 255–263.

376. Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 1998. № 1/2 (6/7). С. 342–356

377. Рубан В. Документи органів державної безпеки як джерело дослідження подільського села 1920–1930-х рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВС-КГБ*. 2013. №1-2. С. 351–369.

378. Терлецька І. Суспільно-політична система в Україні сталінської доби: формування нових парадигм вітчизняної історіографії (кінець 1980-х – 1990-х рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2010. Вип. 36. С. 415–435.

379. Терлюк І. Сталінський тоталітаризм в Україні: історико-правовий нарис (1930-ті – початок 1950-х рр.). *Львів: Національний музей-меморіал «Тюрма на Лонцького»*, 2014. С. 71–72.

380. Тронько П. Дослідження «великого терору» у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією». *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. Вип. 37. С. 4–15.

381. Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1918–1953 рр.). Матеріали до біографічного довідника. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2000. № 2/4. С. 362–373.

382. Шаповал Ю. Україна в добу «великого терору»: етапи, особливості, наслідки. «Єжовщина» починається. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2008. № 28. С. 81–96

383. Шаповал Ю., Золотарьов В. Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР/УРСР у 1920–1930-х рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 2010. № 1. С. 53–93.

384. Шаповал Ю., Пристайко В. Фарс з трагічним фіналом. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КГБ*. 1994. № 1. С. 190–199.

385. Юнге М. Звіти НКВС Української РСР за 1937 р. *Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упор. С. Кокін, М. Юнге. К., 2010. Ч. 1. С. 205–214.*

386. Юнге М. Народження наказу № 00447. *Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: у 2 ч. / упор. С. Кокін, М. Юнге. К., 2010. Ч. 1. С. 11–40.*

387. Alexijewitsch S. Henker und Beil. Vom Ende des roten Menschen. Sowjetische und russische Lebenslaufe. *Lettre International*. 2008. Vol. 82. P. 20-40

388. Fitzpatrick S. The Soviet Union in the Twenty-First Century. 2007. *Journal of European Studies*. Vol. 37, no 1. P. 51-71 doi:10.1177/0047244107074186
389. Graf D. «Military Rule behind the Russian Front». *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 22, no. 3 (1974). P. 390–411.
390. Holquist P. State Violence as Technique: The Logic of Violence in Soviet Totalitarianism. Stalinism. Oxford, UK. P. 128–156
391. Jakobson M. Origins of the Gulag: the Soviet Prison Camp System, 1917–1934 (Lexington, KY, 1993) and the documents in Revelations from the Russian Archives, eds. Diane Koenker and Ronald Bachman (Washington, 1997), P. 132–140.
392. Rieber A. J. Stalin. Man of the Borderlands *American Historical Review*. 2001. Vol. 106. P. 1651–1691
393. Weitz E. D. Racial Politics without the Concept of Race. Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges. *Slavic Review*. 2002. Vol. 61. P. 1–29.

Матеріали конференцій, семінарів

394. Золотарьов В.А. Бажан. О.Г. Рядовий «Великого Терору»: сержант Державної Безпеки С.О. Васильєв та його жертви Революції в Україні. XX-XXI століття: Одеса: ОДУВС, 2018. С. 102-110.
395. Іваненко В., Прокопенко Л., Терещенко Р. «Великий терор» на Дніпропетровщині: соціальні та етнічні аспекти Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р., 2013 С. 222.
396. Літинський В. «Листи до влади» як історичне джерело з вивчення діяльності виконавців Великого терору 1937-1938 рр. в радянській Україні. Матеріали Третього всеукраїнського науково-методичного семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти». Збірник наукових праць. Вип. 2. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. С. 190-193 <http://eprints.zu.edu.ua/36572/>

397. Літинський В., Осадчук Т. Покарання «порушників соціалістичної законності» за матеріалами архівно-кримінальних справ. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової історико краєзнавчої конференції. 3 листопада 2022 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2022. С.172–178.

398. Літинський В.В., Коляструк О. А. Репресована ідентичність українців як вислід діяльності радянської політичної системи. Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXV Вінницької Всеукраїнської наукової історикокраєзнавчої конференції. 10 листопада 2023 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2023. С. 159–170.

399. Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С.14.

400. Окіпнюк В. Т. Діяльність позасудових органів в УРСР у 1930-ті рр. та проблема реалізації конституційних прав громадян. Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід: матеріали XXX Міжнародної історико-правової конференції (м. Чернігів 4-6 липня 2014 р.). К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. С. 225–228.

401. Подкур Р. Формування оперативного обліку «контрреволюційних елементів» у 1920-х–1939 рр. Політичні репресії в Українській РСР 1937 - 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації : До 75-річчя "Великого терору" в СРСР. Матеріали Всеукр. наук. конф. м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О.Г. Бажан, Б.Ю. Подкур; Співголови редкол.: В.А. Смолій, В.М. Литвин. К. : Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 30-31.

402. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: Матеріали круглого столу, 19 грудня 2013 р., м. Київ / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур; Ред. кол.: В. А. Смолій, В. М. Литвин

(співголови), Г. В. Боряк, Я. В. Верменич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, В. І. Марочко, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов. НАН України. Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", Відділ по розробці архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. К.: Інститут історії України, 2014. 469 с.

Автореферати дисертацій та дисертації

403. Гурняк О. Політико-правові засади репресій військовослужбовців в УРСР другої половини 30-х років XX століття : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гурняк Олександр Григорович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2014. 20 с.

404. Окіпнюк В. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01 / Національна академія Служби безпеки України, Київ, 2020. 462 с.

405. Пристайко О. НКВС–МВС УРСР (1934–1954 рр.): структурна побудова та функції (історико-правове дослідження) : дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2021. 272 с.

406. Рафальська Т. «Великий терор» на Житомирщині (липень 1937 р. - листопад 1938 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 2010. 19 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Публікації у наукових фахових виданнях:

1. Літинський В. Людина в системі радянських координат (за матеріалами листів до влади виконавців Великого терору 1937-1938 рр. в Україні). *Літопис Волині*, (30), 99-103. <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2024.30>.
2. Літинський В. Моральне насилля як метод ведення слідства працівниками НКВД у період Великого терору 1937-1938 рр. *Актуальні питання у сучасній науці*, № 7(25), С. 1037-1050 [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-7\(25\)-1037-1050](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-7(25)-1037-1050)
3. Літинський В. Методи фізичного впливу під час слідства у діяльності виконавців Великого терору 1937-1938 рр. (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Вісник науки та освіти*. № 6(24), С. 1194-1207 [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-6\(24\)-1194-1207](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-6(24)-1194-1207)
4. Літинський В. Технологія виконання смертних вироків працівниками НКВД у 1937-1938 роках. *Наукові записки ВДПУ*. Серія: Історія. Вип.49. С.30-37 <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-49-30-36>
5. Літинський В. Підпорядкування як маркер поведінки виконавців Великого терору. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. Т.35 (74). № 1. 2024. С.57-61 <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2024/1.9>

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Літинський В. «Листи до влади» як історичне джерело з вивчення діяльності виконавців Великого терору 1937-1938 рр. в радянській Україні. *Матеріали Третього всеукраїнського науково-методичного семінару «Методика використання історичних джерел в процесі підготовки і написання наукових робіт здобувачами вищої освіти»*. Збірник наукових праць. Вип. 2. Житомир: Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2023. С. 190-193

7. Літинський В., Осадчук Т. Покарання «порушників соціалістичної законності» за матеріалами архівно-кримінальних справ. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Матеріали XXXIV Вінницької Всеукраїнської наукової історикокраєзнавчої конференції. 3 листопада 2022 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2022. С.172-178.
8. Літинський В.В., Колястрок О. А. Репресована ідентичність українців як вислід діяльності радянської політичної системи *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Матеріали XXXV Вінницької Всеукраїнської наукової історикокраєзнавчої конференції. 10 листопада 2023 р. / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. Ю. Юзвак, В. О. Гребеньова (відп. секр.) та ін. Вінниця, 2023. С. 159-170.
<https://drive.google.com/file/d/107yKOMlYeW0bfMinlhp0IbXit4XoFi8V/view>

Додаток Б

Репресовані за «куркульською операцією» в УРСР
(серпень 1937-січень 1938) [187]

Місце проживання/роботи	Кількість осіб
Місто	27714
Село	55408
З них: колгоспи	25715
З них: радгоспи	2978
Промислові підприємства	7709
Транспорт	4762
Радянський апарат	5593
Будівництво	1358
Кримінальні елементи	13026
Особи без певного місця роботи та інші	35006

Додаток В

Засуджені органами НКВС (1 жовтня 1936 р. – 1 липня 1938 р.) [158, арк. 190-196]

Категорія	Підкатегорія	Кількість
Загальна кількість засуджених		197945
Політичне забарвлення	Троцькісти	7148
	Есери	1458
	Меншовики	364
	Анархісти	87
	Кадети, монархісти, інші	239
	Українські націонал-к/р організації	29378
	Сіонистські організації	569
	Інші націонал-к/р організації	5912
	Фашисти	7428
	Церковники, сектанти	5289
	Білогвардійці	4995
Засуджені за наказами	Польська лінія	39644
	Німецька лінія	11748
	Грецька лінія	3861
	Румунська лінія	4045
	Латвійська лінія	1425
	Харбінська лінія	374
	Інші лінії	586
Засуджені за наказом № 00447	Колишні куркулі	48644
	Кримінальні злочинці	11655
	Інші к/р елементи	51261
Характер злочинів	Польське шпигунство	15447
	Німецьке шпигунство	5528
	Румунське шпигунство	2881
	Латвійське шпигунство	1063
	Грецьке шпигунство	485
	Японське шпигунство	458
	Інше шпигунство	276
	Зрада Батьківщини	1517
	Диверсія	5383
	Шкідництво	14044
	Повстанська к/р діяльність	7956
	К/р агітація	100076
	Інші злочини	19194

Додаток Б (продовження)

Засуджені органами НКВС (1 жовтня 1936 р. – 1 липня 1938 р.) [158, арк. 190-196]

Категорія	Підкатегорія	Кількість
Органи, що винесли рішення	Військова колегія Верховного суду СРСР	4173
	Військовий трибунал	2706
	Спецколегія	8328
	Особлива нарада при НКВС	8536
	Особлива трійка НКВС/УНКВС	111560
	Рішення наркома внутрішніх справ і прокурора СРСР (масові операції)	61683
	Лінійні та народні суди	959
Міри покарання	Вища міра (розстріл)	122274
	Розстріл із заміною ув'язненням	15
	Тюремне ув'язнення до 25 років	7
	Тюремне ув'язнення до 20 років	3903
	Тюремне ув'язнення до 15 років	60873
	Тюремне ув'язнення до 10 років	205
	Тюремне ув'язнення до 5 років	5187
	Тюремне ув'язнення до 3 років	2762
	Заслання за межі СРСР	238
	Заслання в межах СРСР	830
	Заслання з прикріпленням	40
	Інші заходи	654
	Звільнення	659

Додаток Г

Розподіл виконавців за віковими групами на момент терору [199, с. 808-933]

Вікова група	Кількість осіб	Частка (%)
До 20 років	1	0.18%
20-29 років	50	9.04%
30-39 років	322	58.23%
40-49 років	96	17.36%
50-59 років	3	0.54%
60+ років	2	0.36%

Додаток Д

Країни походження виконавців терору [199, с. 808-933]

Країна походження	Кількість	Відсоток (%)
Україна	297	53.71%
Росія	142	25.68%
Білорусь	14	2.53%
Польща	4	0.72%
Естонія	3	0.54%
Латвія	2	0.36%
Литва	1	0.18%
Молдова (Бессарабія)	9	1.63%
Грузія (Тифліс)	3	0.54%
Казахстан	1	0.18%
Інші	5	0.90%
Не вдалося встановити	72	13.02%
Усього	553	100%

Додаток Е

Національність виконавців [199, с. 808-933]

Національність	Кількість	Відсоток (%)
Росіяни	200	36.17
Українці	150	27.12
Євреї	80	14.47
Поляки	30	5.42
Інші	20	3.62
Невідомо	73	13.20
Всього	553	100

Додаток Є

Розподіл виконавців за рівнем освіти [199, с. 808-933]

Група освіти	Кількість	Відсоток
Початкова освіта (початкова, 5, 7, 8 класів)	40	7.23%
Середня освіта (неповна, середня, незакінчена середня)	28	5.06 %
Вища освіта (вища, незакінчена вища, незакінчена вища технічна)	13	2.35%
Інші види освіти (нижча, радпартшкола, самоук, вечірні курси, курси РСЧА, незакінчена)	9	1.63 %
Невідомо (інформація або ж освіта відсутні)	463	83.73 %
Всього	553	100%

Додаток Ж

Ієрархія органів НКВС (1936-1938)

Рівень	Орган/ Підрозділ	Керівництво/Посада	Основні функції
Загальносоюзний рівень	НКВС СРСР	Народний комісар внутрішніх справ СРСР (Г. Ягода, М. Єжов)	Загальне керівництво та контроль за діяльністю всіх підрозділів НКВС, включаючи НКВС союзних республік, виконання народногосподарських функцій
	ГУДБ НКВС СРСР	Керівники структурних підрозділів	Державна безпека, політичний розшук, контррозвідка, охорона урядовців, транспортна безпека, тюремне управління
	ГУРСМ НКВС СРСР	Начальник відділу – заступник начальника ГУРСМ НКВС СРСР	Міліція, боротьба зі злочинністю, охорона громадського порядку, боротьба з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією
	ГУШОСДОР НКВС СРСР	Начальник ГУШОСДОР	Будівництво, ремонт та експлуатація доріг загальносоюзного значення
	Інженерно-будівельний відділ НКВС СРСР	Начальник відділу	Керівництво капітальним будівництвом
	Управління особливого будівництва НКВС СРСР	Начальник управління	Керівництво будівництвом хлібних містечок

Додаток Ж

Ієрархія органів НКВС (1936-1938)

Рівень	Орган/ Підрозділ	Керівництво/Посада	Основні функції
Республіканський рівень (УРСР)	Центральне управління мір та ваг НКВС СРСР	Начальник управління	Контроль за вимірювальними пристроями
	НКВС УРСР	Народний комісар внутрішніх справ УРСР (В. Балицький, І. Леплевський, О. Успенський, А. Кобулов (в.о.), І. Серов)	Керівництво та контроль за діяльністю підрозділів НКВС на території УРСР
	УДБ НКВС УРСР	Керівники відділів (1-9)	Державна безпека, політичний розшук, контррозвідка, транспортна безпека
	Відділи УРСМ НКВС УРСР	Начальники відділів	Міліція, боротьба зі злочинністю, охорона громадського порядку, боротьба з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією
	УШОСДОР НКВС УРСР	Начальник УШОСДОР	Будівництво, ремонт та експлуатація доріг республіканського значення
	Відділ резервів НКВС УРСР	Начальник відділу	Контроль за зберіганням фондового хліба
	Палата Управління мір та ваги НКВС УРСР	Начальник палати	Контроль за вимірювальними пристроями

Додаток Ж

Ієрархія органів НКВС (1936-1938)

Рівень	Орган/ Підрозділ	Керівництво/Посада	Основні функції
Обласний рівень (УРСР)	УНКВС областей УРСР	Начальники УНКВС	Керівництво та контроль за діяльністю підрозділів НКВС на території області
	Відділи УДБ УНКВС областей УРРР	Керівники відділів (1-9)	Державна безпека, політичний розшук, контррозвідка, транспортна безпека
	Відділи УРСМ УНКВС областей УРСР	Начальники відділів	Міліція, боротьба зі злочинністю, охорона громадського порядку, боротьба з розкраданнями соціалістичної власності та спекуляцією
	ВШОСДОР УНКВС областей УРСР	Начальники ВШОСДОР	Будівництво, ремонт та експлуатація доріг обласного значення
	Обласні управління мір та ваги	Начальники управлінь	Контроль за вимірювальними пристроями
Транспортні підрозділи	Дорожньо-транспортні відділи (ДТВ) ГУДБ НКВС СРСР	Начальники ДТВ	Боротьба з політичними злочинами на залізницях
	Водні дорожньо-транспортні відділи (ВДТВ) ГУДБ НКВС СРСР	Начальники ВДТВ	Боротьба з політичними злочинами на водному транспорті

Додаток Ж

Ієрархія органів НКВС (1936-1938)

Рівень	Орган/ Підрозділ	Керівництво/Посада	Основні функції
	Дорожні відділи залізничної міліції	Начальники відділів	Охорона громадського порядку та боротьба зі злочинністю на залізничному транспорті
Інші підрозділи	Тюремний відділ ГУДБ НКВС СРСР	Начальник відділу	Управління тюрмами
	Секретаріат НКВС СРСР	Начальник секретаріату	Адміністративне забезпечення діяльності НКВС
	Державна автомобільна інспекція (ДАІ)	Начальник ДАІ	Контроль за безпекою дорожнього руху

Додаток 3

Зміни посад в НКВС [199, с. 808-933]

Тип зміни	Приклади	Загальна тенденція
Підвищення	Оперуповноважений → Начальник відділу, Слідчий → Начальник відділення, Начальник РВ НКВС → Начальник УНКВС	Вертикальне зростання в межах системи НКВС.
Переведення	Начальник відділу УНКВС → Начальник відділу УНКДБ, Оперуповноважений УНКВС → Оперуповноважений СМЕРШ, Співробітник УНКВС → Співробітник транспортного управління НКВС	Горизонтальна мобільність між різними підрозділами НКВС.
Зміна відомства	Співробітник міліції → Співробітник НКВС, Військовослужбовець РСЧА → Співробітник НКВС	Перехід з інших силових структур до НКВС.
Поєднання посад	Начальник УНКВС та Військовий прокурор, Начальник відділу та Комендант	Виконання кількох функцій одночасно.
Зниження	Начальник відділу → Оперуповноважений	Рідкісні випадки зниження в посаді.

Додаток И

Статистика нагород працівників НКВС (за значимістю) [199, с. 808-933]

Нагорода	Кількість	Відсоток (%)
Герой Соціалістичної Праці	2	1.37
Герой Соціалістичної Праці (позбавлений)	1	0.68
Ленінська премія	1	0.68
Сталінська премія	1	0.68
Державна премія УРСР ім. Т.Г. Шевченка	1	0.68
Сталінська премія другого ступеня	1	0.68
Державна премія УРСР в галузі науки і техніки	1	0.68
Орден Леніна	8	5.48
Орден Червоного Прапора	15	10.27
Орден Вітчизняної війни 1-го ступеня	6	4.11
Орден Червоної Зірки	31	21.23
Орден Вітчизняної війни 2-го ступеня	8	5.48
Орден «Знак Пошани»	11	7.53
Орден Трудового Червоного Прапора УРСР	2	1.37
Медаль «За відвагу»	4	2.74
Медаль «За бойові заслуги»	3	02.05
Медаль «За оборону Ленінграда»	2	1.37
Медаль «XX років РСЧА»	10	6.85
Медаль «За оборону Сталінграда»	1	0.68
Медаль «Партизану Вітчизняної війни» 1-го ступеня	1	0.68
Медаль «Партизан Вітчизняної війни»	1	0.68
Медаль «За трудову звитягу»	1	0.68
Медаль «За трудову відзнаку»	2	1.37
Знак «Почесний працівник ВНК-ДПУ (XV)»	37	25.34
Знак «Почесний працівник ВНК-ДПУ»	36	24.66
Знак почесного чекіста (XV)	1	0.68
Знак почесного працівника ВНК-ДПУ (V)	5	3.42
Знак «Почесний співробітник ВНК-ДПУ (V)»	2	1.37
Знак «Почесний працівник ВНК-ОДПУ (XV)»	1	0.68
Знак «Почесний працівник ВНК-ОДПУ»	6	4.11
Знак «Почесний чекіст»	1	0.68
Заслужений діяч мистецтв УРСР	1	0.68
Браунінг	1	0.68
Грамота НКВС Північно-Осетинської АРСР	1	0.68
Іменна зброя	1	0.68
Маузер	3	02.05

Додаток И (продовження)

Статистика нагород працівників НКВС (за значимістю) [199, с. 808-933]

Нагорода	Кількість	Відсоток (%)
Місячний оклад	1	0.68
Пістолет Коровіна	2	1.37
Польський «Золотий хрест»	1	0.68
Портсигар від ЗСКВК	1	0.68
Рушниця	2	1.37
Срібний портсигар	1	0.68
Фотоапарат	1	0.68
Годинник	3	02.05
Золотий годинник	1	0.68
Бойова зброя	3	02.05
Всього отримали нагороди	226	100

Додаток І

Типові складові автобіографії чекіста (на прикладі В. Лелонга) [58, арк. 1-2]

Категорія	Деталі
Особисті дані	Лелонг Володимир Євгенович, народився у селі Слов'яносербськ, Сергівського району (колишнє Кадієво), Донецької області.
Походження	З сім'ї робітника, батьки — росіяни, піддані Російської імперії, пізніше — СРСР. Батько — механік на шахтних підйомних машинах, мати — швачка.
Освіта	4-класне училище (1915-1919).
Родина	Батько — Лелонг Євгеній Карпович (1850 р.н.), мати — Марія Іванівна (1860 р.н.). Брат і сестра від різних шлюбів матері. Сестра — Катерина Євгенівна (1905 р.н.), проживає в Києві (Дарниця). Брат — Микола Карпович, працює в Дарниці.
Родинні зв'язки	Родина проживає в СРСР, за кордоном родичів немає. Сестра одружена з Куликом Василем Петровичем (1888 р.н.), членом партії з 1927 р., працює заступником директора або завідувачем цеху м'ясокомбінату в Дарниці. Другий чоловік сестри — Ігор, працює професором у клініці. Брат дружини працює маркшейдером на шахті «Партком» у Кадіївці, там же проживає його мати — Віра Майновна.
Майнове становище	До і після революції — бідняки. До революції — хата під соломою в селі Слов'яносербськ. Іншого майна родина не мала.
Кар'єра	З 1920 р. — телеграфіст в органах зв'язку в Дебальцевому, потім у Криндачівці (Красний Луч). З 1928 р. — горновий у доменному цеху Єнакіївського металургійного заводу. З 1932 р. — відповідальний виконавець з нарядів при заводоуправлінні. З 1934 р. — секретар цехового партійного комітету доменного цеху. З 1937 р. — голова нульової комісії при парткомі металургійного заводу ім. Орджонікідзе. З 1937-1938 рр. — оперативна робота в органах НКВС, викриття двох членів фашистської організації.
Партійність	Член ВКП(б) з 1931 р., партійних стягнень не мав.
Додаткова інформація	Бажання продовжувати роботу в органах НКВС і «нещадно громити ворогів народу».

Додаток І

Складові анкети спеціального призначення працівника НКВС [58, арк. 10-17]

№	Питання
1	Прізвище, ім'я та по батькові
2	Зміна прізвища, імені, по батькові (причини)
3	Рік і місяць народження
4	Місце народження (точна адреса)
5	Національність
6	Громадянство або підданство
7	Попереднє підданство, дата прийняття громадянства СРСР
8	Освіта: а) загальна, б) спеціальна, в) військова, г) політична (назва навчального закладу, документи)
9	Служба в старій армії (час, частина, посада, звання)
10	Служба в білій армії, у дешників, грузинських меншовиків, мусаватистів, біло-зелених загонах, у Махна, Петлюри, Гетьмана, участь у басмацтві (час, частина, посада, звання, добровільно/мобілізація, підтвердження)
11	Проживання на території, зайнятій білими (місце, час, заняття, підтвердження)
12	Служба в Червоній армії (час, частина, добровільно/мобілізація)
13	Нагороди: а) у старій армії, б) у білій армії, в) у Червоній армії, г) в органах ВЧК-ОГПУ-НКВС (назва, за що, від кого, документи)
14	Стягнення під час служби в Червоній армії (за що, коли, характер)
15	Участь у боях у складі Червоної армії (місце, час, поранення)
16	Служба в Червоній гвардії та червонопартизанських загонах (місце, час, командування, документи)
17	Участь у революційному та робітничому русі до революції (місце, час, підтвердження)
18	Партійність на момент заповнення анкети (партстаж, № партквитка, рекомендації)
19	Членство у ВЛКСМ (час, № квитка, вибуття/причини)
20	Вибуття з ВКП(б) (причини, відновлення/прийняття)
21	Партійні стягнення (коли, за що, хто наклав, характер)
22	Участь в антипартійних угрупованнях, антипартійні погляди (коли, де, розгляд у парторганізації, результат)
23	Членство в інших партіях (коли, назва)
24	Сімейний стан (кількість шлюбів)
25	Діти (імена, прізвища, вік, заняття, місце проживання)
26	Стягнення на роботі поза органами ВЧК-ОГПУ-НКВС (за що, від кого, коли, характер)
27	Судимість (коли, де, за що, строк, місце відбування)

Додаток І (продовження)

Складові анкети спеціального призначення працівника НКВС [58, арк. 10-17]

№	Питання
28	Зняття судимості (документ)
29	Чистка радянського апарату (коли, де, результат)
30	Робота в органах ВЧК-ОГПУ-НКВС (місце, посада, час, причини звільнення)
31	Членство у профспілці (час, № профквитка)
32	Робота поза органами ВЧК-ОГПУ-НКВС (місце, посада, час)
33	Виборна партійно-громадська робота (організація, посада, час)
34	Знання іноземних мов та мов народів СРСР (читання, письмо, вільне володіння)
35	Знання областей та районів СРСР
36	Перебування за кордоном (коли, де, робота)